

VEČ KOT ŠTIRIDESET LET TRAJAJOČE REVOLUCIONARNO DELO IVANA MAČKA-MATIJE

Dragi tovariš Matija,

pripadla mi je častna dolžnost, da Ti izročim odlikovanje junaka socialističnega dela, s katerim Te je predsednik republike tovariš Tito odlikoval ob Tvoji 60-letnici za Tvoje dolgoletno — več kot 40 let trajajoče — revolucionarno delo.

Vsi tukaj zbrani, ki Te poznamo in cenimo, vemo, da se Ti je vedno zdelo odveč in se Ti po vsej verjetnosti tudi zdaj zdi odveč, vsako poudarjanje Tvojega dela in Tvojih zaslug v naši socialistični revoluciji in socialistični izgradnji. Vendar drži dejstvo, da si zorel in dozorel v revolucionarnem delavskem gibanju Slovenije in Jugoslavije in da si vplival na njegov razvoj z vso zavzetostjo svoje osebnosti in s svojo neupogljivo energijo. V našem revolucionarnem gibanju si zrasel v tako enkratno osebnost, kot zrastejo v vseh njihovih posebnostih samo v resnično ljudskih revolucijah in resnično množičnih ljudskih gibanjih.

Zato je potrebno in prav spregovoriti ob Tvojem življenjskem in delovnem jubileju in visokem priznanju teh nekaj besed. Rastel si in se oblikoval v delavskem gibanju Slovenije in Jugoslavije in spoznal tudi njegove mednarodne karakteristike. Priznanje, ki ga danes izražamo Tvojemu delu, je zato, kakor vedno kadar se daje priznanje delu taki osebnosti, potrditev doseženih rezultatov našega revolucionarnega boja in njihovih že uresničenih ciljev, s katerimi je povezano in v katerih je vgrajeno tudi Tvoje delo in življenje.

V komunistično partijo si stopil 1930. leta sredi najbolj brezobzirnega divjanja vojno fašistične diktature, že čvrsto vkoreninjen v takratnem sindikalnem, strokovnem in kulturnem delavskem gibanju. Ko sem Te leta 1934 prvič srečal kot mlad študent in tehnik PE KP in s Teboj sodeloval, si bil član PK in od IV. partijske konference v Goričanah sekretar PK KPJ za Slovenijo. Ko si kasneje študiral v leninski šoli v Sovjetski zvezi in se spoznaval z marksizmom-leninizmom, s pridobitvami Velike oktobrske revolucije in z graditvijo socializma v prvi deželi socializma, si bil s tovarišem Kardeljem, Kidričem in drugimi jugoslovanskimi revolucionarji s tovarišem Titom na čelu med tistimi komunisti in vodilnimi političnimi delavci v Sloveniji, ki so komuniste in delavce in delovne ljudi spoznavali z veličino, uspehi in težavami uresničevanja idej Velikega oktobra in marksizma-leninizma. Obenem pa si z vso svojo zavzetostjo podpiral uresničevanje sklepa novega vodstva CK KPJ s tovarišem Titom na čelu, da se mora KPJ osamosvojiti v določanju in v izvajanju politične linije, strategije in taktike revolucionarnega boja od vsakega varuštva in da mora CK prenesti svoj delež v Jugoslavijo. Tako si v

Govor predsednika skupščine SRS Sergeja Kraigherja ob podelitvi odlikovanja »red junaka socialističnega dela« tovarišu Ivanu Mačku 27. maja 1968

tistih dneh kakor kasneje v vseh prelomnih dogodkih v zgodovini našega naroda in revolucionarnega gibanja zadnjih desetletij, ob vstaji 1941. leta, v prelomu s stalinizmom in kominformom leta 1948, kot v tekočem političnem delu dokazal svoje globoko poznavanje mesta in vloge delavskega razreda in delovnih ljudi na Slovenskem v boju slovenskega naroda za svoj obstoj in svoboden razvoj in za enakopravno vključevanje v napredno in revolucionarno gibanje v Jugoslaviji in v svetu.

Naj samo omenim legendarni pobeg 30 političnih zapornikov iz Sremske Mitrovice avgusta 1941. leta, katerega eden glavnih organizatorjev si bil in ki Ti je omogočil, da si vse svoje sile in izkušnje zastavil za zmago revolucije. Najprej si sodeloval s tovarišem Titom v vrhovnem štabu. Od marca 1942. leta pa si deloval v Sloveniji, najprej kot politični komisar in nato kot komandant Glavnega štaba. Ustanovitev in razmah prvih slovenskih brigad in prvih dveh divizij je tesno povezana z neustrašenostjo in organizacijsko sposobnostjo tovariša Matije. Od tod tudi veliko zaupanje in ugled, ki ga uživaš med slovenskimi partizani. Ko si kasneje še v jeku narodnoosvobodilne vojne polagal s svojimi sodelavci temelje organizaciji državne in javne varnosti pri nas, si pokazal isto neupogljivo odločnost in vztrajnost v uresničevanju vsega, od česar zavisi zmaga revolucije. Tudi po vojni si vedno posvečal posebno skrb krepitvi naše narodnoobrambne sposobnosti in v zadnjem času ustvarjanju pogojev za organizacijo vseljidskega oboroženega boja v primeru napada na našo domovino.

Nemogoče je in nepotrebno omenjati razne dejavnosti in odgovornosti, ki si jih vršil po osvoboditvi v Sloveniji in Jugoslaviji kot družbeni in politični delavec in odgovoren funkcionar Zveze komunistov na raznih področjih družbenega dela in posebej še v gospodarstvu. Naj vendar omenim Tvojo stalno prisotnost in delo v izgradnji naše nove socialistične oblasti od Tvoje izvolitve v SNOS (Slovenski narodnoosvobodilni svet) na Kočevskem zboru odposlancev in AVNOJ do Tvojega dela kot prvega predsednika skupščine naše republike, izvoljenega na podlagi sedanje ustave naše samoupravljalvske družbe.

Tako si bil v prvih vrstah odpora proti napadu stalinističnih sil na našo neodvisnost in uveljavljanju birokratskega etatizma kot osnove naših družbenih odnosov. Bil si obenem tudi med osnovnimi graditelji samoupravnih odnosov in samoupravnih osnov naše politične oblasti. S svojim delom kot predsednik Skupščine SR Slovenije si bistveno prispeval k izgradnji skupščinskega sistema na podlagi nove ustave, ki s svojimi osnovnimi karakteristikami dokazuje svoje prednosti, posebno še ob pretresih, ki jih družbeno-politične strukture, s klasičnim parlamentarizmom kot osnovo, doživljajo drugod. Naj mi bo dovoljeno spričo dogodkov, ki prav v tem času pretresajo razvite evropske države, da omenim še Tvoje napore in prispevek k uresničevanju naše politične linije za sistematično vključevanje mladih v delo samoupravnih in predstavniških teles in institucij ter v vodstvene organe naših družbenih in političnih organizacij, da bi se zanesljiveje in hitreje ustvarjali pogoji, da mlade generacije čimbolj prirodno prevzamejo svoj delež neposredne odgovornosti za naš družbeni in politični razvoj.

Dragi Matija, borec si in revolucionar, ker si iz takega kova. Te besede ne jemlji in ne razumi toliko kot vzpodbudo, ampak predvsem kot izraz priznanja in spoštovanja do Tvojega dela.

Iskreno Ti čestitam ob 60-letnem in delovnem jubileju in visokem odklovanju.

Ivan Maček-Matija. Fotografija iz leta 1944

SUTJESKA V ZGODOVINI NOB

Ivan Jan

Da bomo laže doumeli pomen bitke na Sutjeski v peti sovražnikovi ofenzivi — trajala je od 15. maja do 16. junija 1943 — da bomo bolje razumeli, zakaj tolikokrat omenjamo Sutjesko, najprej zapišimo nekaj besed o frontah in vojaškem položaju v svetu v začetku 1943. leta.

Na vzhodni fronti je rdeča armada januarja meseca pri Stalingradu — Volgogradu dokončno razbila šesto nemško armado, ki ji je poveljeval maršal Paulus. Sovjetske čete so potem naglo zavzele še Kursk, Bjelgorod, Harkov in Rostov.

Na afriškem bojišču se je moral ta čas umikati tudi maršal Rommel. V začetku maja so Anglo-Američani v Tunisu in Bizerti zlomili zadnji odpor Nemcev in Italijanov. Tudi bitko za Atlantik so zavezniki do tedaj že odločili v svojo korist. S padcem Tunisa je bilo osvobojeno tudi Sredozemsko morje.

Tudi zračne bitke so poslej začele divjati nad samo Nemčijo in sredi leta 1943 je tristo ameriških in osemsto angleških bombnikov že skoraj vsak dan tolklo nemška mesta in industrijska središča.

Na Pacifiku zavezniški uspehi sicer niso bili še tako vidni, vendar je tudi že Japoncem uhajala iniciativa iz rok.

Nemci so vedno bolj spoznavali, da njihovi načrti o svetovni nadvladi doživljajo polom, čeprav morala njihove vojske še ni bila resno omajana in je njihov vojaški stroj še vedno deloval brezhibno. Začetek leta 1943 pomeni torej razpetje druge svetovne vojne: fašistični blok je moral preiti iz napada v obrambo!

Po osvoboditvi Tunisa je pred Nemci zrasla resna nevarnost, da se bodo zahodni zavezniki izkrcali na Balkanu, najverjetneje v Grčiji. To naj bi rodilo tako težko pričakovano drugo fronto v Evropi, kar bi pospešilo zlom nacistov.

A druga fronta je na Balkanu dejansko že obstajala. Ta je živela in se krepila v naši narodnoosvobodilni vojski, ki je vezala nase balkansko armado generala Leehra. Ta trditev ni pretirana, saj je ta armada štela več sto tisoč mož. Tako je bil južni blok »Hitlerjeve evropske trdnjave« v resni nevarnosti.

Spričo takega položaja so Nemci po četrti ofenzivi proti narodnoosvobodilni vojski — katere drugi del se je odvijal v bitki za ranjence na Neretvi — hitro in skrbno pripravili operacijo »Schwarz«, nam znano pod imenom peta ofenziva. V to ofenzivo sodi tudi slavna epopeja Sutjeske.

Odgovorimo si najprej na vprašanje, v čem sta veličina in zgodovinski pomen preboja nemške fronte na Sutjeski. Na kratko povedano: Peta ofenziva je bila med vsemi nedvomno najnevarnejša, ker glavnina partizanskih sil ni bila dotlej še nikoli v tako močnih in tesnih kleščah napadalcev. Poglaviti pomen bitke na Sutjeski pa je v tem, da je odločila vojaško, moralno in politično zmago naše vojske in naše revolucije.

Sutjeska je ozka in divja planinska reka, polna brzic. Spomladi, ko se topi sneg in voda močno naraste, je prehodna le na nekaterih krajih. Čeznjo peljejo le ozke in redke brvi, prek katerih je mogoče že z nekaj strojniciami skoraj povsem preprečiti prehod. Sutjeska — zvija se po dnu strmih ka-

njonov — izvira v Hercegovini pod Leberšnikom in se že po štiridesetih kilometrih izliva v Drino, prav tako kot njeni sestri Piva in Tara, ki izvirata v Črni gori. Na njenem desnem bregu se dvigata Volujak in Maglič — tu je še edini pragozd v Evropi — na levem bregu pa se dviga nekoliko nižje višavje Zelengora. Kanjon je najožji med Grabom in Tjentištem, in prav tu je glavna partizanskih čet prebila nemški obroč. Ravno v teh dneh preboja je Sutjeska zaradi deževja tako narasla, da je že sama po sebi pomenila hudo oviro. In ta divja, strma in gozdnata pokrajina brez potrebnih poti je postala po 28. maju prizorišče bojev, preboja in rešitve naših enot.

Kolikšne so bile pravzaprav v tej ofenzivi sovražne in naše sile, kako so bile pripravljene in oborožene? Kakšno je bilo razmerje moči? Kako so bile čete razporejene in kakšni so bili njihovi nameni?

V operaciji »Schwarz« — ali v peti ofenzivi je sodelovalo 120.000 nemških, italijanskih, bolgarskih in Paveličevih vojakov. Razporejeni so bili v štirih nemških in štirih italijanskih divizijah, v enem bolgarskem polku ter v domobranskih in ustaških enotah. Vsa ta vojska je bila spočita in sveža, podpirali so jo tanki, topništvo in precej močne letalske enote. Neposredni poveljnik te armade je bil general Lütters. V napadu je neposredno sodelovalo 92.000 vojakov, ostali pa so zapirali obkoljeni prostor v pasu od 20 do 30 kilometrov okoli naše glavne operativne skupine.

Ta sovražni obroč je tekel nekako med kraji Nikšić, Gacko, Foča, Čajniče, Plevlje, Brodarevo, Bijelo polje in Kolašin. Ta črta je pomenila tudi približno mejo osvobojenega ozemlja, ki ga je naša vojska zavzela po hudi četrti ofenzivi. Ozemlje je merilo okoli štiri tisoč kvadratnih kilometrov, torej nekaj manj kot meri četrtina slovenskega ozemlja. Če bi bil to pravokotnik s stranicama po 60 in 70 kilometrov, bi meril njegov obseg 260 kilometrov. Ko so po 22. maju italijanske enote ta obroč zaprle, je pri tem sodelovalo vseh 120.000 mož. Potemtakem je prišlo na vsak kilometer poprečno po 450 sovražnikovih vojakov. Ko so obroč pozneje vse bolj stiskali, si je lahko predstavljati, kako silno je naraščala gostota v korist napadalcev.

Sestav enot narodnoosvobodilne vojske je bil naslednji: prva proletarska divizija — vodil jo je Koča Popović, druga proletarska divizija pod vodstvom Peka Dapčevića, tretja s komandantom Savom Kovačevićem, sedma divizija pod poveljstvom Pavla Jakšića, Drinska operativna skupina, centralna bolnica — ta je skupaj z drugimi enotami skrbela za okoli 4500 ranjencev in bolnikov ter vrhovni štab. Te enote so bile združene v glavni operativni skupini. Sprva so imele namen, da bodo spričo pričakovane invazije na Balkanu operirale v smeri Kosmeta. Bile so na območju med Taro in Pivo. Tu jih je hotel sovražnik tudi napasti in dokončno uničiti. V primeri s sovražnimi so bile partizanske divizije dvakrat ali celo večkrat manjše ter oslABLJENE od nenehnih bojev. Pri tem so jih ovirali številni ranjenci in bolniki. Skupaj z njimi so štele devetnajst do dvajset tisoč borcev. Na enega je torej prišlo šest do sedem sovražnikov, spočitih, zdravih in bolje opremljenih. Že to razmerje moči dovolj jasno priča o obsegu pete ofenzive.

Brž ko je vrhovni štab s Titom na čelu ugotovil, kaj se jim obeta, je opustil nameravano ofenzivo proti Kosmetu in Srbiji ter se odločil, da sovražnika ne bo pričakal med Taro in Pivo, ampak se bo z vsemi enotami obrnil nazaj proti severozahodu ter se prebil proti Sutjeski in Zelengori. Čakanje bi pomenilo samomor. Tudi v tem sklepu je vrhovni štab pokazal, kaj mora storiti obkoljena manjšina v obroču, ki so ga Nemci strnili tako naglo in trdno, kot še nikoli. To je bila genialna zamisel, pravzaprav edina možna

rešitev z uspehom. Nemški štab je bil preganjan. Sovražnim silam nasproti so torej stale oslabiljene partizanske brigade, ki pa so sovražnika prekašale moralno, v predanosti svojemu boju, v tovarištvu do ranjenih in bolnih tovarišev, zaradi katerih so se zavestno lotevali nečloveških naporov in pošastnih bojov.

Obkoljene partizanske čete so torej morale čimprej priti do bregov Sutjeske, kjer so bile sovražne sile najšibkejšje, si zagotoviti mostišče in se prebiti čezenj. Za izhodišče so si izbrale gorsko planoto Vučevo, severno ploščad Magličevega masiva. In prek Vučeva se je prebila večina partizanske vojske.

Zdaj šele je sovražnik opazil, kaj nameravajo partizani, bilo pa je prepozno: Vučevo so že zavzeli proletari. Tako so se 27. maja začeli boji za to važno mostišče, medtem pa so se tja prebijale še druge partizanske enote in ranjenci. Nemci so na vrat na nos premeščali svoje sile k Sutjeski in zatezali obroč. Zaradi uspešnega prodiranja dveh nemških divizij je bil general Lütters prepričan, da je partizanska vojska že stisnjena na povsem majhnem prostoru.

Glavne partizanske enote, ki so se za prvimi približevale Sutjeski, so zaradi nenehnih letalskih napadov in slabega vremena silno težko napredovale. Utrujeni in napol bosí borci so z zadnjimi močmi zmagovali strmine in vse težave. Za deli prve in druge divizije so šle bolnišnice, sedma in tretja pa sta bili zadnji kot zaščitnici. Pritisk Nemcev je medtem neprestano naraščal. Vse te napore je okušala tudi angleška vojaška misija, ki je prišla v vrhovni štab med to ofenzivo. Ni in ni ji šlo v glavo, kaj zmore Titova vojska.

Po hudih bojih se je 1. junija začel preboj čez reko. Toda do 3. junija se prvi proletarski še ni posrečilo razširiti mostišča. Tudi manever druge divizije ni uspel in grozila je nevarnost, da bosta prva in druga divizija odtrgani od sedme in tretje, ki je bila z ranjenci.

Zato je vrhovni štab vso skupino razdelil na dvoje: prvi del sta sestavljali prva in druga divizija, drugega pa tretja in sedma. Prva skupina naj bi se prek priborjenih mostišč prebila čez Sutjesko na Zelengoro, druga, z bolnišnico, pa naj bi si izvojevala pot čez Taro nazaj v Sandžak. Dogodki in spremembe pa so se vrstili bliskovito naglo. Skrb za ranjence je vrhovnemu štabu narekovala, da je povelje za drugo skupino spremenil še trikrat.

Preboj na Sutjeski se je izvršil na pet do šest kilometrov široki fronti. Ni bil tako nagel, kot je bila dotlej partizanska navada. Pod hudim ognjem je trajal več dni, nekako od 3. do 13. junija. Ves ta čas je bilo treba s silo držati mostišče in v teh bojih so se dogajale nepopisne drame.

Vrhovni štab je prekoračil Sutjesko 7. junija zvečer. Najhujši dan preboja je bil gotovo 9. junij. Na partizane so od vseh strani bruhal topovi, iz zraka pa so besnela letala. Samo na ta dan so Nemci izvedli okoli sto poletov. Kaj takega dotlej partizani še niso doživeli. Dopoldne tega dne so letala zasula z gostim ognjem tudi vrhovni štab. Ubit je bil Titov spremljevalec Djurović in vodja angleške vojaške misije kapetan Stuart. Vrhovni komandant Tito je bil tega dne ranjen. Življenje mu je rešil njegov zvesti pes, ki je ob ranjenem Titu obležal ves razsekan od drobcev bombe.

Čez Sutjesko so se — razen tretje divizije — z velikimi izgubami pretolkle vse enote. Zadnje brigade so jo morale prebresti ob vrhovih. Tretja divizija pod poveljstvom legendarnega Save Kovačevića s tisoč petsto ranjenci — ostale so poskrili v goščavju in skalovju — je ostala na desnem bregu reke, ker je sovražniku na Sutjeski spet uspelo skleniti obroč. Tako je ostala odrezana od glavnine partizanske vojske. Tri dni so borci tretje divizije, ki so se spuščali prek Dragaš sedla, poskušali priti čez vodo, vendar se jim to ni posrečilo.

Ivan Cargo: Rudarja, rjava kreda

13. junija pa je nekaj bataljonov pod vodstvom Save Kovačevića neovirano prebredlo Sutjesko. Vse je že kazalo, da bo preboj uspel, tedaj pa je zaropotalo z vseh strani. Divizija z ranjenci vred je bila kmalu hudo razbita. V jurišu na sovražni bunker je padel tudi nepozabni komandant, junak Sava Kovačević.

Preboj čez Sutjesko je bil s tem končan, vendar so morale naše sile do Vzhodne Bosne prebiti še dva utrjena obroča: prvega ob cesti Foča—Kalinovik, drugega pa na železniški progi Sarajevo—Višegrad. Lačni, oslabljeni, razredčeni so premagali tudi Zelengoro in šli naprej.

Tako je zloglasna in nevarna operacija »Schwarz« doživela 16. junija popoln polom in Nemci so morali preiti v obrambo. Bitka, ki naj bi prinesla smrt glavnini partizanske vojske in njenemu vrhovnemu štabu, bitka, ki ji dotlej ni bilo podobne, se je spremenila za Nemce v hud poraz. Nemška strategija in njihovi izkušeni in tako opevani generali so pri tem izpitu padli. V operaciji »Schwarz« so Nemci izgubili 14.000 mož in veliko vojaškega materiala. Partizanska vojska je res izgubila okoli 8500 borcev, res je bila tudi naša tretja divizija razbita, vendar pa Nemcem jedra naše vojske le ni uspelo streti. Če pomislimo, kakšen je bil sovražnikov namen v tej ofenzivi, in če vemo, s kakšno ostrino in močjo je sovražnik napadel, lahko upravičeno trdimo, da legendarna bitka na Sutjeski presega vse druge in da je odločila nadaljnjo usodo naše revolucije. Zgodovina bojev ne pozna primera, da bi se kakšna vojska tako predano in v tako zelo hudih okoliščinah borila za svoje ranjene tovariše, kot se je Titova vojska v peti in prej v četrti sovražnikovi ofenzivi. Tudi v tem je veličina Sutjeske. In to ne glede na to, da so skoraj vse bolnike-tifuzerje in ranjence na Sutjeski pobijali, tako da je krvava tekla.

TIHO ŠUMI SUTJESKA...

Miloje Stijović

Prvi bataljon I. proletarske brigade se je sredi maja zadrževal v vasi Stuke, v vznožju sandžaške planine Ljubišnje. Borci, ki so bili po večdnevni neprestanih bojih na smrt utrujeni, se niso niti še dobro razmestili, ko je prišlo povelje:

»Prvi bataljon naj kar najhitreje krene proti Čelebićem ... Razvnela se je peta ofenziva.«

Skozi vas se je potegnila dolga kolona. Zadonela je celo pesem, kot bi šli na svatbo, ne pa v boj. Borci niso vedeli, kateri po številu bo ta boj, saj že več dni zapovrstjo niso prenehali juriši, grmenje topov, minometalcev, mitraljezov, šarcev, lakota, nespečnost, utrujenost ter veliki in majhni podvigi, ki jih ni moč opisati.

Majsko sonce je močno pripekalo. Bili smo žejni, toda na Ljubišnji nikjer ni bilo vode. Ko smo se tako spuščali po strmem bregu navzdol, smo nena doma zaslišali otroške glasove. To me je spominjalo na šolarje, ki v spomladanskih dneh hodijo na ekskurzije. Srečali smo jih na vznožju hriba. Videti so bili zelo slabi. Bili so utrujeni in mršavi. Ti otroci so bili iz Banije in s Korduna, ki so stalno hodili z nami.

Na čelu njihove kolone sem opazil starejšega moža, na začelju pa ženo srednjih let.

»To sta naš učitelj in učiteljica,« so nam odgovarjali otroci vsi hkrati.

Prosili so nas, naj jim damo papirja in svinčnike. Radi bi pisali, toda nimajo s čim. Sicer pa da se učijo brez zastoja.

»Kako se kaj učite?« sem jih povpraševal.

»Dobro. Vsi smo dobri učenci,« so zatrjevali.

»Kadarkoli imamo počitek, nadaljujemo s poukom,« je dodal sivolasi učitelj.

»Kaj pa jih učite?«

»Zemljepis. Zgodovino. Govorim jim o tem, po katerih krajih hodijo in zakaj je to potrebno. Pripovedujem jim o zločinih ustašev, četnikov, Nemcev...«

»Ali razumejo? Kako prenašajo težave?«

»Vse jih zanima. Dobro potujejo. So se že privadili. Neverjetno, kadar se kod zadržimo dan ali dva, že vprašujejo, kdaj bomo krenili naprej. Moč navade...«

»Kako pa takrat, ko se prikažejo sovražnikova letala?«

»Prav nič se jih ne bojijo. To so moji mali vojaki, junaki. Ej, samo da bi jih mogel nemoteno učiti in da bi jim mogel dati vse, kar potrebujejo. Kako bi bili to pridni učenci!«

Nato sem učitelju dal dva svinčnika in nekaj papirja. Takoj ju je prepolovil in iz njih napravil štiri svinčnike.

»Ko konča s pisanjem prvi, da svinčnik drugemu. Tako si medsebojno pomagamo.«

Otroci so počasi odšli v nasprotno smer. Ali bodo preživeli ofenzivo, smo premišljali potem po poti.

Z veliko muko smo se vzpenjali v strme bregove Ljubišnje. Sonce je močno pripekalo. Z nas je lil znoj, vode pa nikjer. Granate pa so padale čedalje pogostejše. Tudi letala so bila v zraku...

Naleteli smo na tifusne bolnike. Neprestano so spraševali, kdaj bodo lahko jedli. S kakšnimi težavami so se borile njihove bolničarke! In vendar so vse to prenašale brez godrnjanja. Na sto bolnikov ali ranjencev je prišla ena sama bolničarka!

Enega izmed njih sem opazil ob stezi med dvema skalama. Nisem mogel mimo njega, ne da bi se ustavil. Pristopil sem in ga stresel.

»Odkod si pa ti?«

Nič mi ni odgovoril. Nobenih znakov življenja ni videti na njem. Njegove oči so na široko odprte... Mrtev je!

Ko sem se obrnil, sem zagledal drugega bolnika, ki se je naslanjal na drevje in me topo gledal.

»Srečen je. Nič več se ne bo mučil. Za mene pa nihče ne ve, kam me pelje pot...« je zlogoval.

»Vse bo še dobro, tovariš...« sem ga tolažil.

»Sam ne vem, kaj je večje zlo — Hitler, uš, tifus ali lakota,« mi je razlagal zamolklo.

»Odkod si?«

»Bil sem iz Banije...« je povedal, kot da je že mrtev.

Sedeli smo pod nekim borom, v soteski pa je grmelo. Slišali smo samo odmev. Ni bilo moč ugotoviti, kje je močnejši. Pri Popovem dolu se je razplamtela srdita borba...

Joko Boreta nam je pripovedoval :

»Nemci so prodrli na višino nad Zlatim borom in nas odkrivali. Fric je vpil: ‚Naprej!‘, mi pa: ‚Ura, proletarci!‘ Spoprijeli smo se celo z rokami in grabili za grla. Ko sem pogledal na desno, na grebenu nisem videl nobenega Nemca. Zato pa je bila toliko večja zmešnjava na levi strani. Čez skalovje so metali bombe. Valili so jih kot hruške. Toda tudi naši niso bili od muh. Brž ko so pred seboj opazili kako nemško bombo, so jo z nogo potisnili po strmini navzdol, kjer so eksplodirale. Nekateri borci pa so jih celo lovili in metali nazaj med Nemce...

Potem smo jurišali! Bombe so padale kot toča. Nenadoma sem začutil, kako me je na vratu nekaj zbadlo. Potipam in opazim kri. Tudi v ustih sem začutil nekaj toplega. Izpljunem — sama kri... Nemška krogla me je zadela skozi usta...

Jovo Radulović je metal bombe kot kamne. Pri tem opravi ga je oplazil rafal iz šarca. Niti besede ni spregovoril. In kakšen borec je bil to!

Razen njega pa še Vujo Zogović, namestnik komandirja prve čete I. bataljona. Takih borcev je bilo malo. Izkazal se je že v neštetih bojih.

Takrat smo izgubili marsikaterega tovariša...«

*

Prišli smo v vas Zarubine. Po vsej kotlini je divjala ostra borba. Srečevali smo številne borce iz druge divizije, majeviške in šeste vzhodnobosenske brigade. Skozi gozd so šli konjeniki. Med njimi je bil tudi Ivo Lola Ribar. To je pomenilo, da je nekje v bližini moral biti tudi tovariš Tito! Nato sem zagledal Marka-Aleksandra Rankovića, takoj nato pa še tovariša Tita. Roko je imel obvezano. Povelja so se vrstila drugo z drugim: Čelo hitreje, začelje počasneje, pazi na razmik...

Zelo sem bil vesel, da sem videl tovariša Tita. To je bil dober znak. Če je lahko hodil peš, ne bo hudega. Navzlic velikim naporom je videti kar dober. Tudi razpoložen je bil. Se pravi, da situacija ni bila slaba. Če je tovariš Tito dobre volje, potem je bilo vse dobro...

Ko je kolona bila že mimo, sem se spraševal, v katero roko je pravzaprav bil Tito ranjen. Tako sem bil vesel, ko sem ga videl, da niti opazil nisem, katero roko je nosil zavezano. Razmišljal sem, da bi bilo le bolje, če ga je zadelo v levo roko, kajti desnico še vedno lahko uporabljaj za pisanje...

Tako sem hodil po gozdu in še dolgo obnavljal vse, kar sem videl. Šele tedaj sem se spomnil, da sta mi Lola in Tito rekla »Zdravo« in da niti nisem vedel, če sem jima v tistem razburjenju sploh kaj odzdravil.

Spet smo zaslišali ropot letalskih motorjev. Takoj nato so po gozdu že pričele padati bombe. Strahovite eksplozije so nam polnile ušesa. Po zraku pa so frčali majhni in veliki kosi lesa. Kot da so Nemci vedeli, kje se zadržuje tovariš Tito...

Ivan Čargo: Avtoportret, olje

JURIŠ DO ZMAGE

Vlado Zečević

Pred nami je bila Tara. Morali bi ugotoviti, kakšne možnosti so za prehod prek te vode s pomočjo debel, ki bi jih podrli čez reko. Iskali smo prostovoljca. Prvi se je javil Gojko Ujdović, namestnik komandanta tretjega bataljona prve dalmatinske brigade. Gojko je bil pred vojno državni prvak v plavanju.

Ceprav so ga boji, lakota in neprestani premiki hudo izčrpali, je zaplaval z zanosom preizkušnega borca revolucije. Neenakopraven boj z deročo Taro je bil zelo hud. Na tem kraju se Tara prebija skozi sotesko, nad katero se dvigajo bregovi. Gojko je Taro sicer preplaval, toda na drugi strani je nalletel na kot okop strmo skalovje, ki ga je Tara skozi stoletja temeljito izbrusila.

Gojkovi poizkusi, da bi splezal na skalovje, so propadali drug za drugim. Z vsakim poizkusom pa je ugašala tudi moč tega hrabrega fanta.

Mi z druge strani reke smo molče opazovali boj človeka z divjo stihijo, ne da bi mogli pri tem kaj pomagati. Naposled je zmagala Tara in odnesla s seboj že popolnoma izčrpanega borca. Kmalu zatem je izginil Gojko v nenastem vrtincu reke.

Enajstega junija popoldne je bil od eksplozije letalske bombe smrtno ranjen Nuriya Pozderac, podpredsednik izvršnega odbora AVNOJ. Izmenično ga je nosilo šestnajst borcev-prostovoljcev. Nuriya je bil pri zavesti do zadnjih trenutkov. Umiral je počasi, ves čas pa je zmerjal Churchilla, ker še ni odprl druge fronte, in grozil Hitlerju, da bo vojno izgubil kljub temu, čeprav on, Nuriya, ne bo doživel dneva zmage.

Potem smo se vzpenjali na Vučevo! Brez hrane in vode, pod smrtonosnim topniškim in letalskim ognjem! Naša pot je bila označena s trupli mrtvih borcev. Hodili smo že več ko dvajset ur. Počitki so bili kratki, kajti mudilo se je. Sonce pa je pripekalo neusmiljeno. Blizu mene je hodil tudi naš pesnik Goran Kovačić.

Ko smo se ustavili, da bi se malo odpočili, smo glasno sanjarili o izviru vode, o eni sami kapljici, ki pa je ni bilo nikjer.

»Skotila je sedem rumenih...« je pričel recitirati Goran in ob Jeseninovih stihih smo pozabili na žejo. Goranov obraz je bil vesel in nasmejan. Goran mi je ob vsakem srečanju z navdušenjem pripovedoval, kako je srečen, ker je borec v vrstah revolucije.

Bila je že temna noč, ko smo prispeli do Sutjeske. Čeznjo smo šli pod zaščito teme. O globini in hitrosti reke smo se prepričali, brž ko smo napravili v vodo prve korake. Do skrajnosti smo se naprezali, da bi to naglo in naraslo reko obvladali in prebredli. Z grozo smo vmes poslušali krike tistih, ki jih je kljub naporom Sutjeska premagala in za vedno odnesla s seboj.

Zdaniilo se je že, ko smo se vzpenjali proti Krekovi na planini Ozren. Bili smo tako izčrpani, da smo se morali pogosto ustavljati in počivati. Dan je že bil, zato kajenje ni bilo več prepovedano.

K meni so prisledli še Goran, dr. Sima Milošević, Vesa Masleša in še nekateri drugi. Na nasprotnem pobočju se je razmestila zaščitna četa štaba tretje divizije. Pri njej je bil tudi komandant Sava Kovačević.

Vesa Masleša si je prižgal pipo in v šali povprašal, kam naj gremo, če bi pred nami postalo le prevroče.

»Po levem bregu Sutjeske do Drine, nato pa ob Drini do Srbije. Kjerkoli bomo prešli na desni breg Drine, v Srbijo, nas bodo sprejeli z veseljem,« sem mu odgovoril z nasmehom.

Kasneje, naslednje leto, smo zares prišli v Srbijo in naravnost v Beograd, ki ga je Vesa tako zelo ljubil, vendar brez njega. Odnos nam ga je nepozabna Sutjeska!

Kolona je krenila dalje. Neopazno in nehote smo se znašli skoraj na čelu kolone tudi mi, člani izvršnega odbora AVNOJ. Tiho smo se pogovarjali o bitki, ki nas je še čakala. O sovražnikovih silah, ki so bile pred nami, pa nismo imeli nobenih podatkov.

Nenadoma je tišino zgodnjega jutra pretrgalo prasketanje pušk, brzostrelk, mitraljezov in minometalcev. Na posameznih krajih so bili naši borci komaj po dvajset do petdeset metrov od sovražnikovih okopov in bunkerjev. Med tem ropotanjem smo zaslišali gromki glas Save Kovačevića: »Zaščitna četa, juriš, naprej za mano!«

Sovražnikov mitraljezni rafal je komandanta Savo preresetal že po dvajsetih korakih. Pokrili smo ga s plaščem, da borci ne bi videli, kdo je padel, in malo bolj proč smo mu pod točo svinčenk izkopali grob. Smrt že tedaj legendarnega junaka je bil prehud udarec.

Že po prvih sovražnikovih salvah je dr. Sima Milošević povsem mirno, ko da gre za neko nepomembno ugotovitev, dejal: »Tovariši, ranjen sem v nogo. Kaže pa, da mi krogla ni poškodovala medenične kosti.«

Takoj smo ga v spremstvu dveh tovarišev poslali nazaj v zaledje, kjer naj bi mu rano obvezali. A videli ga nismo nikoli več! Goran Kovačić in Sima sta na sektor preboja sovražnikove obrambe prispela med zadnjimi, toda poti nista nadaljevala z nami, temveč sta se vrnila v okolico Izgorja in Tjentišta v dolini Sutjeske. In tako se je zgodilo, da so dr. Sima ubili četniki, katerih družine je zdravil leto dni poprej, ko se je z enotami narodnoosvobodilne vojske zadrževal na tem terenu, in da so Gorana Kovačića, tvorca pretresljive pesnitve »Jama«, s katero je vstal proti ustaškim zločinom nad srbskim ljudstvom, zaklali Srbi-četniki.

Bitka se je nadaljevala z vso srditostjo. Mrtvih je bilo čedalje več. Borci se niso umaknili niti za korak. Ob vzklikih: »Naprej, komunisti!« je ta ostri in neenakopraven spopad trajal od zore do treh popoldne. Vsi smo jurišali nešteto krat. Vmes pa padali in umirali, se spet vračali na izhodiščne položaje in ponovno napadali.

Sovražnikov smrtonosni ogenj nas je zaustavljajal tik pred njihovimi okopi in bunkerji. Nemcev, Italijanov, ustašev in četnikov je bilo na tistem predelu okrog 40.000, nas pa samo štiri tisoč in še izmed teh polovica ranjenih. Skupno z nami je jurišal tudi neki starec — na konju. Ko smo mu svetovali, naj stopi z njega, naj se nikar tako ne izpostavlja sovražnikovemu ognju, nam je odgovoril:

»Toda zakaj bi se jaz — tako star — pazil, ko pa tako brez strahu umirajo mladi!«

To je bil oče Pera Četkovića, znanega komandanta tretje divizije, ki je bil padel malo pred tem.

In bitka se je z nezmanjšano silo nadaljevala do preboja, do zmage...

JUNAKI NAŠEGA ČASA

Zarko Vidovič

Nekatere naše enote so se 12. junija še vedno zadrževale na položajih nasproti Drine in Maglića, ko se je 5. bataljon pričel spuščati z Vučeva pod Dragaš sedlom proti Sutjeski. Približno ob istem času so Nemci krenili tudi z levega brega, z namero, da bi reko prešli in spravili naše enote, ki so na ozkem prostoru varovale centralno bolnišnico, v še težavnejše okoliščine.

Tisti deli 5. brigade, ki so bili reki najbližje, so dobili nalogo, naj sovražniku preprečijo ta prodor. Po krajšem boju so naši Nemce zavrnili. Na drugi strani reke, na neki jasi, je bilo moč opaziti nemško taborišče. Sovražnikova artilerija je delovala iz več smeri.

Z Dragaš sedla so se oglašali tudi naši minometalci, ki so jih zbrali tam iz raznih enot. Tam je bil celo brigadni protitankovski top. Njegovega komandirja je skrbelo, kaj naj store z granatami:

»Kaj naj napravimo s topom? Zanj imamo nad sto granat.«

»Kaj pa meniš ti,« sem mu odgovoril z novim vprašanjem.

»Ne vem, toda granate bi morali nekako uporabiti.«

»Brez dvoma!« sem se mu pridružil in z roko pokazal na sovražnikovo taborišče na nasprotni strani reke.

Takoj je izračunal vse potrebne elemente in medtem, ko se je dan že umikal mraku, hitro vse granate, kar jih je bil še imel, poslal onstran reke. Nato pa je snel zapirač in velel, naj top potisnejo v globel. Toda top se je spotoma ujel za neko drevo in tam tudi obvisel.

Pod Maglicem je bilo sorazmerno mirno. Maloštevilni borci so tod varovali druge naše enote pred sovražnikovo divizijo, ki po hudih izgubah, ki jih je utrpela v prejšnjih bojih, ni kazala posebne volje, da bi prodrla na Vučevo.

Približali smo se reki.

Soteska reke Sutjeske je na nekaterih krajih silno globoka. Še pred nekaj dnevi so se tod borile druge brigade, ki se jim je po srditih bojih na posled posrečilo prebiti sovražnikov obroč. Vedeli smo — sodeč po eksplozijah letalskih bomb in topovskih granat ter po grmenju, ki se je postopoma oddaljevalo — da se je glavnina uspešno prebila proti zahodu.

Ali je bilo prav, da smo se tako dolgo zadrževali na področju Durmitorja in Vučeva? Ali se ne bi mogli že prej prebiti do Sutjeske? ... Ta in podobna vprašanja so se nam nehote vsiljevala in nanje ni imelo smisla odgovarjati. Morali smo misliti na tisto, kar nas je še čakalo.

Padel je sklep, da se z ranjenci vred prebijemo po isti poti kot naša glavnina. Dne 12. junija zvečer so se enote brigade zbirale na desnem bregu reke. Nebo so prekrili oblaki. Sledil je močan naliiv z grmenjem. V koloni so bili zdravi in bolni pomešani vse navzkriž. Vsem se je mudilo. V takem položaju mine noč zelo hitro. Do zore pa je bilo treba prekoračiti še reko in napasti sovražnika.

Sutjeska je deroča reka, s skalnatim dnem. Ni globoka, vendar jo je težavno bresti. Zgrabili smo za roke. Navzlic temu pa je marsikoga izmed nas deroča voda odplavila ...

Ni se bilo še zdanilo, ko se je pričel boj. Sovražnik je zasedal več položajev zapovrstjo. Medtem ko smo se mi zadrževali na Vučevu in nad Sutjesko,

se je vkopal na vseh vrhovih, presledke med njimi pa je zapiral z načrtnim ognjem.

Bataljoni so krenili v juriš. Precej borcev je padlo že v prvem spopadu. Eden izmed teh je bil tudi komandant 4. bataljona Milovan Peković.

»Poveljstvo nad bataljonom naj prevzame komisar!«

Kmalu zatem je padel še namestnik komandanta Lale Vuksanović.

Med borbo se je približala skupina naših ranjencev in zašla med prve položaje. S pogledi so spraševali: »Kam?« Tedaj pa je zadonela artilerijska salva in jih pobila.

Takoj nato se nam je približala nova skupina ranjencev in spet so nas spraševali: »Kam?«

»Pojdite po desnem bregu navzgor,« smo jim svetovali.

Precej je bilo takih, ki so se med bojem skozi presledke med nemškimi položaji prebili, ki jih je sovražnik zanemaril, in nadaljevali pot proti Zelenjori.

Nemci v smeri našega proboja niso napadali, temveč so se le branili. Zato pa so se z nasprotne strani Sutjeske približevale njihove enote, ki so resno ogrožale naše ranjence. Za njihovo varstvo smo poslali še nekaj desetini. Toda iz te smeri je napadala cela nemška divizija. Naše desetine so bile kmalu uničene. Področje, na katerem so divjali zadnji boji na Sutjeski, je postajalo čedalje tesnejše.

Boj se je nadaljeval z nezmanjšano srditostjo. Neprestano so prihajala poročila o novih izgubah. Padel je tudi namestnik komandanta 4. bataljona Strunjo Bulatović. Tako je od vsega štaba tega bataljona ostal živ le komisar Živko Žižić.

Tudi štabu brigade ni bilo prizaneseno. Padla sta namestnik komandanta Moma Stanojlović in komisar Bora Miletić, medtem ko je bil komandant Velimir Jakić že popolnoma izčrpan.

»Ali ne bi, Leković, nekatere naše enote raztegnili malo bolj v levo?« je rekel takrat.

Tedaj ga je sovražnikova krogla zadela v nogo. Na vso srečo kost ni bila poškodovana in je zato lahko še hodil.

Boj se je razvnel tudi na levem krilu. Tamkajšnje razmere pa mi niso bile znane, kajti kurirjev ni bilo več. Vsi so popadali.

Ko sem pod vasjo Krekovim hodil vzdolž bojne črte, sem naletel na komisarja čete 1. bataljona Slobodana Tuzlića. Nisem vedel, da je bil ranjen, in sem mu naročil, naj odnese sporočilo na levo krilo.

»Takoj bom krenil,« je rekel Slobodan in se dvignil s tal.

»Saj si vendar ranjen!« sem opazil tedaj.

»Nič zato,« je odmahnil z roko in pohitel proti gozdu.

Padel je tudi on.

Boj je včasih že ponehaval, nato pa se s podvojeno močjo spet razvnel. Šel sem po položajih. Veliko je bilo mrtvih. Nisem vedel, s kom bi mogel še kaj govoriti. Vsi so ležali v bojni črti in človek ni vedel, kdo je še živ, kdo pa mrtev. Opazil sem starega Boška Ostojića. Bil je mrtev. Zraven njega je ležal njegov sin. A tudi on je bil mrtev. Bil je skojevec. Korak naprej so sovražnikove krogle smrtno ranile komandirja čete 1. bataljona Vladimirja Šaponjića, komandirja čete 2. bataljona Vojina Drobnjaka, komandirja Radisava Juškovića in komisarja 4. bataljona Radeta Bojčetića. Hudo pa so bili ranjeni še trije četni komandirji in namestnik komandanta 1. bataljona.

Kdo naj sedaj poveljuje četam in bataljonom?

Sonce je že zahajalo, ko smo z levega krila prejeli ukaz o ponovnem jurišu.

Zbrali smo vse, kar se je še moglo gibati.

Nato smo krenili v juriš. Nihče ne more vedeti, koliko jih je bilo že pred tem. V smeri proboja ni bilo več fronte. Dve sovražni vojski sta se pomešali med seboj. Ponekod so bili borci drug proti drugemu, obraz proti obrazu, v dosegu rok. Na nekaterih krajih je bila sovražnikova veriga že prebita in boj se je razvnel v globini njegove obrambe.

Z levega krila je prišlo sporočilo, da se je del brigade prebil. To je bil 5. bataljon, ki je prodrl na Zelengoro.

Pregledal sem še druge enote 4. bataljona. Spremljal me je kurir. Obožen je bil z brzostrelko. Ko sva bila krenila skozi neki gozdiček, sva nena doma naletela na skupino Nemcev. Oglasil se je rafal. Vrgla sva se na tla. Kurir se ni več dvignil...

Pot sem nadaljeval sam! Tedaj je skočil predme vitek fant z domobransko kapo na glavi. Na kapi je bila prišita rdeča zvezda.

»Na tla!« sem zaslišal opozorilo.

To je bil komandant 5. brigade, s katerim sem prejšnji dan sedel v neki vrtači pod Magličem, medtem ko nas je obstreljevalo sovražnikovo topništvo. Granate so padale okrog vrtače. Nekatere izmed njih čisto blizu. In tedaj je on rekel: »Naj padajo, kamorkoli hočejo, samo ne po meni!« Vsi smo se zasmejali.

»Le kje sva se spet dobila!« se je oglasil. Ob tem je brez dvoma imel v mislih najino prvo srečanje med boji za Plevlje.

Na bojišču je ležalo veliko teles mrtvih borcev, nekateri pa so bili še živi, a hudo ranjeni. Koliko neznanih junakov iz najrazličnejših krajev!

Okrog starega Karamatijevića, ki je bil izgubil hčerko, druga pa je bila ranjena, so sikale krogle in padale granate, on pa se ni premaknil. Sedel je kot kip. Tudi učitelj Dušan Ivović je bil ves nesrečen. Njegova hčerka je bila hudo ranjena in neprestano ga je rotila, naj jo vendar ubije in s tem reši!

Starešine, kar je bilo še živih, smo sklicali na razgovor.

Še zadnje naše sile bi morali izvleči iz neposrednega stika s sovražnikom. Slutili smo, da Nemci po tako ostrem boju ne bodo takoj obnovili napadov. In zares je bilo tako, kot smo bili predvidevali. Ob belem dnevu smo se umaknili še z zadnjimi dvesto borci.

Znočilo se je. Bilo je vse mirno. Tišino so motile le rakete in neke vrste granat, ki so povzročale neobičajno močno detonacijo. Nekdo je menil, da spuščajo bojne pline. Morali bi se hitro umakniti od tod, da se ne bi zastrupili. Toda v nas ni bilo nobene moči več. Spali smo do zore, nato pa smo se po skupinah umikali dalje iz obroča.

Ivan Čargo: Portret skladatelja M. Bravničarja, 1927, pastel

PO ČEM SE PLAČUJE HUDO

Grigorij Baklanov

Bilo je maja, že šesti dan, odkar se je končala vojna, mi pa smo se še kar naprej zadrževali v neki nemški vasi — štirje vojaki in jaz, njihov poljeljnik. V vasi, ki ni bila nič kaj podobna našim vasem, je bilo dvanaest trdnih kmetij.

Mirno majsko sonce je dan za dnem sijalo na njive z žitom, strehe iz rdeče opeke in gospodarje, ki so nas dobrodušno pozdravljali. Ti so se kar naenkrat, brez predolgega razmišljanja navadili na mir. O vojni niso radi govorili, le obsojajoče so zmajevali z glavami in pravili, da je vsega kriv Hitler, zato naj tudi za vse odgovarja.

Zjutraj, ko sem obesil na končnico kmečke postelje pas z revolverjem in sem zajtrkoval, je stopil v sobo gospodar s pipo med zobmi in pozdravil herr oficirja. Prve dneve je obstal kar pri vratih, čez kak dan, dva pa je že prisedel k mizi in prekrizal noge. Skozi okno je postrani sijalo jutranje sonce, da je mežikal. Vlekel je pipo s kovinskim pokrovčkom, črnim od nikotina, ter zadovoljno gledal, kako herr oficir jé. Priprte oči so se mu svetile od dobrodušnosti. Z dvorišča je bilo slišati, kako teka sem in tja njegova žena in ropoče z golidami. Pri osemnajstih letih je že imela sina in zdaj, pri dvaintridesetih, ni bila videti mati tistega dolgega fanta, ki je bil že za pol glave večji od očeta. Sprva smo mislili, da je iz prvega zakona.

Že prvi dan me je gospodar prosil, če lahko odideta z ženo čez noč v sosednjo vas, k sorodnikom: žena je še mlada, tukaj pa so vojaki... Da si ne bi česa mislili, bo ostal pri nas sin.

Odhajala sta, ko je zašlo sonce, vračala pa sta se še po hladu. On je stopil pozdravit herr oficirja, ona pa se je brž lotila dela.

Tudi tisto jutro je prisedel k mizi, ko sem zajtrkoval. Naenkrat sem si na vso moč zaželel domov, kot da bi ne bili v tej vasi šele šesti dan, ampak že sto let. Le ena prijetna stvar se je obetala za tisti dan, na dvorišču me je čakal nov motor. Fantje so mi ga pripeljali že zjutraj, pa ga še nisem videl.

Pojedel sem in si nalil še drugi kozarec vina. Potem sem se opasal — gospodar me je pri tem spoštljivo gledal — si pritegnil širok oficirski pas ter s posebnim zadovoljstvom občutil težo revolverja na boku, si končno poveznil na glavo oficirsko kapo in stopil ven.

Pod oknom se je tik ob belem zidu svetil motor. Vžgal sem ga in že sem zdrvel po poti. Do konca sem odprl plin in čutil samo veter na zobeh.

Onstran klanca je bila vas in tam je bil Volodja Jakovenko, tudi s štirimi vojaki. S klanca sem zdrvel v vas. V tistem, ko sem že obračal na desno, k Jakovenku, je izza hiše pritekel psiček naravnost pred motor. Vse se je zgodilo v trenutku, roke so bile hitrejše kot zavest. Posrečilo se mi je zaviti stran in zavreti. Vrglo me je s sedeža po tleh ter vleklo po prahu, da sem podrgnil po tleh z dlanmi.

Hitro sem skočil pokonci. Pred hišo je stal fantek kakih treh let in držal psička v naročju. Ni zbežal, samo z grozo je gledal in z vso močjo stiskal psička k sebi.

Pri padcu so se mi strgale hlače na kolenih, z odrtih dlani je kapljala kri. Motor je ležal na tleh in zadnje kolo se je še vrtelo. Sedel sem na ob-

cestni kamen. Noge so se mi tresle, iz ust sem pljunil zemljo. Od Jakovenka sem so tekli vojaki in mi pomagali v hišo. Ko so z mene vlekli hlače, mi je Jakovenko ponujal kozarec z žganjem.

»Pij,« je pravil. »So kosti cele? Kaj, fantje, so kosti cele?« Tipal me je po glavi: »Te boli? A tukaj? Še je cela! To se pravi, da lahko piješ! Na!«

Ko so fantje odšli, se je usedel k meni na posteljo. Šele takrat sem zagledal, da je videti v obraz kot bolnik.

»Veš,« je rekel, »bil sem v taborišču. Tu zraven je bilo koncentracijsko taborišče. Tri kilometre odtod. Včeraj sem se peljal tja.«

Z dlanjo si je otrl čelo.

Vedel sem, da je njegov oče enainštiridesetega padel pod Kijevom. Toda dve leti nato je nekdo prišel k njim in povedal materi, da je bil skupaj z očetom v nekem taborišču, da pa je zbežal odtod, iz Nemčije. Oče pa, da ni mogel zbežati in je prosil, naj sporoči družini, da je živ. Mati je o tem pisala sinu na fronto in ni vedela, ali naj upa ali naj verjame.

Od takrat je v njem naskrivaj tlelo upanje: ko bomo prišli do Nemčije, bo zvedel, kako je z očetom. Čim bliže je bil konec vojne, tem nestrpnejše je bilo njegovo upanje. Kadar smo srečali ljudi v zebrastih oblekah, ki so odhajali iz osvobojenih taborišč, jih je nestrpno povpraševal po očetu.

Včeraj je končno prvič videl koncentracijsko taborišče.

»Tam je nekakšen jarek. Za krematorijem.« Nenadoma je čisto pobledel. »Muhe so se pasle po njem. Zelene ... Nisem takoj razumel ... Šele potem ... Duh, veš ... Tam je človeška mast, v jarku. Ljudi so sežigali in je tekla tja ...«

»Veš,« je rekel čez čas, »samo to še upam; oče je bil komisar. Komisarjev pa niso jemali v ujetništvo ...«

Kaj naj bi mu rekel? Da se je kaj takega večkrat zgodilo, da tudi sam vem za več primerov ...

Oči je imel zaprte, ličnice blede, na sencah in čelu so mu stale potne kaplje.

Drugi dan me je eden njegovih fantov peljal z vozom domov. Na dvorišču ni bilo mojih vojakov, gospodarja pa sta se brž skrila v hlev, ko sta me zagledala, in si potem nekaj šepetala. Očitno se je med tem, ko me ni bilo, nekaj pripetilo.

Sedel sem na klop in si hotel prižgati cigareto. Toda imel sem Jakovenkove hlače in sem pozabil predeti iz mojih vžigalnik. V tistem je gospodar že stopil k meni. Bil je še bolj prijazen kot drugače. Ko je zagledal cigareto v mojih rokah, mi je takoj prižgal. Potem je prisedel.

Medtem ko sem kadil, sem z enim očesom zapazil, kako je gospodinja stekla v svinjak. Obraz je imela divji in hkrati prestrašen. Gospodar vsega tega ni opazil: vlekel je pipo. Sonce naju je prijetno gredo. Takrat je stopil k nama sin z beležnico in svinčnikom v rokah. Ustavil se je pred menoj in zakašljaj. Ko je spregovoril, so mu ramena upadla, vrat pa se je od razburjenja spotegnil. Govoril je hitro, tako da sem razumel le sem in tja kako besedo. Toda vztrajno je ponavljal spet in spet, da sem končno razumel. Izkazalo se je, da je med tem, ko me ni bilo, eden izmed mojih fantov ustrelil prašiča. Erschoss, erschoss! je ponavljaj in kazal, kako se je to zgodilo.

Ves rdeč od razburjenja je pravil:

»To je bil lep prašič. Imel je trideset kil in bi še zrasel. Toda to je trideset kil prvovrstnega svinjskega mesa in vsak kilogram stane ...«

Večkrat je še rekel »kosten« in računal, da bi me prepričal, kako me ne bodo ogoljufali, saj mi bodo meso zaračunali po zmerni ceni. Nos mu je čisto

pobledel in še hitreje je krilil z rokami. Potem je približal beležnico čisto k očem in prebral ime vojaka, ki je ustrelil prašiča: soldat Makaruška. Pogledal me je. Nisem takoj razumel, da je tisto, kar je s težavo izgovoril in ki je bilo slišati tako tuje, soldat Makaruška, v resnici Makaruška, najmlajši mojih fantov.

Pridružil se nam je v neki ukrajinski vasi. Bil je bos, plah in na očet se mu je poznalo, da je ves sestradan. Prosil me je, da bi ga vzeli s sabo, na fronto. V vasi niso vedeli, čigav je, priklatil se je od nekod spomladi. Čeprav sneg še ni bil skopnel, je bil bos, in skozi raztrgane hlače so mu gledale od mraza pomodrela kolena. Ženske so mislile, da ni pri zdravi, toda smilil se jim je, zato so mu dajale jesti.

Takoj se nas je navadil. Bil je miren fant in potem, ko se je do sitega najedel, tudi zelo močan. Ne vem, kdo mu je prvi dal ime Makaruška, ki se ga je tako prijel, da ni nihče vedel, kako mu je zares ime.

Nekoč, ko sva bila skupaj v okopu, mi je pripovedoval o sebi. Bil je iz partizanske vasi. Skoraj vsi moški so odšli v gozd, vendar se Nemci bogve zakaj niso maščevali nad družinami. Toda neke noči se je zgodilo. Ljudi so segnali v šolo, zabili vrata in poslopje zažgali. Tiste, ki so poskušali uiti, so postrelili na oknih. V ognju je zgorela tudi njegova mati. Čeprav so Nemci prišli nepričakovano, se je nekaj ljudi vseeno rešilo. Pozneje so jih našli in jih ponoči postrelili. Makaruška je nesel na rokah dveletno sestrico. Ob grapi so jih postavili v vrsto. Le enega si Makaruška ni mogel odpustiti: da je v tistem zadnjem trenutku držal sestrico na rokah.

»Moral bi jo postaviti na zemljo. Zgubila bi se med nogami in je ne bi opazili, saj je bila noč. Toda bila je vsa prestrašena in se me je držala, da je nisem mogel odtrgati. Z nohtki se je zapičila vame.«

»Lahko bi še zrasel...« je dejal mladi Nemec o prašiču, ki je tehtal trideset kilogramov. To je bila njegova svinja in nihče je ni imel pravice ne kaznovano ustreliti. Toliko let ima, kot jih je imel Makaruška, ko so ga z dveletno sestrico na rokah peljali v smrt in se je potem zvlekel iz skupnega groba v gozd ter si tam kot žival pozdravil rane z zelišči.

Ta pa, Nemec, pri štirinajstih še ni vedel, po čem se plačuje hudo v življenju, dobro pa je že vedel, koliko moraš dobiti za kilo prvovrstnega svinjskega mesa.

Zvečer smo jedli svinino. Gospodarja sta kot zmeraj že odšla. Za hišo je zahajalo sonce, toda v sobi je bil že somrak.

Slišal sem, kako so zaškripala vrata ograje in nato neznane korake. Počakal sem, da je človek prišel mimo okna. Bil je zelo suh in je komaj vlekel noge za sabo. Toda šel je tako, da sem takoj zasluhlil — nekoč je že bil tukaj. Prišel je do svinjaka in pogledal skozi vrata v temno notranjost. Ni videl, da ga izza skladovnice drv opazuje gospodarjev sin. Že je ta stopil naprej, da bi zavpil, toda v tistem se je v njem nekaj prelomilo — pograbil ga je strah.

Koraki so se zaslišali že na pragu. Vrata so se odprla. Čez prag je stopil starec v sivi in očitno ne svoji obleki, saj je kar visela na njem. Ogledoval se je po sobi in spet se mi je zazdelo, da je nekoč že bil tu.

»Dober večer!« sem se oglasil iz temnega kota.

Zdrznil se je in se hitro obrnil z nekakšnim čudnim izrazom v očeh. Toda to ni bil strah. Ko me je zagledal, je pozdravil, snel z glave okroglo taboriščno kapo, in nekaj vprašal po poljsko. Skomignil sem. Tedaj je pokazal z roko po sobi in še enkrat vprašal po poljsko in nemško. Iskal je Nemca, hišnega gospodarja. Rekel sem, da je sicer tu, toda zdaj ga ni doma.

»Hier,« je ponovil in se pomiril.

Primaknil sem mu težak hrastov stol, da je sedel. Zdaj, ko je bil bliže, sem videl, da to ni starec, ampak izmučen človek z vdrtimi senci in sivim, slabokrvnim obrazom. Malo prej so mi prinesli svinjsko pečenko in pečen krompir. Jed je bila še vroča in je lepo dišala. Poljak je nekajkrat pogledal na krožnik. Brž sem ga porinil predenj. Zagledal sem grozo v njegovih očeh.

»Jejte, vendar, jejte,« sem ga silil. »Saj mi bodo prinesli drugo.«

Vseeno je odrinil jed. Odnehal sem, ne da bi kaj razumel. Iz zadrege sem mu nalil vina. Zahvalil se mi je s pogledom in hlastno pil. Zaletelo se mu je, preden je spil in nato dolgo kašljal.

»Ste prej živeli tukaj?« sem ga vprašal, ker sem čutil, da mu je nerodno. »Poznate to hišo?«

Odkimal je.

»Poljak,« je rekel in pojasnil s tem položaj človeka, ki so ga s silo odvekli v Nemčijo. »Hotel sem ga videti.« Potrkal je po mizi in se potem zagledal vame. »Moja žena je živela tukaj. Tamle.« Skozi okno je pokazal na hlev. Roko je dvignil z naporom. »Tu sem imel tudi sina.« Spet me je pogledal. »Ko se je rodil in zajokal, mu je z roko zatisnila usta, da bi ga nihče ne slišal. Toda skriti se da samo mrtveca. Ko mu je nekoč dajala mleka, je stopil v hlev Nemec. Nič ni rekel, samo pogledal je otroka. Ni vedela povedati, kako ga je pogledal. In kaj sem mogel storiti? Delal sem v sosednji vasi. Bil sem brez moči... Zdaj vem, kako ga je pogledal. On, gospodar, jo je hranil, da bi mu delala, otrok pa ji je jemal moči... Po tistem je vedno skrivala otroka, kadar je šla delat na njivo. Nekoč je slišala na polju, kako otrok kriči. Stekla je domov. Nemec je na dvorišču zapregal konje. Svinjak je bil zaprt. Ko je odrinila prašiče, je našla tam najinega otroka. Od tistokrat je videla samo to. Ko se ji je povsem zmedlo in ni mogla več delati, jo je Nemec odpeljal v taborišče. Tam je bil krematorij. Ni vedela, kam jo pelje, in to je bila njena sreča.«

Pripovedoval mi je v mešanici poljščine in nemščine. Na dvorišču so tiho peli moji fantje.

»Poldrugo leto sem bil v taborišču, obstal sem samo zato, ker sem moral priti sem,« je rekel.

Spomnil sem se, da je gospodarjev sin izza drv gledal Poljaka. Stopil sem k oknu in poklical Margoslina.

»Pripelji sem gospodarjevega fanta,« sem rekel.

Kakih deset minut so se slišali glasovi in koraki po vrtu, za skednjem in hlevi. Potem je prišel Margoslin povedat, da ni fanta nikjer. To sem tudi pričakoval.

Štirje — Poljak, Margoslin, Makaruška in jaz — smo odšli iskat, kje prenočujeta gospodar in žena. Ko smo prišli v vas, sta dva obstala za stražo zunaj, s Poljakom pa sva stopila na dvorišče. Po lestvi sva zlezla na senik. Pes, ki je bil ves zaripel od lajanja, se je strgal z verige. Toda niti v enem oknu se ni prižgala luč niti ena vrata se niso odprla.

Na senu sta se belili dve rjuhi. Na njih so se še poznali sledovi teles. Z baterijami smo preiskali vse kote v seniku, v hlevih, v hiši, na dvorišču. Toda tistih, ki smo jih iskali, ni bilo nikjer. Ni jih bilo niti drugi dan. Pozneje smo zvedeli, da so pobegnili na zahod. Vsi trije.

Vaščani so pravili, da so bili to zelo hudobni ljudje. Nekateri so trdili, da je bil on celo nacist. Ali da je bil nacist njegov brat. Toda vse to so vedeli povedati šele takrat.

Prevedel R. R.

PRAZNIK

Juan Bosch

Z ostrim očesom begunca je Encarnacion Mendoza na dvajset korakov razložil drevo pred sabo. Zato je sklepal, da se bo kmalu začelo daniti. V tem je imel prav, zmotil pa se je v nečem drugem. Vsak čas se bo zdanilo, zato bo treba poiskati zavetje. Nekaj časa je premišljeval, ali naj se zateče v hribe ali pa naj se skriva po nasadih sladkornega trsa, ki so se razprostirali na levo. Na svojo nesrečo se je odločil za trsje. Čez poldrugo uro je sonce že sijalo nad plantažo in grelo Encarnaciona Mendoza, ki je ležal vznak na kupu trsovega listja.

Bilo je na dan pred božičem. Ob sedmih je bilo vse tako, kot je domneval begunec: Nikogar ni bilo na stezah, ki so vodile skozi nasad. Veter je pri-našal s seboj hlad, očitno se je napravljalo k dežju. Pa tudi če se vreme ne bo skazilo, bodo ljudje vseeno čepeli v štacuni, ki je polna pijancev že od ranega jutra. Pijejo rum, se prepirajo in trudijo, da bi preglasili drug drugega, in si prizadevajo, da bi se zabavali, kot velela stara navada. Ko bi se bil Ancarnacion Mendoza napotil v hribe, bi se ne počutil tako gotovega. Te kraje pa je dobro poznal. V grapah med hribi so sem in tja živeli drvarji. Če bi kateremu od njih prišlo na misel, da bi se to jutro odpravil v vas in bi pri tem naletel na Mendoza — bi odbila beguncu zadnja ura. Precej milj naokoli se ne bi našel človek, ki bi molčal o takem srečanju. Ni milosti za človeka, ki bi skril Encarnaciona Mendoza. Čeprav ljudje o tem niso govorili na glas, so vsi vedeli, da mora tisti, ki Mendoza vidi, o tem pri priči obvestiti najbližjo policijsko postajo.

Toda sreča je Mendoza zapustila. Mati malega Mundita je sklepala tako kot begunec: Ob tako zgodnji uri se še nihče ne bo potikal po nasadu, in če bo dečko pohitel, bo lahko prišel v štacuno prej, preden se bodo vanjo natepli pijančki.

Munditova mati je služila denar s pranjem. Kaj postrani pa ji je padlo s tem, da je namesto sosedov prodajala njihove kure na križpotju, oddaljenem pol dneva hoje. S tem je za božič prihranila nekaj centavov. Za ta denar bo Mundito lahko kupil nekaj moke, olja in rib. Ženska si je najbolj na svetu želela, da bi njenih šest otrok imelo praznik, čeprav še tako skromen. In če bi ne bilo na mizi drugega kot pečena polenovka.

Njihova koča je stala ob vznožju hribov, ob poti, ki je ločila nasade od nezorane zemlje. V bližini je bilo še pol ducata podobnih bajt, pokritih s suhimi palmovimi listi.

Ko je Mundito stopil na pot, pravzaprav kolesnice, zarezano v posušeno blato, kajti, ko so sekali trs, so vozovi vozili, toda drug za drugim, se je ustavil. Pot do vasi je bila dolga. Nad dečkovo glavo se je bočilo jasno nebo, polno žarkov, ki so silili med mlade poganjke trsov. Pihljal je prijeten veter. Od popolne tišine je bilo človeku težko pri srcu. Zakaj naj bi Mundito šel sam? Saj bo umrl od dolgega časa med tem samotnim trsjem. Deček je skočil v sosednjo kočo. Pred nekaj tedni je imela sosedova psička mlade. Gospodar je razdal že vse, edino enega je obdržal, da bi materi posušil mleko. Mundito je psička oboževal, saj mu je poklanjal vso ljubezen svojega mladega srca, ki si je tudi samo želelo topline. Te pa je bil zadnje čase tako malo deležen.

Ivan Čargo: Splavar, rjava kreda

Devetletni deček je vedel, da bo moral psička vso pot nositi na rokah, če ga bo vzel s seboj. Toda sodil je, da mu bo to dalo pravico nad psičkom. Ne da bi premišljal še naprej, je stekel k sosedi in klical:

»Dona Ofelija! Lahko vzamem s sabo Murčka?«

Ni ga zanimalo, ali so ga uslišali ali ne. Važno je le to, da je prosil za dovoljenje. Pograbil je psička in stekel na cesto. Tekel je in tekel, dokler se je hiša še videla.

Tako je torej usoda podrla vse načrte Encarnaciona Mendoze.

Okoli devete ure zjutraj je Mundito šel tam mimo, kjer je v goščavi ležal begunec. Tisti trenutek se je psiček, utrujen zaradi neudobnega položaja ali pa kar tako, iz radovednosti, zmuznil dečku iz rok in se skril med trsje. Encarnacion Mendoza je slišal, kako je deček klical psička. Jutro je bilo jasno in zato si je skozi listje in vejevje lahko ogledal, kje je otrok. Toda dečka ni bilo videti. Encarnacion je hitro presodil, kaj mora storiti. Če ga bo deček

videl, da oprezuje za njim, je konec z njim. Najbolje bo, če se dela, da spi, zato se je obrnil s hrbtom tja, odkoder je prihajalo lomastenje. Zaradi večje varnosti si je obraz pokrtil s sombrerom. Črni psiček pa je medtem tekal med visokimi stebli, grizel listje in poskakoval. Ko je zagledal ležečega človeka, je začel lajati na ves glas. Mundito, ki se je priplazil za njim in ga glasno klical, je v tistem zagledal ležečega Mendoza. Otrpnil je. Pred njim ni ležal človek, ampak nekaj groznega, strahotnega: truplo. Drugače si dečko ni mogel razlagati, da bi človek ležal tod v takem položaju in ob tej uri. Odrevenel je od groze. Prvi hip jo je mislil ucvreti, in to brez najmanjšega hrupa, da bi ga mrtvec ne opazil. Toda potem se mu je zazdelo, da bi bil zločin, če bi pustil psička samega, kajti z lajanjem bi mrtveca lahko vznemiril, tako da bi mu ta v jezi zavil vrat. Mundito ni mogel oditi brez psička, pa tudi tu ni mogel več ostati. Malo je manjkalo, da ni omedlel. Psiček je skakal in lajal, on pa je stal, strmel v mrtveca in drhtel. Prepričan je bil, da se bo mrtvi zdaj zdaj dvignil. Končno je skočil k psičku, ga zgrabil in se pognal v beg. Tekel je, ne da bi se od strahu zavedal. Zaletaval se je v stebila in si porezal obraz in roke z ostrim listjem. Ko je pritekel do štacune, je zavpil:

»Tamle na plantaži Adela leži mrtvec!«

Oster glas mu je odgovoril z vprašanjem:

»Kaj vpije paglavec?«

Ker je bil ta glas narednika Rea, komandirja policijske postaje v tovarni sladkorja, so mu vsi z zanimanjem prisluhnili. V tem je deček že pripovedoval.

Na božični večer ni bilo mogoče niti pomisliti, da bi iz bližnjega mesta prišel sodnik, ki naj bi sestavil prijavo o najdenem truplu. Okrožni sodnik pa je bil sploh v prestolnici in se naslajal s predprazničnim dopustom. Toda narednik je bil spreten: čez četrto ure po tistem, ko je pritekel Mundito, je že bil na poti proti kraju, kjer naj bi ležalo truplo. Spremljala sta ga dva žandarja z ducatom radovednežev.

Na vse to Ancarnacion Mendoza ni računal. Mislil je, da bo preživel sveti večer z ženo in otroki. Podnevi se je skrival, ponoči hodil. Prehodil je milje in milje od hribovitih krajev v provinci Seibo, ogibal se je srečanj, hiš in pastirskih stanov, gozdnih jas in gozdov, ki so jih sežigali za njive. V vsej pokrajini so vedeli, da je ubil korporala Pomareza. Vsi so tudi vedeli, da bo pri priči mrtev, če bodo zvedeli, kje je. Zato ga ni smel nihče videti. Nihče, razen Nine in otrok. In lahko so ga videli samo za urico ali dve na ta božični večer. Skrival se je že šest mesecev, tisto, kar je veljalo korporala Pomareza, se je zgodilo junija, prav na dan svetega Juana.

Moral je videti ženo in otroke, pa naj se zgodi, kar hoče. Spodbujalo ga je neko nejasno čustvo, slepi nagon, ki se mu ni mogel upreti. Kot je bil preprost in iskren, je vseeno na dnu srca razumel, da se k želji, objeti ženo in otroke in jim pripovedovati pravlјice, meša nekaj, kar je podobno ljubosumnosti. Moral je tudi videti kočo, čutiti toploto leščerbe v izbi, kjer so se zbirali, kadar se je vračal z dela, in so otroci smukali okoli njega, on pa jim je pripovedoval smešnice. Begunčevo srce si je strastno želelo v hišico onstran ceste, ki se je med velikim deževjem spremenila v blatno reko. Morda obiskati dom, če ne ga bo konec od hrepenenja.

Encarnacion Mendoza je zmeraj dosegel tisto, kar si je želel. Nikdar ni želel kaj slabega in zato se ni imel za slabega. Kako naj bi torej prenesel, ko ga je na svetega Juana dan korporal Pomarez udaril čez obraz in rekel, da je Encarnacion Mendoza užalil njega, korporala, ker je odklonil pijačo, ki mu jo je ponudil, in da je Mendoza mevža, ki se vedno drži žene za kiklo.

Naj bo, kar bo. Toda če se zaroti proti njemu tudi sam satan, Mendoza bo preživel božični večer v svoji hiši. Misel na to, da bodo Nina in otroci na tak praznik čisto sami, mogoče celo brez beliča, in da se jim bo tožilo po njem, mu je rezala srce, da je preklinjal vse na svetu.

Stvar pa se je zapletla, saj ni vedel, ali ne bo dečko česa izklepetal. Sodeč po tem, kako je zbežal, je dečko najbrž menil, da spi kak dninar. Kaj pa, če bi se iz previdnosti preselil drugam. Tudi to ni bilo tako preprosto, kajti, če bi ga kdo videl, da prečka pot, mu je odbila zadnja ura. Ne sme hiteti. Tule je vsaj za zdaj na varnem. Ob devetih zvečer bo zapustil skrivališče, se previdno pritihotapil do vznožja hribov in bo ob enajstih ali pa pozneje že doma.

Vedel je, kaj se bo zgodilo potem: potrkal bo na okno in hitro zaklical Nini, naj mu odpre. On je, njen mož. Kar videl je svojo Nino, njene črne lase, ki so ji padali na obraz, temne, bleščeče se oči, polne ustnice, podbradek, ki se ji je že začel nabirati. Prav ta trenutek vrnitve je bil zanj zdaj smisel vsega življenja. Preprosto ni mogel tvegati, da se mu kaj zgodi, preden ne bo doživel tega trenutka.

Prehajati s plantaže na plantažo je pri belem dnevu nevarno. Raje si bo odpočil, zaspal. Zbudili so ga koraki in otroški glas, ki je pripovedoval:

»Tule je bil, narednik.«

»Kje tule? Na kateri plantaži, na tej, na oni? Ali na onile, tamle?«

»Na tejle,« je zatrjeval deček.

»Na tejle« — te dečkove besede si je begunec razlagal lahko različno: ali so merile na tole, kjer leži, ali na ono ali pa na tisto tretjo. Sodeč po glasovih, sta narednik in deček stala na križpotju, kjer so se sekale poti, ki so delile plantaže na kvadrate. Vse je bilo odvisno samo od tega, kje je stal deček, ko je kazal »na tejle, na tejle...« Zadeva se je obrnila na slabo. Zdaj ni mogel več dvomiti, da ga iščejo. Zdaj ni smel več premišljevati, ampak ukrepati. Sključen se je splazil skozi goščavo in si prizadeval, da bi se šum, ki ga je povzročal, zlił s šumenjem vetra med trsjem. Moral je čimprej izginiti, niti minute se ni smel več obirati. Spet je zaslišal ostri narednikov glas:

»Nemecio, ti pojdi tja, jaz pa tjale. Ti, Zolito, pa ostani tu!«

Slišal je nejasen pogovor, se zvil skoraj v dve gubi in se po mačje plazil stran. Spoznal je, da zasledovalcev ni malo. Zguba, prava zguba.

Zanič zanj. Pa tudi za dečka ni najbolje, ker sta se narednik Rey in žandar Nemecio Arroyo, potem ko sta obšla nasad in si razrezala roke ob ostrem listju, pa ničesar našla, spravila nadenj. Menila sta, da ju je navlekel, ko je pleteničil o mrtvecu na plantaži Adela.

»Pa si prepričan, fant, da je ležal tule?« je spet vprašal narednik.

»Seveda, seveda. Tule je bil,« je spet zatrjeval Mundito s prestrašenim glasom.

»To nam je kar tako napletel, narednik,« se je vmešal v pogovor drugi žandar Arroyo. Narednik se je zapičil v Mundito z ostrim pogledom, da je deček dokončno obupal.

»Tule sva šla, jaz in Murček,« je spet začel razlagati. »Potem se mi je zmuznil,« pri teh besedah je postavil psička na tla, »in jo ucvrl tjale, med trsje.«

Žandar Zolito Ruiz je segel dečku v besedo:

»Kakšen pa je bil tale mrtvec?«

»V obraz ga nisem videl,« se je tresel Mundito. »Samo obleko sem razločil. Na obrazu pa je imel tak črn slamnik... Takole postrani ga je imel poveznjenega.«

»Kakšne barve hlače pa je imel?« je vprašal narednik.

»Modre, srajca pa rumena, se mi zdi.«

Ubogi deček je komaj še odgovarjal. Tako ga je bilo strah, da je malo manjkalo, pa bi se razjokal. Sklepal je, da je mrtvec najbrž pobegnil in da se mu bo zdaj maščeval, ker je povedal o njem. Sedaj mu je zagodel, da ga imajo za lažnivca, ponoči pa se bo nemara priplazil še domov. In potem ga bo zasledoval vse življenje.

Encarnacion Mendoza se je urno plazil z ene plantaže na drugo. Če jih bo dečko prepričal ali ne, mrtveca ne bodo našli. Že je hotel preskočiti pot, da bi se zaril v še bolj zarasle dele plantaže, ko se je za njim pojavil deček s psičkom pod pazduho. Mundito je onemel, ko je videl, da zginjajo med trsjem mrtvečev trup in noge. Ja, prav ta je bil, ista obleka, kot jo je videl zjutraj.

»Tu je, narednik. Tu!« je zavpil deček in kazal z roko v smer, kamor je zginil ubežnik. »Tamle, v tistem trsju.«

Kot prej, zjutraj, ga je bila tudi zdaj groza. Zavpil je in zbežal domov, ne da bi se ustavil. Jokal je in se smilil sam sebi, da je padel v tako kašo. Narednik in žandarja so se obrnili na njegov vzklik.

»Spet se laže, paglavec,« je mirno rekel Nemecio Arroyo.

Toda narednik je bil starejši in bolj previden:

»Ne, tule nekaj je. Dajmo, obkolimo plantažo.«

Tako se je začel lov, čeprav zasledovalci niso vedeli, kakšno divjačino preganjajo.

Blížalo se je poldne. Za vsakim žandarjem je hodila skupina treh ali štirih kmetov. Pijani so bili, zato so navdušeno preiskovali goščavo in steze med plantažami.

Po malem so majhni, temno modri oblaki, ki so prej viseli daleč nad obzorjem, zavesili vse nebo. Encarnacion Mendoza je spoznal, da so ga obkolili. Seveda, v nasprotju z zasledovalci je mislil, da vedo, koga iščejo, in sicer za to, da bi ga izplačali za tisto, kar se je zgodilo na svetega Juana dan.

Ubežnik ni vedel natančno, kje so žandarji, zato se je zanašal na svoj čut. Prebijal se je z ene plantaže na drugo in mislil le na to, da ne bi naletel na zasledovalce. Ko bi se ne bil zmedel, bi lahko mirno počakal na temo, saj ga nihče ne bi našel. Toda ni se počutil gotovega, začel je begati. Ko je skočil čez eno izmed steza, so ga zapazili in nekdo je na vso moč zakričal:

»Tu je, narednik. In podoben je Encarnacionu Mendoza!«

Encarnacion Mendoza! Vsi so obnemeli. Encarnacion Mendoza!

»Za mano,« je ukazal narednik in z revolverjem v roki planil v tisto smer, kamor je pokazal kmet.

Poldne je že minilo. Od oblakov, ki so se zgrnili na kup, je zrak postal vroč in zadušljiv, toda zasledovalci tega niso opazili. Drveli so in drveli, vpili in streljali. Encarnaciona Mendoza so zagledali daleč na poti. Toda zginil je kot senca in žandar Zolito Ruiz niti pomeriti ni mogel vanj.

»Tecite v vas in povejte, naj pošljejo še dva žandarja« — je zapovedal narednik.

Razvneti zasledovalci so pretaknili vse trsje, se hripavo klicali med sabo in se svarili, če je kdo zašel preveč v goščavo.

Prišli so novi ljudje, ne samo dva, ampak trije žandarji in štirje ali pet kmetov. Pri toliko ljudeh je bilo težko nadaljevati pogon pa tudi streljati je bilo nevarno: v zmešnjavi bi lahko kdo zadel svojega tovariša. Ljudje pa so še ves čas prihajali iz vasi, prišle so celo ženske. V prodajalni je ostal samo štacunar in vsakega, ki je prišel mimo, spraševal, če so begunca že ujeli.

Ukrotiti Encarnaciona Mendozo ni bilo lahko. Toda ob treh popoldne, ko se mu je že posrečilo priti do poti, ki je vodila v hribe, mu je nekdo s strelom prebil hrbtenico. Vlekel se je po zemlji, čeprav mu je odtekala kri. Žandarji, ki so se mu približevali, so streljali vanj. Zadelo ga je štirinajst krogel.

Začelo je rositi.

Encarnacion Mendoza je bil mrtev. Smrt mu ni spremenila obraza, čeprav mu je ena od krogel izbila vse zobe. Božič se je začel in Encarnacion Mendoza je prišel iz hribov zato, da bo preživel praznik v svoji hiši. Nikjer drugje kot v svoji hiši. Živ ali mrtev, toda v svoji kajži.

Deževati je začelo močneje. Narednik je premišljeval. Če bodo zvlekli truplo do ceste, ki vodi proti zahodu, ga bo lahko še pred nočjo izročil kot božični dar policijskemu stotniku v Makorizu. Če pa ga odvedejo v vas, ga bo potem treba peljati z železnico do Romane. Toda vlaki imajo zamude, in če bo pozno prispel v Romano, pa v Makoriz sploh ne bo prišel danes. Na cesti je druga stvar: avtomobili in vozovi vozijo tod pogosto. Lahko bi ustavil avto in naložil nanj ljudi. V najslabšem primeru bi truplo vrgli na tovornjak.

»Pojdite po konja, pa čimprej. Tega potepuha moramo zvelči do ceste!« je ukazal narednik.

Toda konja niso mogli dobiti, prignali pa so osla. Težke kaplje so neusmiljeno bobnale po listju. Narednik ni maral izgubljati časa. Kmetje so vrgli truplo čez osla in ga privezali. Vojaki so se sprva branili pred dežjem s sombreri, potem pa so si natrgali palmovih vej in listja. Ko je začelo liti, so se skrivali v goščavi. Mrka procesija je hodila molče. Edino kdaj pa kdaj je kateri od žandarjev dejal:

»No, poglej si ga no, tega zlomka.«

Ali pa se je spomnil korporala Pomareza, čigar kri je bila sedaj maščevana.

Zmračilo se je, zaradi dežja še prej kot po navadi. V temi je bila pot še grša. Po sedmi uri pa je dež skoraj nehal. Naenkrat je eden od kmetov dejal:

»Glejte, luč.«

»Ja, tam je nekaj bajt,« je odgovoril narednik.

Tedaj se mu je v glavi porodil načrt, od katerega je malodane kar zasijal. Bilo mu je še premalo, da je Encarnacion Mendoza mrtev. Ko so čez četrto ure prišli do prve bajte, je hladno ukazal:

»Dajte, odvežite mrtveca in ga vrzite pred hišo. Nima smisla, da nas zaradi njega pere dež še naprej.«

Komaj, da je še rosilo, on pa je stal in gledal, kako kmetje odvezujejo truplo. Končno so ga odvozili in narednik je potrkal. Na prag je stopila ženska in tisti hip so ji vojaki nekaj vrgli pred noge. Kot psa. To je bilo truplo Encarnaciona Mendoze. Umazano od krvi in blata. Zdaj se je izraz njegovega obraza povsem spremenil, zdelo se je, kot da se je mrtvec grozovito spačil.

Ženska se je zastrmela v mrtveca. V njenih očeh se je zasvetila groza, zatisnila si je z roko usta in se začela umikati v izbo. Nenadoma pa se je ustavila in se z blaznim krikom vrgla na mrtveca:

»A-a! Otroci! Sirote smo! Ubili so nam očeta.«

Prestrašeni otroci so se v gruči zgnetli iz izbe in se oprijeli materinega krila. Tedaj se je oglasil otroški glasek:

»Mama, mama! Saj to je tisti mrtvec, ki sem ga našel zjutraj na plantaži!«

Prevedel R. R.

Ivan Čargo: Portret pisatelja I. Cankarja, 1939, rdeča kreda

VZPON IN POLOM ITALIJANSKEGA FAŠIZMA

Ivo Juvančič

KAJ JE FASIZEM

Politik, ki ima pred seboj prostor in čas sedanjosti, težko presodi tokove v nastajanju. Zgodovinar gleda v preteklost, ta pa stoji več ali manj razkrita pred njegovimi očmi.

Petindvajset let je minilo, odkar se je fašizem v Italiji sesul. Čas se je že odmaknil in zgodovinarji se sprašujejo, kaj je bil, kaj je fašizem. Nemalo je dokumentov, spominov, študij, knjig, ki leže pred nami. Ne še vsi. Italijanski filozof, še bolj znan pa kot ideolog liberalizma, in tudi zgodovinar (Italije, Evrope) Benedetto Croce je na vprašanje odgovoril in nekateri še ponavljajo za njim: Epizoda italijanske zgodovine. Stranpot ... pa smo se vrnili na staro cesto. Trdno, ustaljeno.

Drugi, in na čelu stojita dva, ki sta že takoj ob nastopu fašizma spregovorila, pisala in plačala zato s ceno življenja. Antonio Gramsci, največji ideolog italijanskega komunizma, je poiskal korenike v preteklosti: Fašizem je zlo, ki ga je Italija nosila v sebi od združenja, nastala je kot kraljestvo, plod diplomacije in vojska, ni pa doživela do dna meščanske revolucije; vodile so jo osebnosti liberalnega kova, kot sta Cavour ... Giolitti, za njimi pa ni bilo niti enotne liberalne stranke, kaj še da bi bila obstajala meščanska demokratična stranka, saj so bili mazzinijevci, republikanci, le senca. Iz vseh teh slabosti nove države, ki ni bila bogata ne po surovinah ne po razmahnjeni industriji, ki je imela na jugu agrarne veleposestnike s koloni, spolovinarji, se je zgodilo, da se je po prvi svetovni vojni, v katero je Italijo pahnila politika kralja, šovinističnih desničarjev in nacionalistov, moral roditi fašizem. Hkrati kot Gramsci je njegov dobri znanec, toda stal je na strani meščanskih levičarjev demokratov, Piero Gobetti, prišel do istih zaključkov. Danes slede Gramsciju, Gobettiju številni zgodovinarji, ker je razvoj dokazal, da sta imela prav. Fašizem je reakcionarna sila, ki se rodi v gospodarsko in politično, zaostali državi, v narodu, kjer meščanski razred ni uspel dati najosnovnejše demokratične oblike oblasti, kjer je še ljudstvo dostikrat zaostalo, zato ga z lahkoto pahnejo v stran ali celó pritisnejo ob tla.

Motil se je torej Stalin, ko je trdil, da je fašizem imperialistična oblika propadajočega kapitalizma. Po tej trditvi bi se moral pojaviti v ZDA, v Angliji, Franciji, saj jih je v tridesetih letih svetovna kriza kar do temeljev pretresala. Ne! Zavladal je v Nemčiji, poraženi v vojni, ker ni doživela zaradi svojega prusovskega nastanka meščanske revolucije polne zmage, da bi ji bila ta dala smer in temelj. Več ali manj fašistične vladavine so nastale ob Italiji in Nemčiji, v Španiji, Portugalski, Avstriji (Dollfussov režim), Jugoslaviji, Madžarski, Poljski, nato v Slovaški in Paveličevi državi. Res pa je, da je vsako teh gibanj imelo svoje posebnosti v nastanku, razvoju; ustvarila je svoje oblike oblasti, združenj, ker je nekako imela svoje posebne cilje. Tudi metode so se razlikovale. In še dodajmo: razvoj ni šel nikjer premočrtno. Bila so cikcak pota, prave kačje ride.

Splača se malo pogledati v ozadje fašističnega razvoja, saj nas pouči glede naše poti v stari Jugoslaviji.

POBUDNIKI FAŠIZMA

Evropa doseže konec prejšnjega in v začetku tega stoletja močan razmah kapitalizma, razvoj industrije, trgovine. Med velikimi evropskimi silami že nastajajo napetosti, gre za surovine in prodajo izdelkov, za kolonije in trge. Tekma postaja vedno hujša. V tej je zaostala Nemčija, nastala kot združeno cesarstvo šele 1871, in njena zaveznica, ob zaostali avstroogrski monarhiji, Italija, ki je bila le deset let starejša, toda daleč bolj šibka in revna. Nemčija je sicer imela močno industrijo, vendar ji je primanjkovalo surovin, razgledavala se je po kolonijah, po zemlji na vzhodu in jugu. Za Italijo je bilo huje, saj njena industrija ni bila zmožna konkurirati, pa še s Francijo je bila skoraj od nastanka v sporu, šlo je za oblast v Sredozemlju, kjer je latinska sestra pobrala vse, Tunis, Alžir, Maroko, pustila je le peščeno Libijo...

Prav v Nemčiji in v Italiji se najbolj razmahnejo ideje skrajnega nacionalizma, ta pa je nujno peljal v imperializem. Italija je svoje vzore iskala pri nemških mislecih, od Hegla do Nietzscheja; vse to je v Italiji naletelo na poslušna ušesa.

Italijanski nacionalizem se je v stranko organiziral sicer šele leta 1910 (sestanek v Firencah), toda že 1903 je imel svojo revijo *Il Regno* (Vladavino), ki jo je urejeval vodja nacionalistov Corradini. Italijani so drugačen tip od pruskega militarista. Nastopajo kot potomci Rimljanov, ki so evropski kulturi dali pravni čut, izklesali jezik do viška, svetu so dali retoriko. Če je Nemec gledal nazaj, je našel le Germanijo, moč, silo, boj, in to napadalni boj, ki zaseda zemlje. Tudi italijanski nacionalisti so sprejeli vse zahteve po »moči« in »sili«, toda znali so jih zaviti v »lepe besede«: Množica ne velja nič, občudovati je treba veličine, može mislece in vojskovodje... Zatorej proč s slabiči, z vsem, kar se imenuje »demokracija«, svoboda, bratstvo, enakost! Te ideje je razvijal v reviji *Il Regno* pisatelj Papini, po prvi svetovni vojni se je »spreobrnil«, postal katoliški in napisal knjigo *La storia di Cristo* (Zgodovina Kristusa), toda fašizmu je ostal zvest. Še živi pisatelj Prezzolini se je oglasil z zahtevo po »močnem možu«, ki naj pelje Italijo k slavi; mož naj bi imel poteze Cezarja in ljudskega tribuna iz srednjega veka Cola Rienza. Mussolini jih je pozneje kot dober igralec posnemal, ker jih ni imel, Italijani pa imajo dar retorikov in komedijantov, da ne omenjamo tu daru velikih igralcev.

Razumljivo je, da je nacionalist moral nastopiti proti socialistom, proti delavstvu. No, nemški Nietzsche (bil je celo slovanskega pokoljenja) je pisal tako, da so nacionalisti iz tega prišli do spoznanja: Eni so tu, da vladajo, drugi, da ubogajo in delajo. Razredne razlike so nujne, toda razredni boj, to je »upor sužnjev«! In šli so še dalje: So narodi, ki so poklicani da vladajo, drugi, da služijo. Med te je German štel vse Slovane, italijanski iredentisti pa so sledili nacionalistom in s posebnim poudarkom pisali in govorili o »Sciavih« po vsej Dalmaciji, Istri, Trstu. Pisali o »zaostalih kmetih in pastirjih...« O »veličini Rima, latinske civilizacije...« Za vso to retoriko je pa bilo načelo, da so meje narodov in držav tam, kjer jih postavi močni. Načelo sile se je pa zlasti pri italijanskih nacionalistih skrivalo za »naravne«, za »zgodovinske meje« vsaj Benetk, če ne Rima samega, zlasti kar zadeva Goriško in Trst z Istro.

Nacionalisti sila dosti pišejo in govore o obnovitvi in pomladitvi meščanske družbe za rast »italijanske veličine«; mlada italijanska država mora dobiti svoj »prostor na soncu«, »proletarska nacija« mora pokazati svojo silo in moč, če je treba tudi v vojni, ki je »krvava kopel za junake«. Že davno pred

fašizmom so nacionalisti Federzoni, Forges Davanzatti (bil je sindikalist), Alfredo Rocco (jurist) razvijali idejo o »korporativni državi«, ki premosti razredne razlike. — Vsi trije so v fašizmu prišli do vodilnih mest, postali ministri itn.

Nacionalisti številčno niso bili nikdar močni. List *L'Idea nazionale* je bil le tednik, ali kaj ko so njih gesla bila tako prijetna za študirajočo mladino, katerih večina so bili »i figli del papà«, sinčki bogatinov. Zvenela so pa prijetno tudi ušesom tovarnarjev, bankirjev, trgovcev. »Bogata, velika Italija!« Kaj bi ne, ko so se težko prerivali z vsemi možnimi konkurenti svetovnih trgov.

Odmev je bil zlasti močan med iredentisti v Dalmaciji, Istri, Trstu, nekoliko manj v Gorici. Naj govore le imena. Istrijan Ruggero Fauro-Timeus (padel je v prvi svetovni vojni in koča pod Kaninom je do 1943 nosila njegovo ime). Svoje pero je pomakal v žolč, ko je pisal o »Sciavih«. Attilio Tamaro, Tržačan, ki je znan kot zgodovinar Trsta in Julijske krajine. Označimo ga in povejmo, kako je 1915 zapisal, da je tržaška občina napravila 1867 veliko napako, ko je dovolila slovenske šole v tržaškem zaledju. Odkar je italijanski iredentizem začel množično nastopati (po 1861), je branil mejo Italije na Triglavu in Snežniku, dasi je dobro vedel za Slovence in Hrvate, a jim je milostno naklonil, da morajo biti veseli, če bodo deležni velike italijanske civilizacije, ki jih bo asimilirala.

ITALIJA POD VPLIVOM NACIONALISTOV

Stari lisjak Giovanni Giolitti je od začetka stoletja tja do 1914 vodil italijansko vladlo. Liberalni duh je skušal nekoliko priti nasproti delavnim množicam. Razširil je volilno pravico, štrajki so dobili pravno veljavo itd. 1911 pa je menil, da lahko izkoristi nacionalistični val in si ga pridobi, ali tudi disciplinira, kot je uspel s socialisti-reformisti; šel je v vojno proti Turčiji. To ni bilo prav po godu zaveznici Avstro-Ogrski, ali kaj ko je ta imela maslo na glavi, saj je 1908 anektirala Bosno in Hercegovino. Turki so bili tepeni, Italija pa ni zasedla le Tripolis in Libijo, pač pa tudi otoke v Egejskem morju (Dodekanez). Prav ob tem dogodku je nastal med italijanskimi socialisti prelom: Bissolati in Bonomi sta libijski pohod pozdravila kot akcijo zahodne civilizacije. Benito Mussolini pa je na kongresu socialistov 1912 v Bologni najostreje nastopil in uspel: Bonomi in Bissolati sta bila izključena, zgovorni Mussolini je postal glavni urednik lista *Avanti*.

Ustavimo se že tu pri tem možu. Soditi je težko, ogromno je narastla literatura o njem. Talentiran, da. Sodim, da sta se tega zavedala Lenin in Trockij, ko sta nato očitala socialistom v dvajsetih letih, da bi bilo škoda, če bi ga izgubili. Bil je tipičen Italijan z dobrimi in slabimi lastnostmi, kot jih opisuje tržaški zgodovinar Fabio Cusin (*L'Italiano, realtà e illusione*, Rim 1945). Silno je ambiciozen. Tip malomeščanskega učitelja, ki nima zadostne izobrazbe, a hoče vse znati. Bral je več, kot študiral, v marksizmu je pobral gesla, ki so postala v njegovih ustih gole fraze. Bliže so mu bili skoraj anarhisti; anarhoidni Francoz Sorell mu je bil po jeziku in nauku bolj dostopen od Marxa in Engelsa. Ali jezik je imel Benito in pero je znal sukati. Teatralen je do vseh možnosti, obračal je oči, krilil in opletal z rokami, stiskal s pestmi, šobil ustnice ... Znal pa se je tudi prijazno nasmejati. Morale ni bilo kaj prida v njem, ne osebne ne stanovske ne razredne. Bil je brez prijateljev, ljudi in tudi tova-

riše si je znal poiskati, a prav takó zapustiti, pozabiti, da ne rečem izdati. Tak je bil Mussolini, ko je dobil v svoje roke Avanti 1912. In čas je bil kritičen.

Giolitti v svojih spominih zanika, se brani na vse pretege, da bi bil dal z libijsko vojno pobudo balkanskim narodom. Šlo je pa vendar le za balkansko osvobodilno vojno, dasi se je izpridila v medsebojne obračune zlasti med Srbi in Bolgari, da pustim ob strani Romune in Grke. — Vemo, da so zmage balkanskih narodov dvignile Bosance. Samo mimogrede naj omenim Mlado Bosno, Dalmatince, Hrvate in celo katoliški in cesarju zvesti slovenski kmet se je vzdramil. Jugoslovanska ideja je zaživela iz ogenjčka Preporodovcev v kresove, ki so zagoreli tu in tam.

Cesarski Dunaj, vlada ministrov-aristokratov, generaliteta s tolikimi generali, nadvojvodi, nemško meščanske mase, ki so bile že polne nacionalističnih idej, zlasti med Sudeti, Korošci in Štajerci, so se zbal za svoj most na Balkan in do Adrije, kot so takrat še pisali. Počili so streli v Sarajevu, mladi Bosanci so imeli za veliko provokacijo, da pride prestolonaslednik na vojaške manevre, ki so naperjeni proti Srbiji. Prva svetovna vojna je izbruhnila, monarhija je menila, da se reši jugoslovanske nevarnosti le takó, da poniža Srbijo — pa je sama sebe zapisala poginu.

ITALIJA STOPI V PRVO SVETOVNO VOJNO, AKT FAŠIZMA PRED FAŠIZMOM

Italija je bila 1914—1915 v hudih škripcih. Prav ta čas je šel Giolitti na »počitnice«; sem pa tja je vlado prepustil drugim, tudi nasprotnikom, da jih je nato laže pestil.

Prav ta čas sta imela vlado v rokah predsednik Anton Salandra in Sonnino, skrajna desničarja. Sonnino je bil še velik prijatelj iredentistov, kot so sami pisali po letu 1918. (Takó tržaški župan Pitacco v svojih spominih, dnevnik italijanskega konzula v Trstu Gallija, pa še številni Dalmatinci.) Nacionalisti iz Italije so v začetku vojne 1914 simpatizirali še z Nemčijo, kmalu so preokrenili na angleško stran, bolj kot na francosko. Glavno jim je bilo le to, kje si z vojno, to »krvavo kopeljo« pridobijo več ... »slave« in še kaj zraven. Ko so se odločili za zahodne zaveznike, antanto, so pač spremenili gesla; prej veličastna Germanija je postala barbarska. Celó nevarnost panslavizma je izginila. Nujno, ker so Nemci Slovane razglasili za sovražnike št. 1. Začeli so občudovati ruskega vojaka in carja, dasi so prej tržaški iredentisti pisali, da ta plačuje v Trstu Ciril-Metodove šole.

Nacionalistom se je pridružil in zapel svojo »pesem« D'Annunzio, ki je zadolžen do vratu moral zapustiti »domovino« in v Parizu pisal celo francosko. Po ovinkarskih poteh sta med interveniste prišla Bonomi in Bissolati. Tema se je pridružil še politični »samohodec« levo meščanski demokrat prof. Salvemini. Zadnja dva omenjam, ker sta se z lastnikom velikega lista Corriere della sera trudila, da bi se italijanska vlada sporazumela z Jugoslovani onstran Jadrana glede svojih zahtev.

Seveda to ni šlo v račun iredentistom in tudi Sonninu ne, saj je šel v svoji zunanji politiki takó daleč, da je hotel Avstro-Ogrsko monarhijo, zmanjšano seveda, ohraniti kot branik proti Slovanom. Tu se je znašel z Vatikanom; danes govore dokumenti, da ni bil npr. Pij X. nič kaj pravičen do Slovencev in Hrvatov Primorske ter Istre. V monarhiji pa je še gledal »katoliško« državo, branik pred »pravoslavjem«.

OTOK. HVAR
19. X 944.

o prilikama Antifonističara, slobodnoglasno
kompozicija. i spominjanje Hvar, da se nešto smeni
JANEZ 44.

Ivan Čargo: Avtoportret, 1944, svinčnik

Kot strela z jasnega pa je pomenil za vse preobrat Benita Mussolinija. Še poleti 1914 je pisal jedke članke v *Avanti* proti vojni za strogo nevtralnost Italije. Jeseni je napravil prvi obrat; ni bil več za nevtralnost po vsaki ceni. Dobra dva meseca nato, novembra 1914, pa je začel izdajati *Il Popolo d'Italia* in zahteval, da gre delavstvo z italijanskim ljudstvom v vojno proti nemškim barbarom za osvoboditev zaslužjenih bratov v Tridentu, Trstu in Dalmaciji. Še pred leti so napredni zgodovinarji Italije pisali o francoskih frankih, ki naj bi jih bil dobil; zadnje čase pravijo, da o tem ni dokazov, toda za take stvari je v modernem času težko prinesiti dokaze. Dodajmo pa tu: Mussolini je hotel še biti socialist, dasi so ga takoj izključili, nikdar pa se ni več približal svojim žrtvam, Bonomiju, še manj Bissolatiiju, ker je bil ta znan kot prijatelj Slovanov.

Giollitti je bil glavni igralec nasprotne stranke nevtralistov. Menil je, da bo vojna dolga, da je Italija še mlada država, nestabilna, revna. Nje vojska ni še napravila pravega izpita. Italija, da bo v vojni zgubila prav toliko ljudi, kolikor jih bo pridobila v Trento-Trieste (res, prav nič se ni uračunal). V pismu svojemu zaupniku je zapisal, da bi se dalo ob nevtralnosti dobiti »mного« (»molto«). Ta je pismo priobčil, spremenil pa »mного« v »precej« (»parecchio«). Se danes nekateri razmišljajo, kaj je pod tem »molto«, »parecchio« mislil. Računal je pač, da bo s pogajanjem pritisnil na monarhijo Habsburžanov.

Njegov vpliv je bil tolik med poslanci, da so mu ti dali svojevrstno zaupnico, s tem da so oddali vizitke-glasove na njegovem stanovanju. Nastala je kriza vlade, ko je bil londonski pakt že podpisan. Tega sta po vseh pravilih italijanske albertinske ustave sklenila Salandra in Sonnino na pobudo kralja Viktorja Emanuela, ki je po ustavi imel pravico sklepati pogodbe, napovedovati vojno. — Kaj sedaj?

Dvignila se je ulica, in sicer prav po fašistično. Manifestacije, demonstracije so završale po vseh mestih Italije, zlasti v Rimu. »Svetli dnevi maja« jih imenujejo še danes italijanski ultrapatrioti. Za vsem so stali nacionalisti, zlasti njih mladina in D'Annunzio. Pomagali so listi, med resnimi *Corriere d'Italia* in Mussolinijev *Popolo*, z njim so potegnili nekateri znani sindikalisti. Ulica je prevpila italijansko ljudstvo, ki je v veliki večini stalo proti vojni: Proletariat za socialisti, kmečke množice za Vatikanom in škofi. — Med zadnjimi se je že tudi nekaj lomilo, postajali so patriotični; tako npr. nam najbližji videmski nadškof Rossi, ki je bil iz Piemonta in je prvi začel v cerkvi beneškim Slovincem kratiti njih pravice.

IZ VOJNE SE RODI FAŠIZEM

Rimski pesnik Ovid je spesnil *Metamorfoze* — Spremembe, v njih opeva vrsto čudežnih preoblikovanj: iz kamenov nastajajo ljudje, drugod postanejo ljudje žabe, drevesa itd. Mussolini se je zelo rad skliceval na rimstvo, na imperij, na red, na disciplino. Največkrat so besede postale gesla in bodo ostale gesla — fraze. Ali glede preokretov, ki jih je ustanovitelj fašizma napravil, bi morali dati Ovidu prav in priznati, da je v Mussoliniju le bilo »nekaj rimskega«.

Kot socialist je 1911/12 zahteval, da se morajo delavci ulegati pred vlake, namenjene v Libijo. Od jeseni 1914 pa je glavna trobenta, ki poziva v naskok z orožjem. Takrat je v svojem listu *Popolo* priobčil kar dve metamorfozni gesli pod naslovom: *Revolucija je ideja, ki je našla bajonete*. Tu je revolucijo, akcijo naprednih spravil v zvezo z bajonetom, z vojno, akcijo imperialistov.

Drugo geslo: Kdor ima jeklo, ima kruh pa je dvoumno, da je kaj, saj ima največ jekla kapitalist.

Med vojno je bil Benito predvsem novinar. Ko so ga vpoklicali, se je odzval, prostovoljec pa ni bil nikoli, dasi se je pozneje štel med te. Vojskoval se je v strelskih jarkih na odsekih, kjer ni bilo nevarnosti. Leta 1915 je bil nekaj časa na bovškem Velikem vrhu — Rombonu, nato na Hunčiču pod Javorščkom. Po onih jarkih, kavernah je v zimi 1942/43 bivakirala bovška partizanska četa, ki je kmalu postala bataljon. Bersaljer Benito Mussolini se ni mogel pobahati, da bi se bil udeležil pravega boja, spopada. Ranjen pa je le bil pri Doberdobskem jezeru od ročne bombe, ki jo pri vajah ni prav vrgel, dobil je drobce po vsem telesu in v bolnišnici ga je obiskal kralj; potem je napredoval, dobil čin »caporale«. Tega je, pač sebi v čast, duče vpeljal kot častni naslov črnih srajc.

Italijanska vojska je od 1915—1918 doživela hude boje. Skozi enajst soških bitk, ofenziv so vojaki jurišali, padali, pri tem pa le 1916 zasedli Gorico in poleti 1917 del Banjške planote, če pustim Skalnico — Sv. goro nad Solkanom, na zavzetje katere so pa zelo ponosni. Nič več! V dvanajsti soški bitki so pa združeni Nemci in Avstrijci pognali italijansko vojsko zopet daleč nazaj do Piave. — Ni, da bi odrekli italijanskemu vojaku junaštvo, morda pa jih je bilo več takih kot tisti višji italijanski oficir (bil je že v rezervi), ki je priznal: »Prišel sem kot prostovoljec v Brda, mlad, zaslišal sem tujo govorico, zvedel za Slovence in minil mi je ves pogum.« — Ob Piavi je italijanska vojska mirovala vse leto 1918, odbila junija še zadnjo avstrijsko ofenzivo in novembra korakala kot zmagovalka v Trento, Trieste itd. »Zmaga« ob šest tisoč mrtvih samo na fronti! Všteti niso tisti, ki so za posledicami vojne umirali leta in leta. »Zmaga!« Ko je 1917/18 na Siciliji in v Sardiniji mrgolelo dezertterjev, ponekod organiziranih v pravi »zeleni kader«, je Mussolini videl le »zmago« in že marca 1918 v svojem Popolo razglasil: »Mi intervenisti smo edini, ki imamo v Italiji pravico govoriti o revoluciji, napravili smo jo že maja 1915.« Takrat je delavstvo zgornje Italije štrajkalo zaradi slabega kruha in nemalo že pod vplivom sovjetskih delavcev.

Zmago Italije so novembra 1918 zagrenili dotedanji zavezniki, zlasti Francija in Anglija. Italija je šla 1915 v »svojo« vojno, predsednik vlade Salandra je javno razglasil, da Italijo vodi le »sacro egoismo«. Prav ta je Italijane »navdihoval«, da so jeseni 1918 začeli mimo londonskega pakta, ki ga Wilson ni priznal, zahtevati še Reko. V Franciji so nekateri listi pisali: Kaj, še Reko naj vam damo? Za vaše poraze? Kaj ste pa napravili za nas, po Kobaridu ste nam bili težko breme!

Začel se je hud diplomatski in politični boj za Reko, saj jo je londonski pakt puščal še monarhiji. Ni tu mesto, da bi pisali o vedenju mlade države SHS, ki jo Italija ni hotela priznati. Povejmo le to: Wilson sam, dasi londonskega pakta ni priznal, je takoj prepustil Gorico, Trst in zahodno Istro Italiji. Njegova črta, »Wilsonova« je postala zopet znana po drugi svetovni vojni, šla je po sredi Istre in puščala od slovenske zemlje Jugoslaviji Postojno, Idrijo. Italijanski nacionalisti z Mussolinijem so bili glavna opora italijanske vlade, glavni glasniki »oskrunjene zmage«, »prelite krvi«, »žrtev«, »onečaščene domovine«. Zaganjali so se zopet v »Sciave«, v Slovence in Hrvate, ki so se do zadnjega diha bojevali za monarhijo itd., kar pa ne drži popolnoma.

Najhuje pa je bilo, da je italijansko ljudstvo, delavstvo, povzdignilo svoj glas; zgibale so se množice. Ministri so med vojno obljubili vojakom zemljo, vzvalovil je jug, kmečki jug kolonov. Vojne je bilo konec, demobilizirali so mi-

lijone, tovarne, ki so do tu delale za vojno, niso mogle, niso znale in mnogi industrijalci tudi niso hoteli preokreniti na mirnodobsko proizvodnjo. Zadnji so imeli strah pred revolucijo. Predvsem je primanjkovalo surovin, živeža. Uradna Italija, zadolžena po vojni do vratu, pa je padla zaradi zahteve po Reki v nemilost v Ameriki, ki je bila glavna dobaviteljica vsega dobrega. Zato je prišla v težave, iz katerih ni vedela poti.

Ustavimo se malo pri demobiliziranih vojakih. O teh ni posebnih italijanskih študij, samo nekaj migljajev daje literatura. Največ je fronti dalo kmečko ljudstvo, očete in sinove. Delavci, ki so prišli na fronto, so bili bolj iz takih podjetij ali tovarn, ki ali niso bile nujno potrebne za vojsko ali pa so delavce nadomestili z ženskimi močmi. Ti delavci niso bili ravno najbolj zavedni proletarci, bili so predvsem v težki industriji, ki je pod vojaško kontrolo delala za fronto.

Prav med demobiliziranimi je Mussolini našel največji odziv, ko je marca 1919 v Milanu ustanovil svoj prvi Fascio (snop palic s sekiricami, simbol rimske pravice, kvestorjev, danes bi rekli policijske oblasti). Nič ni čudnega, brihtni kmečki fant, ki je bil malo korajžen, je prišel do podoficirja in je dobil odlikovanja. Kako naj gre ta še na polje delat? In toliko oficirjev, bivših študentov, ki niso končali študij, kako naj ti sedaj študirajo? — S tega vidika moramo razumeti Mussolinijev klic: Samo intervenisti imamo pravico do revolucije.

Prav taki so sledili septembra 1919 D'Annunziu, ko je šel na Reko in jo zasedel, pri tem pa so mu pomagali uporni vojaki in oficirji tiste divizije, ki je 1941 prišla v Ljubljano, granatieri di Sardegna. D'Annunzio je bil Mussolinijev vzornik, s pohodom na Reko mu je dal zgled pohoda na Rim. Vpeljal je pozdrav z dvigom roke, in klic: »Eia, Eia, alalà«, kar naj bi vse bilo rimsko; to je nato fašizem prevzel kot svoje.

Ustanovljeni »Fascio« naj bi bil gibanje. Duče — videli smo že, da so nacionalisti klicali in čakali močnega moža že pred vojno — je po večini dajal sam smernice. Zahteval je »integracijo Italije« z Reko in Dalmacijo. Z nastajajočo zvezo narodov, ki je za mnoge na zahodu pomenila rešitev vsega zla, se je ponorčeval, češ da je »uma fregata« — prevara bogatih držav na račun malih, toda gledal je le na malo »proletarsko« Italijo, druge male je hotel prevarati, npr. prav Jugoslovane.

Prva fašistična gesla so obsegala kup zrnja za vrabčke, loviti je hotel delavstvo, sam se je še vedno imel za socialista in zahteval progresivno obdavčenje, kontrolo industrije, obvezno zavarovanje itd. Bil pa je za nacionalni sindikalizem in proti vmešavanju države, za odpravo monarhije, senata, za novo ustavo. »Odprto je vprašanje sedanjega režima v Italiji, ta sam zahteva naslednika.«

Ne bi pisal o italijanski levici, o socialistih. Nekaj pa je le treba nakazati. Levi socialisti so se že nazivali komuniste, gledali so svoj vzor v sovjetih. Desni socialisti so bili za parlament, za »demokratično« rešitev, linija socialnih demokratov, reformistov, je bila že izpred vojne močna prav pri socialistih, izvoljenih v rimski parlament. Center, ta je bil najobsežnejši, tu so bili sindikati, je v besedah pozdravljal III. internacionalo, ponavljal revolucionarne fraze, nihal pa je med levico in desnico. Skratka, množica teh preprostih proletarcev, ki so šele po vojni pomnožili vrste proletariata, je živela v veri: kapitalizem je v razsulu, samo počakati je treba, pa prevzamemo oblast.

Prve parlamentarne volitve (10. novembra) 1919 so prinesle naravnost sramoten poraz za ustanovitelja fašizma. Mussolini je v Milanu dobil le 1064 glasov in vsi njegovi kandidati 4500 proti 170.000 socialističnim in 74.000 katoliških ljudovcev (Partito popolare — Ljudska stranka). Vrabčki niso nasedli na raztrošeno zrnje in že štirinajst dni po volitvah je Benito pisal: Fašizem ne bo napadalen proti socialistom z eno izjemo, če bi ti hoteli vzpostaviti diktaturo proletariata. Bila pa je že na vidiku nova metamorfoza in je kmalu prišla.

FAŠIZEM GRE PROTI PROLETARIATU

Sredi 1920 je zajela Združene države Amerike kratkotrajna gospodarska kriza, ki je odmevala tudi po Evropi. V ozadju je bila hiperprodukcija potrošnih dobrin v Ameriki, ki so pa Italiji še primanjkovala. Poleti 1920 se zgodi tisto, kar bi lahko bilo uvod v revolucijo: delavci so zasedli tovarne. Pobuda je izšla iz lista Ordine Nuovo, ki ga je urejal in vanj precèj pisal A. Gramsci. Zgodilo se je nekaj zelo čudnega. Vlada, vodil jo je zopet Giolitti, ni mignila s prstom. Ne policija ne vojska nista množično, nasilno nastopili: skrbeli sta le za red.

Mussolini je napravil svoj zadnji »socialistični aktek« in odobril zasedbo tovarn. Ali kaj, ko je delavcem, upraviteljem tovarn, zmanjkalo denarja — banke pa so račune imele odprte le za lastnike — in surovin ni brez denarja. Pri upravi se je čutilo pomanjkanje zmožnih ljudi. Skratka, po Giolittijevem posredovanju so se začeli delavci in lastniki pogajati, potem so ustanovili delavske svete, ki naj bi bili posvetovalni organ in branili pravice delavcev pred gospodarji.

Kapitalistični gospodarji so bili besni, da jih vlada, policija ne brani, ne brani njihovih svetih lastniških pravic. In zgodilo se je, ko so iskali branitelje, da so se znašli z Mussolinijem in njegovimi fašisti, ki so bili pripravljeni delati za »red in varnost«.

Drug vzporeden dogodek, ki je vplival na dučēja, je bilo odpuščanje zlasti nekvalificiranih delavcev iz podjetij. V ozadju teh odpustov je stalo vprašanje, kako obdavčiti vojne dobičkarje. Ti niso hoteli tega sprejeti na svoja ramena, češ da so reševali domovino. Odpuščeni delavci so imeli edino možnost, da se zaposle na velikih kmetijah zgornje Italije, na veleposestvih padske nižine, kjer so imeli kontrolo socialistični in katoliški sindikati. Seveda so gospodarji hoteli iz tega imeti čimveč dobička, tako da so skušali odpustiti dražje plačane delavce in iskali prišleke za nižjo plačo. Naval je bil tolik, da je bila kontrola sindikatov zelo otežkočena. Fašizem je začel najprej napadati sindikate, delavske zbornice, seveda v obrambo ubogih prišlekov. Mussolini je bobnel iz svojega Popolo, skvadristi, oboroženi oddelki fašistov, so pa začeli uganjati nasilja. V tem ozračju so se rodili tisti spački, in to že 1920, ki so postali znani kot »fašistični sindikati«.

Z NASILJEM DO OBLASTI

Vsaka vojna je preizkus fizične sile, ki jo vodita strategija in taktika. Omenili smo že, da je v vrste fašistov prišlo mnogo demobiliziranih vojakov, ki so hoteli »dobiti priznanje za svojo zmago«. Še nekaj moramo dodati. Italijanska vojska je zlasti pozimi 1917/18 po zlomu pri Kobaridu posvetila posebno skrb udarnim četam, boljše vodom, ki so bili znani kot »arditi« (gorečniki). V njih vrste niso prišli sami poštenjaki, pogumni vojaki, dovolili so vstop tudi

takim, ki so bili kaznovani, in jim dali možnost, da se operejo. Arditi so uživali posebne privilegije.

Težko je reči, koliko teh bivših arditov je pomagalo ustanavljati skvadraste (»Squadra« = skupina, odred), prve fašistične oborožene oddelke. V arhivu Inštituta za zgodovino delavskega gibanja v Ljubljani, v italijanskem oddelku je dokument iz Trsta, ki govori, kako je bil udarni oddelek tržaških fašistov prvi, ki je nastopil v črnih srajcah (pove celó, kje so jih kupili in koliko so stali) in vojaških hlačah, ki so jih dobili iz vojaških skladišč.

Prav v Trstu je s fašisti takoj od začetka simpatiziralo skoraj vse, kar se je bahalo s svojim italijanstvom. O nacionalistih smo že pisali. Med mladimi oficirji so prav ti imeli skrb za propagando v vojski in pozdravili pojav fašizma. O tem govore še posebej spomini pisatelja Stuparicha, bil pa je prepošten, da bi jih odobral. S porastom fašistov so ti dobili vse simpatije generalov, civilne uprave pod vodstvom civilnega komisarja Mosconija. Tržaško italijansko časopisje iz te dobe pravi, da so mnogi meščanski krogi, do zadnjega zvesti avstrijski podložniki, saj so pod monarhijo kar dobro služili, obrnili jadro po vetru. Postali so vneti patrioti in to hoteli pokazati z vsemi simpatijami za mlade fašiste. Tudi Trst je imel mnoge »i figli del papà«, ki so se zvrstili v nove čete.

Ali se bomo čudili, da se je prav v Trstu nova sila zbesnela nad Slovenci. Požig Narodnega doma 13. julija 1920 je bilo prvo večje tako dejanje v Italiji; zahteval je tudi človeške žrtve. Že tokrat je vojska stala na strani fašistov.

Sila, ki je udarila najprej Slovence, se je nato z vso besnostjo obrnila proti socialistom in proti komunistom. V Trstu in Istri, prav tako pa na Goriškem, je večina socialistov prešla v vrste komunistov (ustanovitev KSI januarja 1921 v Livornu). Zgodovinar fašističnega gibanja A. Tasca (L'origine del fascismo) priznava, da so fašisti prav v novih pokrajinah, in sicer v Trstu in Istri, manj v Gorici, najhuje divjali: zgorelo je 134 poslopij, 2 delavska doma (Casa del popolo), 3 zadruge, uničenih je bilo 100 kulturnih krožkov.

Že ob upravnih občinskih volitvah oktobra—novembra 1920 je fašizem prišel iz svoje izolacije. Takrat je Mussolini že zapisal v Popolo: Dve sta bojni področji, ali za Lenina ali proti ali z narodom ali proti njemu.

Začasno se je opredelil celó proti nacionalistom, toda takó, da jih je prekosil s svojimi zahtevami: nacionalizem, da je imperialističen, fašizem je ekspanzionističen; fašizem noče obtičati pri monarhiji, ker je nad njo nacija. »Se ne uspava na Jadranu, ob tem skromnem zalivu, temveč gleda na Sredozemlje.« V tem grmu je tičal zajec, šlo je za dučejevo novo metamorfozo.

Novembra 1920 je bila podpisana z Jugoslavijo rapalska pogodba, določene so bile nove meje, Reka je postala samostojna državnica, v Dalmaciji je Italija tudi nekaj popustila, dobila je le Zadar in otoke strateškega pomena. In glej, Mussolini je rapalsko pogodbo sprejel, medtem ko se je zlasti dalmatinska iredenta z nacionalisti čutila ponižano in je na vse pretege užaljena protestirala. Italija potrebuje mir, to geslo je vrgel duče med svoje ljudi in pozabil na svoje stare zahteve po Reki in Dalmaciji. Dodajmo: zdi se, da je tako hotel rešiti konkurenta D'Annunzia na Reki, tega je nato decembra italijanska mornarica na Giolittijev ukaz izbezala iz njegove rezidence, ki jo je zadel strel iz topa. D'Annunzio je užaljen odšel, izgubil pa je vse pristaše, ker je slovesno obljubljal, da živ ne pojde z Reke.

Najvažnejše v tem trenutku pa je bilo to, da je Mussolini menil, da mora z Giolittijem računati, ker je že bila javna tajnost, da Giolitti računa s fašizmom. Takó se je zgodilo, da je za volitve 15. maja 1921 Giolitti sprejel

Ivan Čargo:
Delo,
1929, svinčnik

Mussolinija in fašiste na svojo skupno narodno listo kot kandidate. Stari zvitorepec je hotel fašijo izigrati tako proti socialistom kot proti katoliškim popolarom, ki mu niso bili preveč naklonjeni. Ali stari Giolittijev maneuver je doživel popoln poraz. Prvič mu je Mussolini že pred volitvami povedal (Popolo d'Italia, 23. 3. 1921): Fašizem je velika mobilizacija materialnih in moralnih sil. Kaj hoče? Brez napačne skromnosti povejmo: vladati narodu. Ni se pustil disciplinirati in to je pokazal, ko je prišel v parlament s 35 poslanci, ki niso pokazali nikake hvaležnosti staremu Giolittiju. Ta je tudi na drugi strani igro izgubil, socialisti so sicer zgubili nekaj poslanskih mest v dobro komunistov, katoliški so pa ostali pri starem.

Vodstvo vlade je prešlo za Giolittijem na take, ki so bili v povojnih razmerah možje manjšega formata. Vladne krize se ponavljajo. Oborožene fašistične skvadre, bolj točno povedano, tolpe, divjajo predvsem proti delavskima strankama, socialistom in komunistom. S silo prevzemajo v svoje roke fašisti

občinske uprave, sindikate ... Poboji, požigi, štrajki se vrste. Tragika je bila v tem, da je bil proletariat razdvojen med komuniste in socialiste. Ali tudi med temi je nastal razcep, in sicer med desničarskimi reformisti, ki so imeli večino v parlamentu, in centrom, ki je ostal zunaj komunistične partije, se je pa deloma nagibal k njej.

Ob vseh fašističnih divjanjih je vlada s policijo in vojsko stala ob strani fašistom. Z besedo so tu in tam obsodili le preostre divjaške nastope črnih srajc, ali kaj, ko so ob hudem gospodarskem položaju trepetali, da se ne bi zgodilo še kaj hujšega, da ne bi izbruhnila rdeča revolucija, to pa so namerno in nenamerno slikali v najbolj kričočih barvah. Vse je govorilo z vso jasnostjo, da je meščanska Italija v hudi krizi.

ZADNJI POSKUSI REŠITI LIBERALNO ITALIJO

Liberalna Italija ni imela pravih političnih strank, kot jih poznamo danes, z več ali manj jasnimi programi, kongresi, vodstvi, ki imajo vsaj nekoliko interesa, da zbirajo in vpisujejo svoje člane. Okrog vodilnih oseb, ki so zastopale interese na severu industrijskega kapitala, na jugu pa veleposesti, so se pred volitvami in med njimi ob kandidatih zbirali glasovi za in proti. Povejmo še, da je bil Vatikan do Pija X. v najhujši obstrukciji proti novi združeni Italiji, ker mu je vzela Cerkveno državo, in katoličanom prepovedoval udeležbo na volitvah. Strah pred socialisti je v začetku stoletja Vatikan prisilil k popuščanju; tu je manevriral stari Giolitti s posrednimi pogajanjmi za katoliške kandidate lovil katoliške glasove in s temi pritiskal na popuščanje pri socialistih.

Razumljivo je, da je liberalizem, ki pa je le dobil nekaj potez demokratičnosti, po prvi svetovni vojni nujno moral priti v krizo. Že pred njo se organizira prva množična stranka, ki pošlje kar močno zastopstvo tudi v parlament, stranka socialne demokracije. Po vojni stopijo socialistom ob stran katoličani s svojo Ljudsko stranko (Partito popolare); razgledani papež Benedikt XV. 'Della Chiesa' je čutil duh časa in dopustil organizacijo PPI. Vodil jo je kar precej demokratični sicilski duhoven Don Sturzo; ta je dobil močno oporo v Tridentincu De Gaspariju, ki je bil poslanec v dunajskem parlamentu in je imel dobre izkušnje. Ljudska stranka je hotela biti neodvisna od Vatikana, dasi je poudarjala osnovo krščanskih načel, to pa ne pomeni, da hoče biti eksponent Vatikana. Kmečkim množicam je posvečala veliko skrbi, zbirala pa je ob njih tudi delavstvo. — Videli smo že, da je ob socialistih postala najmočnejša stranka rimskega parlamenta, sodelovala v vladah, vendar pa se zlasti dvojica Sturzo—De Gasperi ni strinjala z Giolittijevimi manevri.

Omenimo še, da je v krizi vlad, ki so nastopile po volitvah 1921, ko je Giolitti zapustil vlado, ta še enkrat poskušal sestaviti vlado, a je prav Sturzo dal svoj veto. 1922 so nato našli stike z desnimi socialisti, ki jih je vodil Turatti, in ljudovci, da bi po padcu prve vlade šibkega Facta sestavili vlado socialisti s katoličani. Če bi se bilo to zgodilo, bi mogoče fašizem ne bil prišel na vrh; takó razmišljajo in pišejo danes mnogi, ki razglabljajo o najnovejših zgodovinskih dogajanjih.

Možnosti so bile zelo šibke. Verjetno bi bili desni socialisti dobili podporo vseh proletarskih sil, saj je celo kominterneta dajala direktive o skupnem nastopu komunistov in socialistov proti fašistični nevarnosti. (Vendar o tem ni še podrobnih študij.)

Slabši je bil položaj popolarov. Stranka je imela ob močni levici, ki je bila za tesno sodelovanje s socialisti, močno desnico, osebnosti konservativne usmeritve, ki so bili povezani z Vatikanom, ko so še delali v Katoliški akciji. In še nekaj moramo dodati: Benedikta XV. je nasledil Pij XI., prvi papež meščanskega pokolenja (Achille Ratti), ki je mimogrede bil vatikanski diplomat v Varšavi prav ob vojni s Sovjetsko zvezo; s seboj je prinesel strah pred »rdečo nevarnostjo iz vzhoda« in vse nadaljnje lahko razumemo. Stranka se že ob pisanju lista *Osservatore Romano* (popularno glasilo Vatikana), ki je svaril pred vsako povezavo z rdečimi, naj je šlo za desne socialne demokrate, ni mogla odločiti za poskus sestaviti vlado. In še nekaj, Pij XI. ni bil samo proti odprtju v levo, bil je močno italijansko nacionalno usmerjen in z vsemi meščanskimi strankami gledal na Mussolinija in fašizem kot na edino rešitev Italije v krizi.

»POHOD NA RIM«, BOLJ TOČNO, VLADA FAŠISTIČNO-MEŠČANSKE KOALICIJE

Mussolini ni bil neumen diktator, imel je dober političen čut. Govorili smo že o njegovih metamorfozah po letu 1921; zlasti ob krizah vlad, ki so se vlekly še v leto 1922, je takoj zavohal, odkod pihajo ugodni in odkod neugodni vetrovi.

Vatikan? Od onstran Tibere, kjer sta vatikanska palača in cerkev sv. Petra, je kar prijetno pihljalo. Komaj je prišel v parlament, se je že poklonil krščanstvu, ki je v Rimu, sedaj sedežu Italije, doseglo svojo veličino, pomagalo ustvariti evropsko kulturo in civilizacijo, ki jo vzhod ogroža. Seveda je ostro udaril po popolarski stranki, češ da simpatizira z boljševiki.

Drug preokret je bil odnos do Kvirinala; tu je v bivši papeški palači rezidiral italijanski kralj Viktor Emanuel, po postavi majhen, numizmatik, ki se je predvsem razumel na stare novce. Duče je vedel, da ob krizi vlad in meščanskih strank in stranic, razen male skupine republikancev — Mazzinijevcev — vsi nacionalno čuteči gledajo na kralja, na Savojsce, ki so pravzaprav združili Italijo. Za vsak primer, to je bila uradna tajnost, je še tedaj, ko je proglašal geslo republikanstva, že poskrbel, da je fašizem, ki hoče veličino in slavo Italije, dobil simpatije matere kraljice in stranske veje Savojscev, saj so v zadnjem italijanskem vrhovnem poveljniku Duca d'Aosta imeli pretendenta za prestol. Tako je pritisnil na kralja in njegove pristaše. Mussolini je igral na več kart in jeseni 1922 se je v govoru v Vidmu odpovedal tudi svojemu republikanstvu in s tem je že pridobil kralja, saj je ta trepetal, da ga ne spodnesejo Valdostanci na prestolu.

Res se mu je to pozneje maščevalo, saj je s priznanjem kralja moral sprejeti osnovo albertinske ustave. S to je nadaljnji razvoj fašizma, ki je začel snovati svojo državo, prišel v konflikte. Nikdar pa je ni skušal spremeniti, izdajal je mimo in prek nje zakone, ki so ustavo »de facto«, kot pravijo juristi, v resnici krnili; toda Mussolini in fašizem nista hotela pravnih razglabljanj, šla sta svojo pot dejanj.

Pohod na Rim je seveda fašizem prikazoval kot veliko revolucijo. Kje pa! To je historičen ponarejek. Oboroženega pohoda, ki bi bil vlado ali kralja prisilil, ni bilo. Šlo je kvečjemu za oboroženo parado. Kralj se ni upal nastopiti proti fašistom z vojsko, ker je vedel za oficirje, ki simpatizirajo z dučejem. V Rimu ni dovolil niti obsednega stanja, čeprav ga je vlada že razglasila. Za vsem tem so tekla zapletena pogajanja mnogih političnih oseb z Mussoli-

nijem, ki je čakal v Milanu na končni izid. Ni bil popolnoma siguren, za vsak primer je bil pripravljen, kot pišejo nekateri, celo na »beg v Švico«. Slednjič ga je le iz Rima poklical kralj, naj pride in sestavi novo vlado. Duče je šel na svoj »pohod« v Rim v spalnem vozu. Za njim so vkorakale fašistične sile, se poklonile kralju in na dučejev ukaz zapustile mesto.

Po državi, tudi v Trstu in Gorici, so ta čas fašisti zasedli sedeže pokrajin, prefektуре in vse je šlo s prijaznim stiskanjem rok ter dviganjem rok v fašistični pozdrav. Iz večje časovne razdalje se kritičnemu duhu vse to zdi kot velika komedija, toda marsikdaj nastane iz tega tragikomedija.

V novi vladi so bile ob fašistih zastopane vse močnejše meščanske stranke in grupacije, zlasti liberalcev; tudi popolarci so poslali svoje može, in to celo vodilnega de Gasperija in levo usmerjenega Gronchija (po II. svetovni vojni je kot predsednik republike obiskal Moskvo). Liberalci so imeli svojega ideologa Croceja, desni konservativci Salandra. — Le Giolitti je ostal zunaj vlade, Nitti, zastopnik liberalnega juga, je bil celó v opoziciji.

Mussolini se ni nič kaj prijazno predstavil parlamentu, saj je med drugim rekel, da bi iz njega lahko napravil »kasarno za svoje fašiste«. Kljub opoziciji levice in še nekaterih drugih je imel trdno večino s popolari, to pa mu je izglasovalo polnomočje, tako da lahko vlada s tako imenovanimi dekreti-zakoni (decreto-legge), ki jih bo naknadno predložila v odobritev, rešuje važna vprašanja države. Tako je šlo vse tja do srede leta 1924.

Zgodovinar mora tu ugotoviti žalostno in sramotno resnico: mnogi možje, ki so pozneje prešli med antifašiste, so v tej dobi podpirali vlado celo kot ministri in so bili sokrivi udarcev, ki jih je pretrpela slovenska in hrvaška manjšina ob nemški manjšini. Omenimo le najhujši udarec, Gentilijevo šolsko reformo, saj je izrinila materin jezik iz šol. Tridentinec de Gasperi je bil le velik nacionalist, če je pristal na udarec, ki je zadel južnotirolske Nemce, da ne omenjamo naših ljudi.

To dobo je zaključil še en važen zakon, in sicer zakon o volilni reformi. Tu so se s fašizmom začeli razhajati katoliški pipijevci. Novi zakon je dal stranki, ki dobi večino pri volitvah, kar dve tretjini mandatov. Hkrati je vsa Italija postala ena sama volilna enota, razdeljena v 15 okrožij. V posameznih pokrajinah je bilo otežkočeno postavljati volilne liste, zlasti gre zopet za narodne manjšine. Takó so se za volitve 1924 morali nacionalni Slovenci in Hrvati povezati z južnimi Tirolci z znakom — lipa—planika.

Fašistične črne srajce so se nekaj umirile, toda ne popolnoma; zato pa je vlada začela omejevati svobodo tiska, zlasti levičarske opozicije, socialistov in komunistov. Marsikdo se je že sedaj moral umakniti v polilegalo, da ni končal v zaporu. Skvadristi so tačas začeli svoje akcije z ricinusovim oljem nasprotnikom, češ: »Spij, sčisti se svojih antifašističnih nasprotij!«

Volitve maja 1924 pomenijo mejnik v razvoju fašizma. Ne bi pisali o nasilstvih ob teh »svobodnih« volitvah v Italiji in zlasti na Goriškem, Trstu in Istri, kljub dučejevemu osebnem zagotovitlu kandidatu slovenske skupne liste dr. Besednjaku.

Skupna fašistično-nacionalna lista, nanjo so sprejeli mnoge simpatizerje iz vrst starih liberalcev in nacionalistov, je dobila zaželeno dvotretjinsko večino. V parlamentu je proti neredom ob volitvah nastopil socialist desne skupine Matteotti, in sicer tako prepričevalno ter s tolikimi dokazi, da jih ni bilo moč ovreči. Fašizem si drugače ni znal pomagati, kot da ga je ubil.

Smrt tega vseskozi poštenega moža je pretresla vsjo Italijo in spravila v krizo sam fašizem. Zavezniki fašizma so zapuščali Mussolinija drug za drugim.

Že pred volitvami so iz vlade izpadli katoliški popolari in šli celo na volitve s svojo opozicijsko listo, ki se je še kar dobro odrezala. Isto velja za socialiste in prvič na volitvah nastopajoče komuniste.

Antifašistični poslanci so zapustili iz protesta parlament in se začeli zbirati na Aventinu kot nekak protiparlament. Razen komunistov je ta opozicija pritiskala na kralja, da bi Mussoliniju vzel vodstvo vlade, toda kaj, ko je v parlamentu ostala njegova dvotretjinska večina, ki jo med ljudstvom gotovo nikoli ni bilo, a kralj jo je upošteval. Komunisti so ostalim Aventincem predlagali, naj razširijo protifašistične akcije na ljudske množice. Tega pa si zopet antifašisti liberalne smeri in tudi mnogi katoličani niso upali sprejeti: bali so se, da ne zmaga ulica, pač pa tovarne, obrati, to se pravi proletariat.

Mussolini je poleti in jeseni 1924 nameraval celo odstopiti. Bilo je decembra, ko so časopisi objavili nespodbite dokaze, da je fašizem organiziral umor Matteottija. Tedaj se je pojavila fašistična desnica, skvadristi, in pritiskala na dučēja. Pred leti je v italijanskem tedniku Oggi pisal svoje spomine fašist Montagna. Omenjam ga, ker je v Sloveniji vodil vojaško skupino »Montagna«, ki je bila pod njegovim poveljstvom v Jelenovem žlebu 1943 hudo tepena. Montagna je v Oggi izpovedal, da je bil v skupini črnih srajc, ki je šla voščiti dučēju novo leto. Bila je oborožena in mu »prijazno« povedala, da je čas, da se odloči, ali — ali. Mi smo fašisti! In se je.

DRUGO OBDOBJE FAŠIZMA NA VLADI: DIKTATURA

Dne 3. januarja 1925 je Mussolini v parlamentu v javnem govoru prevzel nase odgovornost za vse, kar se je zgodilo, tudi za Matteottijev umor, dasi ga ni imenoval. Aventinski opoziciji so odvzeli poslanske mandate. Bilo je namreč ključje, da je papež razglasil leto 1925 za »sveto leto« — fašizem ga je bil vesel, ker je prinesel množice romarjev in deviz.

S tem se začne doba diktature in zgradnja fašistične države: obvezne mladinske organizacije, državni sindikati itd. Cenzura se zaostri, liste ukinjajo. Nekateri, npr. Corriere della sera, so fašisti odkupili z lepa ali pod ceno ali z grda brez nje. Zginejo zadnji ostanki deželnih avtonomij, zlasti še občinske, ki so na področju bivše monarhije bile širše od one v Italiji. Izvoljenega župana nadomesti »podesta« (oblastnik), ki ga na Mussolinijev predlog imenuje kralj, ob strani pa mu stoje samo svetovalci, te pa imenuje prefekt.

Na vrhu države je »predsednik vlade« postal »poglavar« (capo del governo) vlade, ki je ministre po mili volji zamenjaval. Kralj je dučēja vedno »ubogal«, kot je še po l. 1943 sam zapisal. Veliki fašistični svet je sicer posvetovalni organ dučēja, ali besedo ima celo pri prestolonasledstvu.

Leto 1926 je prineslo dva nova atentata na Mussolinija. Jeseni slede izredni ukrepi: politične stranke, obstajale so vsaj še pravno, zlasti levičarske, so razpuščene. Izredni zakoni ustanove posebno sodišče za zaščito države in režima, zopet vpeljejo smrtno kazen. Policijska kontrola fašističnega režima dobi »legalno« obliko: osebna izkaznica je obvezna, politično osumljeni imajo v njej prstne odtise. Za antifašista je pot jasno začrtana: od opomina, prek konfinacije in internacije ga čaka posebno sodišče in zapor.

Razpust strank je presenetil celo komuniste. Dasi so bili vodilni že od 1922 v ilegali, mnogi že v emigraciji, se je fašistom posrečilo položiti roko tudi na člana CKKSI A. Gramscija; obsojen je na leta zapora in v zaporu umrl, ko je hudo bolan napisal marsikatero stran svojih temeljitih študij. Italijo zapuste mnogi meščanski antifašisti: bivši minister Nitti, Sforza, bivši zuna-

nji minister, je kot italijanski poslanik v Parizu odstopil in se ni več vrnil. V Francijo se zateče prof. Salvemini. Tu je bil tudi vodilni član CKKSI Palmiro Togliatti in mnogi vodilni socialisti. Francija postane druga domovina antifašistov. Ta razlog in politična konkurenca med Italijo ter Francijo v Srednji Evropi, zlasti še na Balkanu, daje pečat vsej zunanji Mussolinijevi politiki, toda o tem bomo še govorili.

Mussolini je že v tem času takole definiral fašistično državo: »Nič ni zunaj države, nič ni nad državo, vse je v državi.« Prinesla jo je nova izdaja italijanske enciklopedije. Kmalu se je zvedelo, da je definicija te nove države, ki naj bi bila višek modernega časa in fašizma, v resnici izpod peresa neo-hegelijanca, filozofa Gentila. S tem je povedano vse, saj vemo, da je bil Hegel tisti, ki je prusovski državi in nato združeni Nemčiji dal nalogo, da je ona najvišji subjekt vsake etike. Zato je fašizem poslabšana kopija pruskega absolutizma, da ne rečemo rimskega cezarizma, ker je vsaj tistim, ki so bili »cives romani«, rimski državljani, dajal več pravic in svobode.

Ta fašistična država rešuje razredne probleme s korporativno ureditvijo. To je bila, kot smo že videli, osnova, ki so jo fašizmu dali nacionalisti; ti so se potem popolnoma zlili z fašistično stranko. O korporativni državi so pa pod fašizmom samó razpravljali, pisali, govorili, nikdar pa ni prišlo do neke pravne, dokončne ureditve te države. Bralec me bo najboljše razumel, če zapišem, da so fašistične korporacije, ki so ob novih fašističnih sindikatih imele svojo paralelo, bile le poskus oživiti srednjeveško cehovstvo v moderni dobi. Zadosten dokaz za to je bil Pij XI. Ta je izdal papeško encikliko *Quadragesimo anno* in tudi razpravljajl o korporativni ureditvi, ko je imel pred očmi cehe, v katerih so mojstri, pomočniki in vajenci imeli natančno urejene pravice in dolžnosti. Lepo, toda kako to prenesti v dobo moderne kapitalistične industrializacije? To je jalov poskus, ko ob lastnikih najmodernejših strojev stoji množica proletariata.

OBČUDOVALCI FAŠIZMA, MUSSOLINIJA NA ZAHODU

Ne bi se ustavljal ob vseh tistih, ki so Mussolinija občudovali kot rešitelja Italije, ki je zavrnil pohod komunizma, jo rešil pred rdečo nevarnostjo in revolucijo itd. Angleški konservativci so bili vsi od kraja navdušeni, celo stari Churchill, vendar je ta sredi tridesetih let le spregledal. Mussolinija je obiskal Gandi, o njem se izjavlja véliki dramatik Shaw. Omeniti moramo še en dogodek, saj ga je v očeh vernih katoličanov ali tudi protestantov dvignilo do neba, da je postal »mož božje previdnosti«. Rešil je spor med rimskim papežem in združeno Italijo, ki se je vlekel od 1848, zlasti še od 1871, ko je Italija vzela papežu Rim.

Tajna pogajanja so stekla kmalu po 1925. Vatikana zločin nad Matteottijem in toliki drugimi žrtvami ni motil, dasi so med njimi bili tudi duhovni. Leta 1929 je dobil papež namesto Rima Città di Vaticano, Vatikansko državo in precejšnjo denarno odškodnino. Država je novi konkordat priznala s paralelno pogodbo, in sicer s cerkveno poroko, ki je postala obvezna, pouk krščanskega nauka v šolah, plače duhovnov itd. Zlasti pa je pravno priznala organizacije Katoliške akcije.

Mussoliniju je zaploskal škofovski zbor skoraj vsega sveta; to je razumljivo zlasti še za tiste v Nemčiji, Avstriji, bivši Jugoslaviji itd. V Franciji pa so le nekateri zmajevali z glavo, in to ne samo navadni verniki, temveč celo škofje, duhovni, ali s časom so se vsi sprijaznili. Pri vsem tem, dasi je kmalu

Ivan Čargo: Portret slikarja B. Jakca, 1926, litografija

nastal spor glede posameznih vprašanj, zlasti vzgoje mladine in organizacij Katoliške akcije, je Mussolini dosegel ne samo moralen uspeh, priznanje rimske cerkve, pač pa tudi političnega in finančnega: katoliški svet je začel pospeševati in množiti romanja v Rim, tako da so postala močan vir dohodkov in to je še danes velika postavka italijanskega turizma. Fašizem pa je postal celo neuradni protektor rimske Cerkve v misijonih, npr. na Kitajskem, Japonskem, zlasti še v Abesiniji. Rimska Cerkev, ki je zadnja leta po II. vatiškem koncilu začela ubirati nova pota, se dobe Pija XI. ne spominja rada; cerkveni krogi še niso izdali študij o tem. S tem vprašanjem smo že načeli vprašanje fašistične zunanje politike, ki nas Slovence bolj zanima.

ZUNANJA POLITIKA FASIZMA

Omenili smo že, da je Mussolini rapalsko pogodbo z odobravanjem sprejel. Slo je za taktiko. Tudi za meščanske koalicije je šla zunanja politika kljub nekaterim skokom v stran (npr. zadeva z Grčijo, zasedba Krfa) še po liniji zunanjega ministra Sforze. V zunanjem ministrstvu je sedel še učenec Sforze in dejanski vodja zunanje politike tajnik Contarini. Pod njegovim vplivom so 1924 sklenili jadranski pakt z Jugoslavijo, ki je bil celo pakt »o prijateljstvu« s fašistično Italijo. Stari ministrski predsednik Pašić z zunanjim ministrom Ninčičem se je odpovedal Reki kot samostojni državi in pristal na njeno inkorporacijo v Italijo. Za Jugoslavijo pa je pridobil samo »prijateljstvo Italije«. Rapalska pogodba pa tudi jadranski pakt ni zagotovil nacionalnim manjšinam Slovencev in Hrvatov pod Italijo prav nič. Zdi se, da so se za jadranskim paktom skrivali še drugi dogovori, zlasti ustna zagotovila, če ne pismena. Prav glede Albanije, za katero so takrat režim in Srbi kazali večje zanimanje kot za »brate« v Dalmaciji, Istri itd., je bil skoraj gotovo dogovor za status quo. Obe državi naj bi se ne vmešavali v notranje zadeve. (O tem Stojadinovičevi spomini, Buenos Aires, in dokumenti ital. zunanjega ministrstva — serie VII od 1922 dalje, vol. I—III.)

Ko se je Mussolini rešil more, ki ga je tlačila zaradi Matteottijevega umora, in rešil glavna vprašanja notranje ureditve, je prešel na zunanjo politiko. Začel je ofenzivo in prvi cilj je bil Balkan, glavna ovira pa stara Jugoslavija. (O tem govore jasno že citirani italijanski dokumenti.) Zdi se, da je v začetku delal na to, da bi Jugoslavijo odtrgal od zveze s Francijo, prvi korak naj bi bil jadranski pakt, in jo privezal na Italijo; okrog Jugoslavije kot prve, naj bi se zvrstile druge balkanske države pod italijansko hegemonijo. Pogovori z zunanjim ministrom Ninčičem so tekli zlasti 1925—26, toda brez uspeha. Razumljivo, saj je bilo nemogoče zahtevati, da bi politiki, ki so poznali tesno povezavo že stare Srbije s Francijo, sedaj to izdali. — Zatem začne fašizem obkroževati Jugoslavijo. Pogodbe z Madžarsko, Bolgarijo, stiki z Grčijo in Romunijo, ki pa niso uspeli. Glavni udarec je prišel jeseni 1926, ko se je Italiji posrečila pogodba z Albanijo; to je državo popolnoma podredilo Italiji in je njena suverenost ostala le na papirju. Italija dobi pravice, ki ji odpro gospodarsko eksploatacijo (nafta!), organizira vojsko in policijo; pri zadnji je bil udeležen polkovnik Gambara, poznejši general in poveljnik XI. a. z. v Ljubljani 1924—43. Pri sklepanju te pogodbe je šla na roko Mussoliniju Velika Britanija (A. Chamberlain je bil predsednik vlade), po tradiciji je namreč bila vedno nasprotna najmočnejši državi na kontinentu, v tistem času Franciji.

Pogodba z Albanijo je hudo prizadela Jugoslavijo, boljše vladajočo srbsko, da ne rečem velikosrbsko gospodo. Beograd se je razburjal, Pašić—Ninčičeva

vlada je odstopila in Francija je celo mobilizirala itd. Slovencem se za Ninčičem ni bilo treba jokati; sedaj namreč pričajo italijanski dokumenti, kako je priznaval, da je zadeva Slovencev in Hrvatov pod Italijo »samo zadeva Italije«, kako je nastopal proti Dalmatincem in Hrvatom, ki so manifestirali za pravice zatiranih sonarodnjakov. Zanimivo je, da je prav v letih 1924—26, v dobi prijateljstva z Jugoslavijo, fašizem Slovencev in Hrvatov vzel ne samo šole, temveč še kulturna društva, začel preseljevati slovenske učitelje, uradnike itd. v Italijo. (O tem več L. Čermelj, Slovenci in Hrvatje pod Italijo.)

Fašistično obkoljevanje Jugoslavije v nadaljnjem ni uspelo. Le Madžarsko in Bolgarijo je Mussoliniju uspelo privezati nase, zlasti odkar je začel po 1928 javno govoriti o reviziji mirovnih pogodb. Ennio di Nolfo, da citiram le to študijo (Mussolini e la politica estera italiana, Padova 1960) pa zelo pravilno sodi, da je bil dučejev revizionizem goli agit-prop v najslabšem pomenu besede, ker se ga je sam bal, saj ni vedel, kje naj bi ga začel, saj je sam vedel, da so mu najhujši revizionisti, to je Madžari, njemu samemu nevarni, ker so vedno gledali tudi v Berlin. Šlo je torej za gole obljube, fraze, ne da bi jih mogel izpolniti.

Pač pa je po 1926 zanimiv preokret v pisanju fašističnega časopisja (in uradnih dokumentih): Do tu so bili Srbi veliki prijatelji Italije, soborci v I. svetovni vojni, Hrvatje pa, Slovenci smo bili zelo malokrat omenjeni, avstrijakanti, sovražniki Italije, ki so se bojevali proti njej, sedaj pa, po albansko-italijanski pogodbi, postanejo Srbi megalomani, Hrvatje pa zasluženo ljudstvo itd.

Ta nova metamorfoza dučēja, preokret, pripelje do povezave s Pavelićem, ki ima svoja taborišča ustašev v Italiji in na Madžarskem in pripelje do atentata na kralja Aleksandra oktobra 1934. Zdi se, da je bil pri tem Pavelić udeležen mimo Mussolinija. V arhivu karabinjerske postaje Grahovo (Baška grapa), v arhivu I. Z. D. G. v Ljubljani so dokumenti notranjega ministrstva iz Rima z ukazom, da je treba Pavelića aretirati, če bi hotel prek meje pod napačnimi imeni, ki jih dokument navaja.

V ozadju je stalo že nekaj drugega: 1933 je prišel na oblast v Nemčiji Hitler. Iz strahu pred njim je že leto prej duče zopet iztegoval tipalke proti Beogradu, da bi se z njim pomiril. Tipanje je seglo do kralja Aleksandra. S tem v tesni zvezi je vprašanje Avstrije, vprašanje njene priključitve k Nemčiji. Od 1918, vse tja do 1937 je bila Italija proti temu, da bi postala na Brennerju in pri Trbižu soseda velike Nemčije. Vsi resni italijanski politiki predfašistične dobe so dobro vedeli, da bi taka Nemčija hotela zopet priti do Jadrana in do Tridenta. Vsaj ob Hitlerjevem nastopu je tej liniji sledil tudi duče.

Menil je, da ima dolžnost braniti Avstrijo in njeno neodvisnost. Polvojaška desničarska formacija Heimwehr, ki jo je vodil grof Stahremberg, je bila deležna orožja in denarnih podpor iz Italije. To je šlo mimo vladnih odnosov Avstrija—Italija. Ob pritisku nacizma pa je avstrijska vlada pod Dollfusom prišla popolnoma pod fašistični vpliv. Dollfuss je sam začel snovati nekakšno stanovsko korporativno državo, pri tem pa je bolj posnemal vatikanski kot fašistični koncept. Fašizem mu je dal zgled in pobudo, da je s silo zatrl vsaj socialno-demokratsko stranko, nato pa razpustil vse politične stranke. Dollfuss zadnja leta ni šel preveč rad na to pot, Mussolini pa je hudo pritiskal. Glavni aktor med Mussolinijem in Dollfusom je bil Tržačan Suvich kot podtajnik zunanjeja ministra; lahko si mislimo, da Avstrijecem ni bil preveč simpatičen, saj je 1915 »dezertiral« v italijansko vojsko. V obrambo Avstrije in Srednje Evrope je na Mussolinijevo pobudo nastala povezava Italija—Avstrija—Ma-

džarska; ta je nekoliko uživala simpatije Anglije in Francije in njunih zaveznic prav zaradi antinacistične usmerjenosti, dasi se z metodami fašizma niso strinjali.

Tu je napravil Mussolini nov preokret, ta pa je postal zanj zelo usoden. Izrabil je v zunanji politiki to situacijo in 1935 začel pustolovščino v Abesiniji. Iz tega je res zrastle italijansko cesarstvo, fašizem je prišel do svojega imperija, toda pohod je fašistično Italijo hudo finančno prizadel — prevozi skozi Suez so stali zlato — da ne računamo drugih stroškov. Drugo, kar je bilo huje, je, da je od tega trenutka dalje izgubil angleške simpatije in angleško pomoč. Angleži so se zbal za Sredozemlje, za Suez. Ostala mu je edina možnost približati se nacistični Nemčiji, saj je ob abesinskem fašističnem pohodu ostala korektna in ni pristala na gospodarske sankcije, ki so jih sprejele ostale države proti Italiji.

V tem času se fašizem zopet približa Jugoslaviji. Stojadinović-Cianov sporazum in politika ni prinesla nič novega, če izvezemo novega duha fašizma in njegovih metod. V odnosih držav se je obnovil položaj, ki sta ga ustvarila rapalski in jadranski pakt: Beograd se je odpovedal vsaki aspiraciji in vmešavanju v italijanske zadeve glede slovenske in hrvaške manjšine, fašizem pa je opustil dalmatinsko iredento, ki je do tu pridno polnila fašistične liste s svojimi tožbami. — Pavelić in njegovi ustaši so ostali še nadalje v Italiji, toda stopili so v ozadje, saj so bili takó ilegala.

Dodati pa moramo le pripombo, da je bil Stojadinović-Cianov sporazum nekoliko obrnjen proti Hitlerju. Mussolini je že računal na to, kar se je v resnici kmalu zgodilo, da bo dobil Hitlerja na Brenner in Trbiž. Zato je menil, da je prav, če pridobi Jugoslavijo, ki je tudi imela interes zavarovati se na Karavankah. — Kako malo so vsi ti sporazumi bili prijateljski, kako malo so si ti partnerji zaupali, nam pa dokazuje eno samo dejstvo: Preden sta se sporazumeli Italija in Jugoslavija, je duče začel graditi utrbeni pas na meji od Peči do Reke. Že ko se je zblizal s Hitlerjem, je od Brennerja do Peči, na današnji tromeji Avstrija—Italija—Jugoslavija, gradil podoben pas in ceste. Naši planinci, ki se vozijo do koč pod Mangartom, najbrž ne vedo, da so jo gradili še med II. svetovno vojno. (O tem ima italijanski arhiv v I. Z. D. G. kar precej dragocenih dokumentov, ki še niso bili priobčeni.)

Zbližanje fašistične italijanske zunanje politike z beograjsko v eri Ciano-Stojadinović ni našim ljudem pod Italijo nič dalo. Izpustili so nekaj naših ljudi iz zaporov, internacij in konfinacij. Prehod čez mejo se je odprl, celo ljubljanska Opera je smela parkrat v Trst, fašisti so skrbeli, da so oni dobili vstopnice, ne pa Slovenci. No, o tem se še ni pisalo dosti, v Gorici pa je le začel izhajati list, bolje listič Sveta gora, ki pa je bil pisan le za pobožne ljudi niti ne za tiste moškega spola, bolj za članice Marijine družbe itd., in je pridno branil filofašistično politiko Vatikana ter cerkvenih dostojanstvenikov. To je treba tu povedati zato, ker se Ciano in Stojadinović bahata, da je pričel izhajati list v slovenščini (Ciano, Dnevnik, Stojadinovičevi spomini).

FAŠIZEM IN DRUGA SVETOVNA VOJNA

Posledica abesinskega pohoda je vedno tesnejše naslanjanje fašistične Italije na nacistično Nemčijo. Vrste se akcije, kjer se že javljajo skupni interesi osi Rim—Berlin, kakor je Mussolini sam imenoval povezavo dveh najmočnejših fašističnih držav, preden so spomladi 1939 podpisali pravi pakt.

Omenimo le najvažnejše: priključitev Avstrije Nemčiji. Hitler je vkorakal s svojimi četami v Avstrijo, ne da bi se bil predhodno pomenil z Mussolinijem. Ta je dovršeno dejstvo sprejel, zato mu je Hitler poslal lepo pismo z besedami: Duče, ne bom pozabil (Mussolini-Hitlerjeva korespondenca). Omenimo tu, da je bilo le precej avstrijskih preprostih ljudi in inteligentov, ki so bili za priključitev, saj so upali, da bo Avstrija ohranila nekakšno samostojnost, če že ne to, kar so 1918 hoteli avstrijski socialni demokrati, namreč Avstrijo kot suvereno državo v federativni zvezni državi Nemčiji. Ne, Hitler je na Göringov pritisk izbrisal ime Avstrija, država je postala Gau, pokrajina, Ostmark, vzhodna krajina. O tem imamo obsežno literaturo; tu bi omenili le L. Rendulića; ta je bil po prednikih od nas, služil je Franca Jožefa, avstrijsko republiko, dokler ni postal tudi Hitlerjev general in bil 1943 celo komandant armade v Dalmaciji, Bosni, razoroževal italijansko vojsko, vodil napad na Drvar. Napisal je vrsto knjig; za nas je važno njegovo antiitalijansko gledanje. Tudi poštene Avstrijce je bilo le sram, da so v Dollfusovi eri morali čakati pomoč iz Rima, od Mussolinija. Da jih potem ta zapusti... Rendulić piše »graeca fides«, »grški veri«, kot so stari Rimljani imenovali nezanesljiva politična prijateljstva.

Isto se ponovi ob delitvi Češkoslovaške države: Mussolini da celo pobudo za sestanek v Münchnu in sodeluje s Hitlerjem. Pozabljeno je bilo, kar je med I. svetovno vojno pisal Benito Mussolini o »hrabri češki legiji«, ki se je borila na italijanski fronti, pomagala razbiti zasovraženo monarhijo. In še bi lahko pisali in navajali...

Pakt os Rim—Berlin, »patto d'acciaio« — jekleni pakt iz maja 1939 so podpisali v vsej naglici; pravijo, da na brzojavni ukaz Cianu iz Rima, ker je duče pobesnel ob nekih duhovitih francoskih časopisnih zafrkancijah na njegov račun. Današnja zgodovina diplomacije, italijanska namreč, je pravno stran pakta obrala do kosti in našla nič koliko pomanjkljivosti na njem. Samo »ustno« je Hitlerjev zunanji minister Ribbentrop zagotovil Cianu, da vojne ne bo do 1942. Italija je bila nepripravljena, ne le Abesinija, tudi pomoč Francu v španski državljanski vojni je spraznila blagajne. Italijanski avioni, ki so v začetku tridesetih let nekaj pomenili, so zastareli. Tanki pa so bili in ostali, kot je zapisal neki višji italijanski oficir, »pločevinaste škatljice«. Duče je računal z 1942. letom, ker je upal na svetovno razstavo v Rimu, ki naj bi mu napolnila blagajne.

Iz Cianovih dnevnikov, dokumentov, ki jih je zapustil, iz spominov njegovega svaka, diplomata v Berlinu Magistrattija, zvemo, da je avgusta 1939, ko se je Ciano ob poljski krizi sestal z Ribbentropom in Hitlerjem, osupnil, ko je zvedel, da nacistična Nemčija pripravlja hiter napad na Poljsko. Domišljavi, a neinteligentni dučejev zet Ciano je le vedel za tradicionalne vezi Italije in Poljske (sardinsko vojsko 1848 proti avstrijskemu Radetzkyju je vodil poljski general Czartoryski itd., da ne pozabimo udeležbe garibaldincev pri poljskih vstajah). Posledica vsega tega je bila, da je ob izbruhu druge svetovne vojne ostala fašistična Italija »nevtralna«. Retorični duče pa je stanje imenoval »guerra non guerregiata« — vojna, v kateri se ne vojskujemo.

Vemo, da je Hitler 1939 ponujal Cianu prosto roko na Hrvaškem, pridržal pa si je le neke pravice okrog Maribora, toda Ciano ni mogel in ni smel ugrizniti v to kislo jabolko. Armada ni bila pripravljena, zato je poslal v Berlin tako listo potrebsčin, da je Hitlerju zaprlo sapo, saj bi moral kar precejšen del svojih vlakov uporabiti, da bi vozili zaželeno blago proti Brennerju. — Prav ta čas so fašisti s pospešeno naglico začeli utrjevati mejo proti rajhu. Na naši

slovenski zemlji so takrat nastale ceste na Višarje, proti Peči, na Mangart. (O tem dnevnik maršala Cavallera, načelnika ital. vrhovnega štaba.)

Mussolini je bil v škripcih, kot v letu 1914—15. Ali naj drži besedo Hitlerju? Vedel je, kako je 1915 vsa Avstrija očitala »izdajstvo« Italiji. — Zapišimo, da to ni bilo. Študije avstrijskih zgodovinarjev povedo, da Italija ni bila dolžna 1914 udeležiti se napadalne avstrijske vojne. Ostati nevtralen? Lahko, če bi zmagali Francozi in Angleži, toda potem ostane praznih rok in »adio il fascismo« ob zmagi demokracij. Če pa zmaga Hitler, potem bo pa drago plačal. Zato je gradil utrdbe na meji.

Najvažnejše pa je bilo — in to sta Mussolini in Ciano prav dobro vedela: *Italijansko ljudstvo je nasprotovalo vojni*. Celo v armadi ni bilo navdušenja. Ali ni bilo ljudstvo proti vojni tudi 1914—15? se je spominjal ubogi duče, pa smo le zmagali.

Ko je začel Hitler spomladi 1940 svoj pohod, zasedel Norveško in Dansko, ko je začel ofenzivo proti Franciji in so njegovi tanki pregazili Nizozemsko in Belgijo, strli francosko in angleško vojsko in prešli Maginotove utrjene črte, je bil Mussolini prepričan, da bo Hitler zmagal, gnila zahodna demokracija pa propadla ... Že stojimo pred nemško zmago, torej. Pravijo, dokumenti ne govorijo o tem, da je kralju Viktorju, ki se je obotavljal, rekel: Potrebujem nekaj tisoč mrtvih, da lahko sedem k mirovnim pogajanjem.

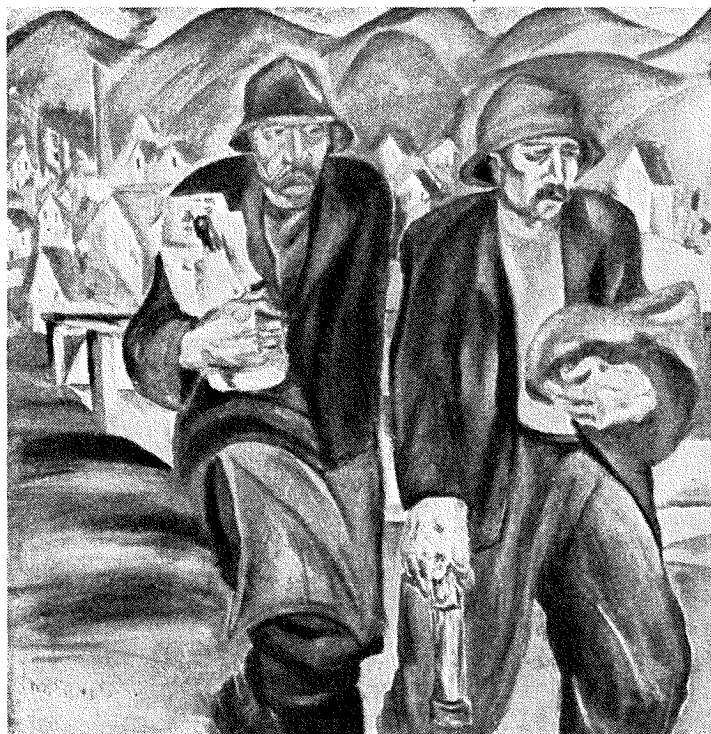
Napadel je Francijo. Hitler ni bil nič kaj navdušen nad ponudbo, moral pa jo je dopustiti. Naj omenim že imenovanega Rendulića, ki ta fašistični akt ocenjuje kot »polet jastreba«, ki gre za plenom. Italijanska vojska ni prišla daleč čez Alpe, kot leta 1915 proti Avstriji.

Francija pa je udarec fašistične Italije res ocenila za to, kar je bil, »sunek v hrbet«. Mussolini ni imel nobenega vzroka za ta napad, tudi jekleni pakt ga ni vezal. Začel je kot Italija 1915 »svojo vojno«, toda s to razliko, da je Italija 1915 imela za podlago vsaj mednarodno pravno obvezo, pa naj je bil to londonski pakt. Mussolini je »svojo vojno« hotel tudi nadaljevati. Nujno, saj ni imel druge izbire, to je sprevidel 1940, ko je od Hitlerja zahteval Savojo, Nico, Tunis itd. Hitler ga je zavračal: Francije ne smemo razkačiti, potrebna nam je, ima mornarico. Duče je ostal praznih rok, dobil je pravico zasesti nekaj ozemlja v južni Franciji.

Seveda je vrelo v njem, Hitler je zasedal ozemlja na severu, vzhodu, jugu, on pa ... Bralec si bo pač sam ustvaril sodbo, ki jo le nakažem: imperializmi ne morejo uskladiti svojih ciljev, metod. Težko pridejo tudi v skupnih vojnah do skupnih strateških ciljev, zato nimamo dosti primerov, da bi se znašli ob skupnih strateških načrtih pod skupnimi poveljstvi. To velja za fašistično Italijo, nacistično Nemčijo, medtem ko se je zahodnim zaveznikom le posrečilo s Sovjetsko zvezo nekako uskladiti svoje cilje in načrte. Šlo pa je težko ob trmoglavem konservativcu Churchill, ob Stalinu ...

Mussolini poskuša svojo vojno že poleti 1940, ko zbira kar dve armadi proti Jugoslaviji, Hitler pa mu napad prepreči. Ko pa zve, da so nacistični tanki vkorakali v Romunijo, ne da bi ga bil Hitler o tem obvestil, ga je hotel posnemati in brez obvestila napadel iz Albanije Grčijo. Bilo je oktobra 1940. Kdor je takrat živel pod Italijo, bo vedel, kako nizko, nizko je padla morala italijanskega ljudstva. Zaslepljenci so začeli spregledovati: izginjale so »stene« (tako so antifašisti imenovali znak PFI — italijanske fašistične stranke). Množili so se antifašisti, ki so se zbirali celo v legalnih fašističnih organizacijah, zlasti med študenti. Pozabiti ne smemo organizacij Katoliške akcije,

*Ivan Čargo:
Idrijski rudarji,
1929, olje*

kjer je zlasti mladina prehajala na antifašistične pozicije. To omenjam, ker je Katoliška akcija v Sloveniji pred drugo svetovno vojno prešla v prav nasprotno smer med najbolj besne in podivjane antikomuniste in filofašiste.

Od tu dalje postane italijanska oborožena sila privesek nemške. Italijani so bili 1940 poraženi tudi na pohodu proti Egiptu. Spomladi 1941 mora tja priti maršal Rommel, tedaj je bil še general (oktobra 1917 je ob Kobaridu kot nemški nadporočnik vodil čete, ki so zasedle Hlevnik, Livek itd.). Jugoslavijo napadajo nemške kolone, Italijani so v začetku v obrambi (pri Cerknem dožive v noči od 7. na 8. april 1941 polom, ves graničarski podsektor Cerkno beži...). Ko so Nemci korakali na Zagreb in ga zavzeli, se italijanska II. armada zgane in komaj komaj uspejo bersaljeri na motornih kolesih prehiteti Nemce in priti do Ljubljane. Tiste dni je fašistična Italija zgubila imperij, uporni Abesinci, nekaj Slovencev je bilo med njimi, so z angleškimi četami vkorakali v Addis Abebo. Ali... Zasedba Slovenije, samo toliko kolikor je Hitler dovolil (govori Cianov dnevnik), in Dalmacije, je le dvignila moralo fašistov v Italiji. V Trstu, Gorici in po nekaterih italijanskih mestih so dvigali glave navdušeni iredentisti, ker so mislili, da je sedaj konec osovraženih »Sciavi«. Zgodilo pa se je nasprotno. Oglasile so se partizanske puške.

Treba bo zbrati tiste italijanske dokumente, ki govorijo, kako *porazno* je vplival upor slovenskih, hrvaških ljudskih množic, ko so začele pokati partizanske puške vse tja do Gorice, prek Istre tja do Trsta. Zlasti poročila italijanske obveščevalne iz teh dveh mest so zanimiva.

Po napadu na Sovjetsko zvezo se zgodi to, kar se je moralo. Mussolini ponudi ves navdušen firerju nekaj svojih divizij, kot so to napravili vsi kvilingi Evrope od Pavelića do Franca. Kmalu kmalu pa se mora duče kesati svojega navdušenja, ko je zatrjeval: »Fašisti smo pred nacisti vedeli za »rdečo« nevarnost, bili smo iz prepričanja antikomunisti. 1939 je fašistična Italija s težavo pogoltnila Hitler-Stalinov pakt. — Kmalu, že v drugi polovici leta 1942, tedaj ko se je pri nas v Sloveniji končala tretja sovražna ofenziva, je bilo najhuje zaradi požigov in pokoljev nedolžnih ter odgonov v taborišča; a kmalu so nastale prve udarne brigade; hkrati je nastal prelom v drugi svetovni vojni: Stalingrad in El-Alamein sta mejnika.«

Od tu dalje sta Hitler in Mussolini v ostrem nasprotju. Malo malo se je to pokazalo že spomladi 1942. Mussolini hoče, da bi Sredozemlje dobilo primat v strategiji, Hitler pa gleda le proti Stalingradu in Moskvi. Da, če bi bili Italijani in Nemci skupno že 1941—42 zavzeli Malto, kot je hotel Mussolini, vdrli iz Španije čez Gibraltar, ali ...

Se ena stvar se je Mussoliniju maščevala. To je bila njegova megalomanija. Nekateri zgodovinarji antifašisti trdijo, da je treba po 1933. letu, v obdobju »fašizem na vladik«, vpeljati neko tretjo obdobje z naslovom »Dučejeva osebna diktatura«, ki naj bi bila v nasprotju s prejšnjo, ko je šlo za diktaturo fašistične stranke. No, neka razlika je, toda fašizem je od svojih začetkov iskal svojega »moža«, dučeja, in ga je dobil. Nič čudnega, če se ta duče obnaša kot duče in gre v drugo svetovno vojno brez sklicanja in posveta velikega fašističnega sveta, če si brez njegovega privoljenja naprti celó vrhovno poveljstvo. Dokler mu je šlo dobro in kadar mu je šlo dobro, so mu vsi zvesti fašisti pliskali.

V vrstah fašistov jih je pa le nekaj bilo, in celó med vodilnimi (npr. maršal Balbo, ki so ga po nesreči italijanska letala sestrelila v Afriki; Grandi itd.), ki so bili proti vojni ob strani Nemčije. Toda s kom naj gre, če je bil fašizem od vseh začetkov na liniji imperializma kot vsi nacionalisti, če je bil osvajalen in mu je že 1920 pomenil Jadran »zaliv« in je gledal na Sredozemlje?

Preokret na bojiščih, v zimi 1942—43, pomeni že zlom fašizma. Od El-Alameina se pomikajo Angleži, v Tunisu se nato izkrcajo ameriške sile, na afriškem bojišču so tako dominirali pod Rommlom Nemci, Italijani so jim bili kljub svojemu vrhovnemu poveljstvu podrejeni. Ko pade Afrika, ko se zahodni zavezniki izkrcajo v Siciliji, nastane prelom v Italiji. Antifašizem se širi med ljudskimi množicami pod vodstvom leve, zlasti komunistov na prvem mestu in socialistov, toda močni topovi so med levo usmerjenimi meščanskimi (pозnejša »akcijska stranka«, naslednica antifašistične »Giustizia e libertà«) in tudi med katoliškimi. V vrhovih, ki so bili odgovorni za nastop in porast fašizma, se začne zbiranje, da bi odstranili Mussolinija. Kralj pretresa glede tega z generali. Mussolini na spomlad odpusti filonemškega generala Cavallera in postavi na njegovo mesto načelnika vrhovne komande generala Ambrosia. Za Jugoslovane ni in ne bo simpatična figura, saj je že kot poveljnik II. armade v Sloveniji in na Hrvaškem leta 1941—42 izdal ukaz: »Ujete partizane streljaj!« Ali sedaj načrtuje umik s teh ozemelj, utrjuje staro mejo in se pripravlja, da bi po odstranitvi dučeja prešel proti Hitlerju. (O tem zelo obširno piše nova knjiga dr. A. Ferenc: Padec fašizma in razvoj NOB. Ambrosio s svojimi generali pritiska na Mussolinija, naj bi se le odtrgal od Hitlerja in sklenil premirje. Bilo je pač iluzorno, da bi bil Benito, ki je vedno poslušal firerja, bil kaj takega zmožen.

Druga skupina se zbira med fašisti, ki imajo dučejevih porazov zadosti. Vodi jo bivši zunanji minister Grandi, ki je tačas tesno povezan s kraljem. Ob njem je stari vodja nacionalistov Federzoni, pridruži se jim tudi spomladi odstavljeni zunanji minister Ciano, ki je sedaj poslanik v Vatikanu. Že jeseni je zapisal v svoj dnevnik, da podgane zapuščajo potaplajajočo se ladjo fašizma; mislil je predvsem na zastopnike kapitala, industrialce severa, ki so prek Švice iskali stike z zahodnjaki. — Omenimo še Vatikan s hierarhijo: Pod Pijem XI. je uradna Cerkev kljub raznim sporom le ploskala Mussoliniju, pomagala pri »žitni bitki«, podprla ga ob pohodu na Abesinijo, še škofje so poklanjali svoje zlate križce za »domovino« itd. Sedaj, pod Pijem XII. — ta je bil med I. svetovno vojno vatikanski poslanik-nuncij v Nemčiji — je bilo malo drugače. Za preganjane Žide si ni upal povzdigniti preveč glasu, če je še nekje simpatiziral s poljskimi verniki, ne moremo tega trditi, ni dokazov, da bi bil čutil kaj simpatije za slovenske in hrvaške. No, sedaj ... Povejmo na kratko: bal se je revolucije, bal da bi prevladala levica in ljudske množice, ki so v veliki večini simpatizirale z njo, zato je vatikanska diplomacija pritiskala na vse gumbе, da bi preokret na vrhu, замена dučēja, potekala »v redu«. In tako se je zgodilo.

Grandiju je uspelo, da je pritisnil z vseh strani na Mussolinija in ga spravil do tega, da je sklical veliki fašistični svet, in sicer 24. julija 1943 zvečer. Čuda, šlo je na dolgo v dan 25. julija, ali prav »demokratično«: Grandijeva resolucija, ki je bila nezaupnica Mussoliniju, dučēju, poglavarju vlade in odgovornemu za vrhovno poveljstvo, je dobila večino. In še več, duče je to nezaupnico sprejel. Seveda bi je ne bil smel po vseh načelih fašizma in po tem, da je veliki fašistični svet bil le »posvetovalni organ«.

Upal je sicer, da ga bo kralj še podprl, ali ko se mu je 25. julija predstavil, da bi dosegel samo spremembo vlade, ga je mali Savojec sprejel tako, da ga je v besedi prehitel: »Duče, danes ste najbolj osovraženi človek v Italiji, ali zaupajte mi, jaz sem ob vaši strani.«

Pri odhodu iz kraljeve vile se mu je v vrtu predstavil kapetan karabinerjev, salutiral in ga spremil do policijskega avtomobila, »marice«: bil je aretiran. — In še enega kozla je ustrelil ubogi duče; isti dan je pisal iz vojašnice, v kateri je bil na varnem, pismo, čestital nasledniku maršalu Badogliu in mu obljubil vso pomoč. Ena zadnja Benitovih metamorfoz.

Ta dva akta mu je pozneje, ko so ga nacisti rešili, oporekal Hitler: Kakšen duče naj bo to, ki sprejme sklepe, pa naj si bodo to sklepi fašističnega velikega sveta! Pa da še obljublja pomoč Badogliu! Nekateri v spominih trdijo, da je maršal Mussolinijevo pismo namerno pustil na svoji pisalni mizi, ko je v noči od 8. na 9. september 1943 s kraljem in vlado ter generali zbežal iz Rima.

Nadaljnja usoda Italije je bila bolj častna: antifašisti so se dvignili v oborožen upor proti nacističnemu okupatorju, zlasti še v zgornji Italiji, kjer je rešeni duče ustanovil svojo novo vladavino, tokrat po imenu celo socialistično: *Repubblica sociale italiana*. Tudi nad tem je firer besnel, Mussolini pa je bil v resnici le »gaulajter« po Hitlerjevi milosti. Na jugu je pod anglo-ameriško okupacijo besnel politični boj med antifašističnimi patrioti in množicami, ki so bile proti kralju in njegovemu predsedniku vlade Badogliu in njegovimi privrženci, saj sta oba bila sokriva za vzpon fašizma.

KOROŠKA — PARTIZANSKO ŽARIŠČE V TRETJEM RAJHU

Stane Bizjak

Pod obronki Karavank je na Koroškem med drugo svetovno vojno v spletu razmer na vsem slovenskem ozemlju nastalo veliko oporišč partizanskega gibanja. Razmere, v kakršnih se je na koroškem visokogorskem svetu, pozimi tako težko prehodnem, razvijalo in širilo osvobodilno gibanje, so bile verjetno najtežje v okupirani Evropi. Tam je zraslo odporniško gibanje na ozemlju tretjega rajha, ki si je priključil tudi večji del Slovenije.

Eden izmed organizatorjev osvobodilnega gibanja na Koroškem je bil tudi sekretar Zveze združenj borcev Slovenije Stane Bizjak. Zdaj, dvajset let po vojni, so njegovi spomini na boje za Koroško še vedno živi, pretkani s podrobnostmi in dogodki so opisani tako, kot jih je sam videl in doživljal.

»Priprave na organiziranje partizanskega gibanja na Koroškem so se začele zelo zgodaj, in to na svobodnem ozemlju na Gorenjskem. Konec leta 1943 je pokrajinski komite za Gorenjsko poslal na Koroško prve aktiviste. Med njimi je bil tudi Matija Verdnik-Tomaž. Imeli so nalogo pripraviti teren za prve akcije. V začetku junija 1943 se je zvečer s skupino partizanov prebil na Koroško in napadel tovarno akumulatorjev v Bistrici v Rožu. Napad je uspel in tovarna dalj časa ni delala. Partizani so se potem srečno in brez žrtev vrnili na Gorenjsko. Verdnik je 1943 pripeljal s Koroške dva komunista na posvet s člani pokrajinskega komiteja za Gorenjsko in Koroško. Dva ali trije člani so bili namreč v bunkerju v Hotavljah v Poljanski dolini, drugi pa po terenu. Vnila sta se v koroške planine, da bi tudi Avstrijce pritegnili v boj proti Nemcem.

Ko se je Verdnik spet vrnil na Koroško, smo začeli razmišljati, kako bi poslali koroškim aktivistom na pomoč več partizanskih enot. Na Gorenjskem pa smo začeli mobilizirati vse, ki so bili sposobni za boj. Mobilizirale so naše enote, pa tudi Nemci. Uspelo nam je pritegniti večino mladih. Takó je imela partizanska vojska takrat na Gorenjskem devet bataljonov z okrog 1300 borci. Ta vojska pa še ni bila prekaljena. Nismo imeli dovolj preizkušenih komandantov, ki bi bili popeljali nove bataljone v akcije. To smo poročali glavnemu štabu in CK ter prosili za pomoč. Konec junija 1943 so prišli na Gorenjsko: dr. Brilej, Pero Popivoda in drugi z nalogo, da ustanovimo brigado. Na to smo se začeli takoj pripravljati. Sredi julija smo ustanovili Prešernovo brigado s 400 do 450 borci. Nemci so spoznali, kaj jim grozi, zato so takoj začeli pritiskati na brigado, da bi jo razbili. V Potokih nad Železniki sta se sestala Popivoda in zloglasni gestapovec Rozumek. Zaradi naivnosti takratnega štaba cone je bila 4. avgusta 1943 obkoljena Prešernova brigada z bataljonom škofjeloškega odreda, skupaj okrog 650 partizanov. Napadlo jih je okrog 3000 Nemcev. V neenakem boju je padlo 60 naših borcev, več kot 70 pa jih je bilo ujetih. Še več se jih je »zgubilo«. Bojna moč Prešernove brigade je bila s tem precej okleščena. Ker pa ji je bilo ukazano, naj ob kapitulaciji Italije pomaga razoroževati Italijane, se je tudi premestila na Dolenjsko. Za Gorenjsko so nastopili hudi časi. Dogodki so si sledili zelo hitro. Prešernova brigada pa si je na Dolenjskem opomogla in se proslavila pri Turjaku. Potem ji je bilo ukazano, naj se spet vrne na Gorenjsko, česar so se gorenjski partizani razveselili. Odcepljena brigada se je na Gorenjskem udeležila mnogih bojov in kot del 31. divizije pomagala osvobajati gornjepoljansko dolino z Žirmi. Toda Žiri niso bile dolgo svobodne.

V začetku novembra 1943 so Nemci silovito pritisnili na to malo svobodno ozemlje. Naše enote in vsa 31. divizija so se morale umakniti. Takrat je ta divizija štela nekaj nad 2000 borcev. Imela je 3 brigade in pomožne enote. Napad na Žiri pa ni bil osamljen, bil je del širše nemške ofenzive, ki je šla iz Like prek Gorskega Kotarja in vse zahodne Slovenije. Zaradi snega in naporov se je število borcev v 31. diviziji precej zmanjšalo. Vedeti moramo, da so bili v tej diviziji tudi borci iz Slovenskega primorja, ki so hrepeneli po sončnih in toplih krajih.

Takrat sem bil v Žireh. Prav ko so se naše enote umikale, sem dobil naročilo, naj se javim tovarišu Francu Leskošku. Odšel sem s patroljo. Z nami so bili tudi tovariši, ki so šli v partijsko šolo na Vojsko nad Idrijo. V patrolji je bilo 9 tovarišev. Šli smo prek Ledine, Kladja, Sovodnji, Reke, Jagerča in Šebrelj. Moral sem na Oblakov vrh. V vasi Šebrelje sem se ločil od tovarišev, ki so šli v partijsko šolo.

Ko smo prišli v vas Ledine, smo iz neke razsvetljene hiše zaslišali gromko partizansko pesem ob spremljavi harmonike. Bili smo previdni. Počasi smo se približali. Naleteli smo na skupino partizanov. Vstopili smo, toda bili smo razočarani, ker je bilo okrog 60 borcev brez orožja. Povedali so, da so ga zakopali v sneg. Razjezil sem se in jim ukazal, naj ga takoj poiščejo... Z mano so bili takrat: sekretar SKOJ za Primorsko Planinc, zelo dober fant, Niko Belopavlovič, Milan Žakelj, moj spremljevalec Vasja Sodja in drugi.

Preplašenost mladih borcev je bila očitna in takoj so bili pripravljeni izkopati orožje iz snega. Bili smo presenečeni, ko smo videli, kako dobro so oboroženi. Imeli so mitraljeze, strojnice, lahke minometalce, protitankovske puške itd. Očistili so orožje in se pripravili na odhod. Ko se je vsa ta vojska nasitila, smo se napotili proti 31. diviziji. Srečali smo močno patroljo, ki jo je poslal Dušan Švara, da bi poiskala Nemce. Izročili smo ji teh 60 borcev iz Gradnikove brigade, mi pa smo odšli svojo pot. Še tisti dan smo dobili zvezo z Gradnikovo in Vojkovo brigado blizu vasi Vlodje. Naše enote pa so se že spoprijele s prodirajočimi Nemci, ki so napadali položaje Gradnikove in Vojkove brigade. Tisti borci, ki so bili še dan prej pripravljeni položiti orožje in oditi v sončno Primorje, so bili na najtežjih položajih, na Grebenu, kamor so Nemci najbolj silili. Borili so se zares junaško in dali vse od sebe, tako da se nobenemu Nemcu ni uspelo prebiti, čeprav so silovito pritiskali. Imeli smo seveda nekaj žrtev, pa tudi Nemcem ni bilo prizaneseno. Boji so trajali pozno v noč. Zvečer smo dobili ukaz, naj se enote zberejo in odidejo proti Gorenjski. Določeni sta bili dve smeri: od Trebiše prek Sovodnji in Kladja nad Cerknim ter od Hotovelj proti Cerknemu. Zjutraj se je vsa divizija zbrala na planoti med Blegošem in Črnim vrhom nad vasjo Leskova. Tam smo se poslovili od članov divizijskega štaba, kjer je bil namestnik komandanta Dušan Švara-Dule. Nadaljevali smo pot nad vasmi Novaki, Zakriž, Reka in naprej proti Šebreljam. Odšel sem na Oblakov vrh, kjer je bilo pokrajinsko partijsko vodstvo za Primorsko. Med člani tega vodstva je bil takrat tudi Franc Leskošek. Tam sem našel še tovariše Srebrniča, Vilfana, Beblerja, Bevka, dva tovariša iz Furlanije, iz KP Italije in druge. Ostal sem nekaj dni. Medtem je v Šebrelje prišla Vojkova brigada, ki se je uspešno izmikala Nemcem. Brigadi je govoril tov. Leskošek. Čeprav takrat razpoloženje med borci ni bilo slabo, so partizani po ohrabrujočih besedah Franca Leskoška oživeli in šli v nove akcije. Moja pot pa je po pogovoru s tov. Leskoškom peljala na Koroško.

S spremljevalcem sem se napotil prek svobodnega Cerknega, Davča, Jelovice, Bohinja in Pokljuke ter konec novembra prišel v Gorje pri Bledu, kjer je bil okrožni komite za Bled in Radovljico. Tam bi moral počakati na kurirja s Koroške. Toda zveze s Koroško ni bilo. Kurirji niso mogli priti, ker je bilo na Karavankah preveč snega. Bila je nevarnost plazov. Da ne bi bila brez dela, sva s tovarišem Ivanom

Bertoncljem-Johanom, ki je prav tako prišel na teren Jesenic, Bleda in Radovljice, pomagala okrožnemu vodstvu pri mobilizaciji.

Vsak dan smo čakali kurirja s Koroške. Ko pa ga le ni in ni bilo, nam je prišlo na misel, da bi se preoblekli v civilno in se z vlakom zapeljali od Bleda do Podrožčice skozi predor pod Karavankami. Pot je bila silno nevarna, toda predolgo tudi nismo mogli čakati. Ker pa se je vreme sprevrglo, so nam ljudje povedali, da bi lahko verjetno peš šli na Koroško. Proti koncu decembra 1943 so prišli kurirji in povedali, kako so se prebili čez Karavanke. Takrat je prišlo tudi neko dekle, nje-nega imena se ne spominjam. Z vlakom se je pripeljalo iz Podrožčice na Jesenice in povedalo, da bi bilo z vlakom nemogoče pripeljati se skozi predor. Zato smo se odločili, da gremo peš s kurirji. Počakati smo morali samo še na močnejšo četo iz Cerknega, da bi bila naša pot varnejša. Četa je prišla z zamudo. Zamudila se je zaradi visokega snega. Ko je bilo vse pripravljeno, sva se z Bertoncljem in še osmimi aktivisti pridružila četi, ki je taborila na Mežaklji. Vodili so jo Janez Kranjc, Gojko Gornik in drugi. 30. decembra smo s štiridesetimi borci po zmrznjenem snegu odšli z Mežaklje. Odločili smo se za najkrajšo pot čez most pri sedanji bolnišnici na Jesenicah. Pri mostu je bilo krog 150 Nemcev, ki so stražili progo. Zatekli smo se k prevari. Padlo je povelje v nemščini: »Kompanie, vorwärts!« in z vojaškim korakom smo prišli na drugo stran Save, čez progo in cesto. Seveda smo se za vsak primer tudi zavarovali in postavili zasede. Vse je minilo v najlepšem redu. Odšli smo proti Sv. Križu. Jesenice so bile razsvetljene, železarna je delala. Okrog 150 »verkšucarjev« si ni niti mislilo, da so šli mimo njih partizani. Gotovo so mislili, da gredo v mraku skozi Jesenice Nemci. Pri Sv. Križu smo počivali. Spali smo od desetih zvečer pa do štirih zjutraj. Zaradi varnosti smo pohiteli, da nam ne bi Nemci sledili in nas presenetili. Šli smo proti sedlu na Golici, kamor smo se povzpeli ob zori. Pogled z vrha je bil prekrasen. Pod nami je bil del Koroške od Velikovca do Celovca, Gospe Svete in Rožne doline. Dolina Krke na Koroškem je bila kopna. Na vrhu sedla, od koder je bil tako lep pogled, se je oglasila partizanska pesem. Stal sem ob četi. Čutil sem, da bo ta pesem kmalu odmevala po vsej Koroški. Po kratkem počitku smo se začeli spuščati po severnih pobočjih Karavank, ker je bilo nad prepadi zelo nevarno. Spuščali smo se z višine nekako 1500 metrov. V območju Suhe smo šli skozi puste kraje brez vode in z redkim drevjem. Potem smo skozi bolj ravninske kraje prišli v lep gozd, kjer se je četa utaborila, aktivisti pa smo odšli naprej, da bi poiskali vodstvo za Koroško. Bilo je tokrat blizu vasi Mače. Kolikor vem, je četa dobila naslednji dan ukaz, naj se premesti do Zingarice. Odšla je po široki cesti, ki je bila očiščena. Po tej cesti so hodile tudi nemške patrole. Tako je zgodaj zjutraj prišla do vasi Bistrica v Rožu, kjer je bila poldrugeto leto prej požgana tovarna. Po pripovedovanju borcev, s katerimi sem se pozneje srečal, so ljudje preplašeno gledali partizane. Nemška posadka v Bistrici je začela zasledovati partizansko četo. Nemci so od daleč streljali nanjo, naši pa so odgovorili. Četa se je s pospešenim korakom izvlekla iz dosega nemških pušk in prišla do dogovorjenega kraja na Zingarici.

Ko smo prišli do pokrajinskega vodstva za Koroško, smo tam našli že tovariše Dušana Pirjevca-Ahaca, Matijo Verdnika-Tomaža, Stanislava Runka-Mišo, Franca Primožiča-Marka in druge z zaščitnim vodom. Na Koroško so prišli pred nami po sklepu CK. Prišli so že oktobra, pred snegom. Bilo jih je 16. To je bila prva skupina partizanskih aktivistov, ki ji je bilo ukazano ostati na Koroškem. Vse prejšnje skupine so se namreč vračale na Gorenjsko. Pridružili smo se jim z nalogo, da jim pomagamo pri delu. To je bilo pravzaprav seme tistega, kar naj bi vzkliło. Že v drugi polovici januarja 1944 je z Gorenjske prišlo še okrog 70 tovarišev, majhen bataljon borcev s štabom. Tako kot na zahodni so tudi na vzhodni del Koroške pri-

hajali partizani. Razporedili so se okrog Železne Kaple, Pliberka in po dolini Podjune. Tesnejše zveze med enotami v vzhodnem in zahodnem delu Koroške pa ni bilo. Zato smo si naložili nalogo, da navežemo trdne stike ter postavimo kurirske postaje med Rožem in Podjuno. To nalogo so zaupali meni. Zato sem okrog 15. januarja odšel z majhno patruljo proti vzhodu. Pot je bila zelo utrudljiva. Nekaj časa smo šli po dolini Drave, potem pa smo se povzpeli v hribe, obšli visoki Obir po ozkih stezah, ki so bile znane samo domačinom in kurirjem. Okrog 25. januarja smo se povezali s Karlom Prušnikom-Gašparjem, ki je bil v vasi Bela nad Železno Kaplo. Nemci so takrat izseljevali prve kmete v Nemčijo. Pregarjali so jih. Kmetje so puščali vse svoje doma. Ustanovili smo majhno partizansko enoto, ki naj bi poživila aktivistično delo. Prva naloga je bila zbrati vse aktiviste z vzhodnega dela Koroške. Takó je bila za 12. in 13. januar 1944 sklicana konferenca, in to v hotelu Plesnik v Logarski dolini. Na konferenci nas je bilo okrog 30. Pregledali smo položaj po svetu in na našem terenu. Sprejeli smo sklepe o našem delu pod enotnim vodstvom pokrajinskega komiteja in OF za Koroško. Sekretar pokrajinskega komiteja je bil takrat Dušan Pirjevec-Ahac. Pozneje ga je zamenjal inž. Pavle Žavcar, ki je prišel z Dolenjske z zasedanja SNOS. Prišel je v začetku aprila v vzhodni del Koroške, kjer je bil takrat sekretar okrožnega komiteja Karel Prušnik-Gašpar. Člani pokrajinskega komiteja so bili takrat sekretar inž. Pavle Žavcar, Dušan Pirjevec, Stane Bizjak, Karel Prušnik, Stanislav Runko-Mišo, Ivan Bertoncej in Tomaž Verdnik. Sami ilegalci. V pokrajinskem vodstvu OF pa so bili ljudje s terena, med njimi Peter Olipic, Janez Weiss iz Šentjanža, Andrej Senčnik iz Podjune in drugi iz Koroške, ki se še niso umaknili v ilegalo.

Zaradi debelega snega, ki je tisto zimo zapadel po Koroškem, so bile naše akcije omejene. Naši borci so se premikali v manjših enotah, četah. V vzhodnem in zahodnem delu Koroške je bilo že okroguristo partizanov. Medtem so že nastali tudi odbori OF. Zaposlili smo dosti aktivistov. Pripravljali smo tudi večje akcije za pomlad 1944. V aprilu sem nad vasjo Globasnica pričakal inž. Pavla Žavcarja. Nekaj časa se je zadrževal na vzhodni okrožni bazi pri Prušniku, potem pa smo sklenili, da se Žavcar in jaz prebijeva do centra pokrajinskega vodstva za Koroško. Tudi smo sklenili, naj bi šel Prušnik z nama, vendar ga je zadržalo delo. Odšla sva po isti poti, po kateri sem pred tremi meseci prišel. Bili smo zelo previdni. Z nama je bila manjša patrola. Toda spotoma nismo imeli nobenih težav. Takrat smo že organizirali kurirske postaje, prek katerih je šla zveza, kurirji pa so pogosto potovali iz zahodnega v vzhodni del Koroške.

Okrog 15. aprila je vso Rožno dolino od Apač do Področčice zasedel 13. SS-Gebirgsjägerregiment. Ta nemška enota se je vrnila s fronte. Njeni pripadniki so bili zelo zviti. Njihove metode so bile za nas zelo neprimerne. Zasedli so vse hiše proti hribom. V vsaki se je namestilo po deset ali več esesovcev. Zato so se naši kurirji težko prebijali in so pogosto padali v zasede. Nemci so odstranili z Drave vse čolne in zastražili mostove. Niso se pa spuščali v gore. Hoteli so samo partizanom onemogočiti stike s prebivalci. Ljudi so povsod pregledovali. V gore so spuščali samo tiste, ki so bili zanje zanesljivi. V takih razmerah se je pokrajinskemu komiteju uspelo zbrati in položaj temeljito analizirati. Omeniti velja, da je bilo v slovenskem delu Koroške tiste čase tudi precej izdajstev, še posebej po begu okrožnega sekretarja za Mežico, ki je prestopil na stran Nemcev. Nikoli nismo zvedeli, kaj je bilo pozneje z njim. Grozilo je, da bodo vso našo organizacijo na tem terenu razbili. Zato sem dobil nalogo, naj se znova prebijem v vzhodni del Koroške in ga ujamem. Takrat je bil v Pliberku. Nameraval sem se z manjšo patrolo prebiti čez obronke Karavank prek Podljubelja in Železne Kaple do Mežice in Pliberka. Toda člani pokrajinskega komiteja so vztrajali, naj se z dvanajstimi ljudmi prebijem do Go-

renjske in od tam do Pliberka. 1. maja zjutraj sem odšel po poti, po kateri sem prišel na Koroško. Ob zori, ko je kurir Pavle iz Potokov pri Jesenicah zelo previdno vodil našo skupino, sem na sedlu Golice opazil nemškoasedo. Zato smo zavili povsem na levo do ledenika. Na vrhu sedla smo videli obrise ljudi pri planinskih kočih. Vendar smo bili premalo previdni. Nismo pričakovali, da bo nemškaaseda tudi tam. Ukazal sem pospešen korak. Bilo pa je že prepozno. Mitraljezi in puške so storile svoje. Nemci so enega naših ubili, osem pa ranili. Le štirje so ostali nepoškodovani. Da bi bilo vse še bolj narobe, je več kot polovica tovarišev že prešla nevarno področje in se prebila na Gorenjsko, medtem ko je manjša skupina, med njimi tudi vsi ranjenci, ostala na Koroškem. Tudi jaz sem bil precej hudo ranjen. Naš položaj je bil zelo neprijeten. Bili smo na ledeniku. Povsod je drselo. Drug za drugim smo drseli po ledeniku proti prepadu nekaj sto metrov niže. Kljub vsemu smo se rešili in se vrnili na Koroško. Tovariši v ambulantih, ki je bila v podnožju, so se skrili, ko so slišali streljanje. Z mano so bili še štirje ranjenci. Toda v bolnišnici ni bilo nikogar. Drug drugemu smo pomagali in se previli. Ko smo se malo oddahnili, smo se napotili proti kraju, kjer je bil pokrajinski komite. Približno na pol poti smo srečali tovariše, ki so šli k nam, ker so jih prav tako napadli Nemci. Položaj je bil zelo nevaren. Po krajiški seji pokrajinskega komiteja smo sklenili, naj se naše enote začasno umaknejo s tega področja, pokrajinsko vodstvo pa se premakne v vzhodni del Koroške. Jaz pa nisem bil sposoben za tako dolgo pot, ker sem bil ranjen v hrbet, ramo in roko. Zato sem se zavlekel v pokrajinsko tehniko za Koroško k tovarišu Boritu, bančnemu uslužbencu, po rodu iz Radovljice. Nad vasjo Bistrica sem ostal tako dolgo, da sem se pozdravil. Tehnika je bila primitivno opremljena, je pa povsem ustrezala našim potrebam. Tiskala je lepake, letake, radijska poročila, ki smo jih potem razširjali po mreži OF. Čez nekaj časa je v tehniko prišel tudi medicinec iz bolnišnice. Ta nas je operiral. Kako je to bilo, najbolje pove podatek, da je vsak ranjenec dobil po dve cigareti namesto morfija. Medicinec je imel samo pipcete in škarje. Ker je nekemu tovarišu moral odrezati ranjeni prst, je kuhar temu našemu kirurgu posodil velik nož. Prekuhal ga je v loncu, potem pa je ranjenec položil prst na panj, medicinec pa ga je odrezal tako, da je s cepanico udaril po nožu. Ranjenec je imel tudi pozneje hude težave z roko, vendar takrat druge rešitve ni bilo.

Čez mesec dni smo bili obveščeni, da ima 13. SS-Gebirgsjägerregiment še vedno zasedene vse ceste v tem delu Koroške. Nemci so onemogočili vsako delo aktivistov, pa tudi njihove zveze s kurirji in pokrajinskim vodstvom. Medtem sem se pozdravil in ukazal, naj se tudi pokrajinska tehnika umakne s tega področja, tam pa naj ostanejo samo kurirji. Naša pot je bila dolgotrajna. Splet okoliščin pa je hotel, da so tudi Nemci petnajst dni po našem odhodu dobili ukaz, naj se umaknejo. Poslali so jih prek Maribora in Celja proti Italiji. Ko smo mi prišli v vzhodno Koroško, se je aktivnost zelo razširila na področju Solčave, ki je bila na pol osvobojena. Ves čas pa smo mislili, da bi se čimprej vrnili v zahodni del Koroške. Proti koncu junija so nas obvestili, da so se Nemci umaknili iz doline Roža. Zato so se naši aktivisti vrnili v zahodno Koroško. Razmere so bile takrat zelo ugodne. Zaradi položaja na frontah in v sami Nemčiji so bili prebivalci pripravljeni podpreti OF. Nastajali so razni odbori, mladinski, AFŽ, ekonomske komisije za oskrbo aktivistov in borcev. Z eno besedo, Rož je postal središče NOB na Koroškem. Jaz sem takrat odšel v bolnišnico v Kokro, kjer me je zdravil dr. Edvard Pahor. Rešil mi je roko. Konec julija ali pa v začetku avgusta sem se vrnil v pokrajinski center. Prevzel sem dolžnost sekretarja okrožnega komiteja za Celovec. Odpravil sem se tudi v Rož in ostal tu približno štirinajst dni, da bi videl, kakšen je položaj; bil je zelo ugoden. Medtem je bila osvobojena tudi Zgornja Savinjska dolina. Prišel sem tja na osvo-

bojeno ozemlje. Takrat so bile v koroški odred vključene tudi nekatere enote iz Štajerske. Ko pa je prišlo še nekaj enot z Gorenjske, smo kmalu ustanovili grupo odredov za Koroško. V njej so bili zahodnokoroški in vzhodnokoroški odred, bataljon VOS in pomožne enote. Po poročilih, ki smo jih dobili z druge strani Drave, s področja Svinjske planine, smo se odločili poslati enote čez Dravo. Četa, v kateri je bil tudi Karel Prušnik, je delovala na področju Velikovca in Svinjske planine. Naše enote so tudi že prej prihajale v zahodni del Koroške, prav tako čez Dravo, predvsem na področje Gura, kjer je bilo strnjeno naselje Slovencev, zato so bile tudi razmere za delo OF tam zelo ugodne. V vzhodnem delu, na levem bregu Drave, na področju Velikovca in Svinjske planine, pa prej ni bilo partizanskih enot. Tovariše smo poslali tudi v okolico Podrožčice, Rožne doline in Beljaka. Z njimi je bila tudi tovarišica Andreja Kmet. V okolici Beljaka so bile razmere najtežje zaradi same oblike ozemlja; tam prej nihče ni delal, zato so bili ljudje naklonjeni Nemcem. Pa vendarle je tudi tej skupini uspelo predramiti najbolj zahodni del Koroške. Naši aktivisti so se prebili daleč v Ziljsko dolino, obkrožili Beljak in se povezali s kranjskogorsko dolino. Tako so dozorevale možnosti za večje akcije. S pomočjo, ki so nam jo iz letal odvrgli zavezniki, smo okrog 500 do 600 borcev na Koroškem zelo dobro opremili. Skoraj polovica teh borcev je bila iz jugoslovanskih pokrajin, z Gorenjske, Štajerske, Primorske in Dolenjske, drugi pa so bili domačini. Deloma so bili to dezertjerji iz nemške vojske ali pa mladi in stari možje, ki so se priključili partizanski vojski. V oktobru in novembru 1944 so bile partizanske enote zelo aktivne. Napadale niso le nemške patrole, temveč tudi postojanke v Pliberku in drugod. Iz taborišča pri Borovljah smo osvobodili okrog 80 Francozov in okrog 15 Rusov iz taborišča pri Beljaku, tako da smo dobili ruski vod. Več Francozov se je vrnilo v taborišče, ker niso zmogli prebiti naporov. Likvidirali smo tudi nemško enoto, ki je preizkušala topove pod Kočuho. V enoti je bilo 24 vojakov. Nastal je prvi vod avstrijskega bataljona. Likvidirana je bila postojanka Bajdoše, kjer smo ujeli okrog 40 Nemcev; ti so se priključili avstrijskemu bataljonu. Vojaki, ki so s front prihajali na dopust na Koroško, so dezertirali in prihajali v partizane. Organizacija na terenu je konec leta 1944 in v začetku leta 1945 že takó napredovala, da niso bile potrebne več rekvizicije hrane in materiala, ker so nas odbori OF dobro preskrbovali. Pozneje smo del borcev s Koroške potegnili v četrto operativno cono. Na Koroškem so ostali trije bataljoni. Posebej velja omeniti, da izdajalcev takrat na Koroškem ni bilo več. Zanimivo je, da so na primer pozimi 1944 in 1945 Nemci ujeli več kot 20 tovarišic in tovarišev, članov OF in AFŽ, naših aktivistov. Čeprav so vsi vedeli, kje je okrožno vodstvo, ga ni nihče izdal Nemcem. Mi smo mirno ostali v Boroveljskih Rutah. Nismo se bali, da bi naši aktivisti klonili. Med ujetimi aktivisti jih je bilo 11 huje ranjenih. Nemci so jih poslali v bolnišnico h Gospe Sveti. Uspelo pa nam je, da smo počasi rešili vse. Z nami so sodelovali tudi zdravniki in bolničarji, čeprav je bila bolnišnica daleč od Celovca in je bilo do nje težko priti. Naši aktivisti so vzdržali mučenje gestapovcev, saj so vedeli, da jih ne bomo pozabili in jih pustili na milost in nemilost Nemcem. Prav čudno se sliši, da ni bilo nobene izdaje. To vsekakor govori o organiziranosti in moralni moči, pa tudi o zavesti pripadnikov narodnoosvobodilnega gibanja v tem delu Koroške. Ljudje so bili pripravljeni na največje žrtve, na vse težave, še posebej v zimskih mesecih, ko so bile mnoge poti neprehodne.

Ker je pozimi 1944 in 1945 zapadlo po gorah več kot dva metra snega, so bile razmere težke v Rožu, kjer je bil okrožni komite, pa tudi v Podjurski dolini, kjer je padlo mnogo aktivistov, nekaj pa jih je bilo ujetih. Znan je tudi primer s področja Gura, kjer je padel skoraj ves okrajni komite. Najhuje pa je bilo okrog Beljaka, saj je tu padel ves okrožni komite. Bil je obkoljen. Vse to pa ni zavrlo na-

šega dela. Tudi Nemcem ni bilo več toliko do tega, da bi preganjali partizane. Vse bolj strah jih je bilo hoditi po ozkih stezah, nerazkrčenih poteh, ker so vedeli, da bo imel prednost tisti, ki bo prvi na položaju. Zato so začeli ustanavljati vaške straže in podobne organizacije. Vse to pa jim ni pomagalo. Ne le naši bataljoni in čete, celo aktivisti so bili zmožni razorožiti po 10 do 15 vaških stražarjev, ki so imeli nalogo poročati Nemcem, če bi se bližali partizani. Okrožnemu komiteju je s pripadniki zaščitnega voda uspelo razorožiti vaško stražo po vseh vaseh v Rožni dolini. Njihovo orožje sicer ni bilo mnogo vredno, bilo pa ga je toliko, da ga sploh nismo uporabljali. Takrat smo že imeli precej boljše orožje, ki smo ga dobili v glavnem od zveznikov.

Vzhodna fronta se je takrat že bližala Madžarski. Dolge kolone Madžarov, ki so se balj rdeče armade, so bežale proti Nemčiji. Naša naloga je bila razoroževati tudi te kolone. Če je kdorkoli streljal na nas, potem z njimi nismo bili milostni. Naše zasede so že po prvem pozivu začele streljati. Teh Madžarov in drugih beguncev je bilo mnogo. Kolone so šle mimo nas mesece in mesece. Naša naloga pa ni bila samo v napadanju teh kolon, temveč smo se pripravljali tudi na prevzem oblasti. Čeprav smo pozimi 1944/45 izgubili precej aktivistov, pa so bile razmere za naše delovanje vse bolj ugodne. Ljudje so množično sodelovali z nami. Kot zanalašč pa sneg ni hotel skopneti, čeprav je bil že april. Spominjam se, kako smo Peter Olipic, Rok in jaz odšli iz Boroveljskih Rut ob štirih zjutraj proti Žingarici. Normalno smo za to pot potrebovali šest ur. To pot pa smo po visokem snegu prišli popolnoma izmučeni do Žingarice šele ob osmih zvečer. Zato so bili potrebni skrajni napori, da smo redno vzdrževali zvezo z ljudskimi odbori ter širili našo literaturo in propagandno gradivo. Takrat je naš okrožni komite izdajal Koroški vestnik. List smo tiskali v naši tiskarni, ki jo je vodil France Vreg, vsak teden je bilo treba časnik razširiti med prebivalci.

Kdaj pa kdaj so Nemci iz svoje vojašnice v Borovljah, kjer je bilo okrog tisoč vojakov, prodirali proti nam. Zato smo morali biti vedno previdni, da nas ne bi presenetili. Spominjam se, kako je 15. januarja 1945 iz Borovelj odšlo proti nam okrog 150 Nemcev. Prišli so v Boroveljske Rute. O tem premiku smo bili pravočasno obveščeni. Toda zaradi visokega snega nismo mogli nikamor. Pripravili smo se na boj, če bi bili napadeni. Dan je bil meglen. Okrog devetih zjutraj se nam je nemška kolona približala. Gozdna pot je šla okrog 300 metrov pod nami. Dan pred tem se nam je pridružil neki Marko, ki je pobegnil iz nemške vojske. Ker je bil njegov oče človek, ki smo mu zaupali, smo Marku naročili, naj opazuje, kam bodo šli Nemci in kaj nameravajo. Stal je na mrtvi straži. Ni pa vedel, kako naj ravna, če bi se karkoli zgodilo. Toda Nemci so šli mimo. Blizu našega zavetišča je bila hiša Pri Nemcu. V njej so stanovali Slovenci, ki so imeli hčer Pepico. Bila je mladinska aktivistka in pripravljena opraviti vsako našo nalogo. Tistega dne je prav tako opazovala Nemce. Ko je videla, da so odšli, je pohitela proti nam. Marko je hotel videti, kaj se dogaja, pa je odhitel za njo. Toda mitraljezec Tone — Pepica ga je rada videla — je iz zasede videl, kako Marko v nemški uniformi leti za njo. Pomeril je in sprožil. Priskočili smo, da bi videli, kaj se dogaja, saj so bili Nemci le 150 do 200 metrov stran. Na snegu je ležala hudo ranjena Pepica. Rafal ji je raztrgal stegno. Za njo je stal Marko, ne da bi vedel, kaj naj stori. Ukazal sem, naj prinesejo čiste rjuhe in deke, zavili smo jo v to in odnesli v zavetišče. Možno je bilo, da se bodo Nemci vrnili, vendar jim pa tistega dne verjetno ni bilo do boja z nami. Naša bolničarka je previla ranjeno dekle. S penicilinom v prahu ji je ustavila krvavitev. Na srečo Pepica ni bila ranjena tudi v kost, rana pa je bila kljub temu strahotna. Proti večeru smo poslali kurirja v Borovlje po zdravniku, ker pa so imeli Nemci straže pred mestom, si zdravnik ni upal priti. Zato smo se odločili

poklicati našega zdravnika. Bil pa je v Gurah na drugi strani Drave. Treba je bilo
 opraviti dolgo pot, vendar druge izbire ni bilo. Odšli smo Martin Košir, Slavko Bem
 in jaz. Šli smo proti Apačam; tu smo imeli skrit čoln, ki smo ga nosili celo uro do
 Drave in tam napihnili. V mrzli noči smo se prepeljali čez Dravo v vas Podgorje.
 Čoln smo skrili v seniku gostilničarja, ki nas je pogostil. Okrog polnoči smo odšli
 naprej, da bi poiskali dr. Janeza Kmeta-Mirka. Po visokem snegu smo gazili proti
 vasi Radiše. Spraševali smo za pot neznane ljudi. Nihče pa nam ni mogel povedati,
 kje je Mirko in če se je tam sploh pojavljal. Ljudje so se nas bali, saj niso vedeli,
 ali smo zares partizani ali ne. Ko smo prišli na neko planoto, smo pod sabo za-
 gledali Celovec. Zato smo odšli nazaj. Prišli smo do najbližje vasi, kjer nas je opazil
 kmet, ki mu je žrebe ušlo iz hleva. Kaj zdaj? Ko je ujel žrebe in ga odgnal v hlev,
 smo šli z njim v hišo, zbudili njegovo ženo in sina in tam ostali do jutra. Prestrašil
 sem se, ko sem opazil, da na kuhinjskih vratih visi uniforma »partajgenosa«. Zve-
 deli smo, da je »bloklatjer«. Čeprav je bil Slovenec, mu nismo mogli zaupati. Zato
 smo mu zagrozili, da nihče ne sme čez dan iz hiše. Preden se je zdanilo, smo se
 premaknili do Ogrizovih. Tudi tam nas niso poznali. Sprejeli so nas precej prijazno,
 toda s strahom. Tudi pri njih smo spraševali, kje bi lahko našli doktorja Mirka.
 Odgovorili so nam, da se pri njih partizani niso nikoli ustavljali. Čez dan sta dva iz-
 med nas spala, tretji pa je stražil. Opoldne smo skupaj kosili. Potem pa se je za-
 čelo ob kavi spletati večje zaupanje med nami in ženo pravnika Ogriza. Dr. Ogriza
 ni bilo doma. Njegova žena je bila slučajno tam, čeprav je stanovala v Celovcu.
 Ob mraku sem jo zaprosil, naj gre do hiše, kjer smo bili prej, in vpraša, če je kdo
 čez dan zapustil hišo. Pripravili so tudi večerjo. Ko smo pojedli, kar so nam po-
 nudili, je nenadoma nekdo potrkal na vrata. Nismo vedeli, kdo je, zato smo prišli
 za orožje. Ogrizova žena je odprla. Namerili smo orožje v prišlece, oni štirje pa v
 nas. Toda med njimi sem takoj spoznal dr. Janeza Kmeta-Mirka. Objeli smo se.
 Pripovedovali smo, kaj se nam je zgodilo. Čez kakšno uro smo odšli, ostal pa je
 Slavko Bem, ki je bil tam pravzaprav na svojem terenu. S Koširjem in Kmetom smo
 odšli skozi Radiše v vas Podgorje. Pri gostilničarju smo zvedeli, da je bila dan prej
 tam močna žandarmerijska patrulja in da so žandarji spraševali po partizanih. Takoj
 smo vedeli, da je moral nekdo pripovedovati, da nas je videl. Pozneje smo ugo-
 točili, da je neka Poljakinja, ki je bila pri gostilničarju, od veselja pripovedovala
 sosedu, da je videla partizane. Gotovo je sosedu obvestila Nemce, da so mimo šli
 partizani. Gostilničarju smo se zahvalili za vse, vzeli čoln iz senika in odšli proti
 Dravi. Spet smo napihnili čoln. Bilo je zelo mrzlo. Temperatura je bila okrog minus
 dvajset stopinj. Po vodi so plavale ledene plošče. Veslali smo s kratkimi vesli. Ko
 smo prišli na drugi breg Drave, je Košir skočil iz čolna. Vendar pa ni dosegel
 brega, temveč se je ujel na sneg, ki ga je spodjedla voda. Tako je padel v ledeno
 reko. Na nesrečo ni znal plavati, pa tudi midva ne. Toda ko se je pokazal na po-
 vršini, sem ga zgrabil za lase. Komaj sva ga potegnili iz Drave, položila v čoln in
 odveslala nekoliko niže, kjer smo prišli na breg. Noč je bila jasna in zelo mrzla.
 Martin je bil kmalu ves leden. Doktor Kmet je predlagal, naj bi midva nosila čoln.
 Jaz pa sem hotel, da ga nosi Košir sam, da ne bi zmrznil. Tako je tudi bilo. Čez
 dobro uro smo prišli do kmeta, kjer smo ga preoblekli, ga obrisali, mu dali žganja
 in toplega čaja. V naše taborišče smo se vrnili pred zoro. Pepica, čeprav hudo ra-
 njena, ni bila nestrpna, pa tudi bala se ni. Doktor Kmet jo je operiral in zašil tisto,
 kar se je dalo »zakrpati«. Naslednji dan smo Pepico odnesli domov in tu je v zdrav-
 niški oskrbi okrevala. Doktor Janez Kmet-Mirko je ostal pri nas nekako štirinajst
 dni. Čez dva meseca je Pepica že lahko hodila. Nobenih komplikacij ni bilo. Zdaj
 je 40 % invalid. Živi na Koroškem in ima mnogo otrok. »Hiša Nemčevih«, kjer je

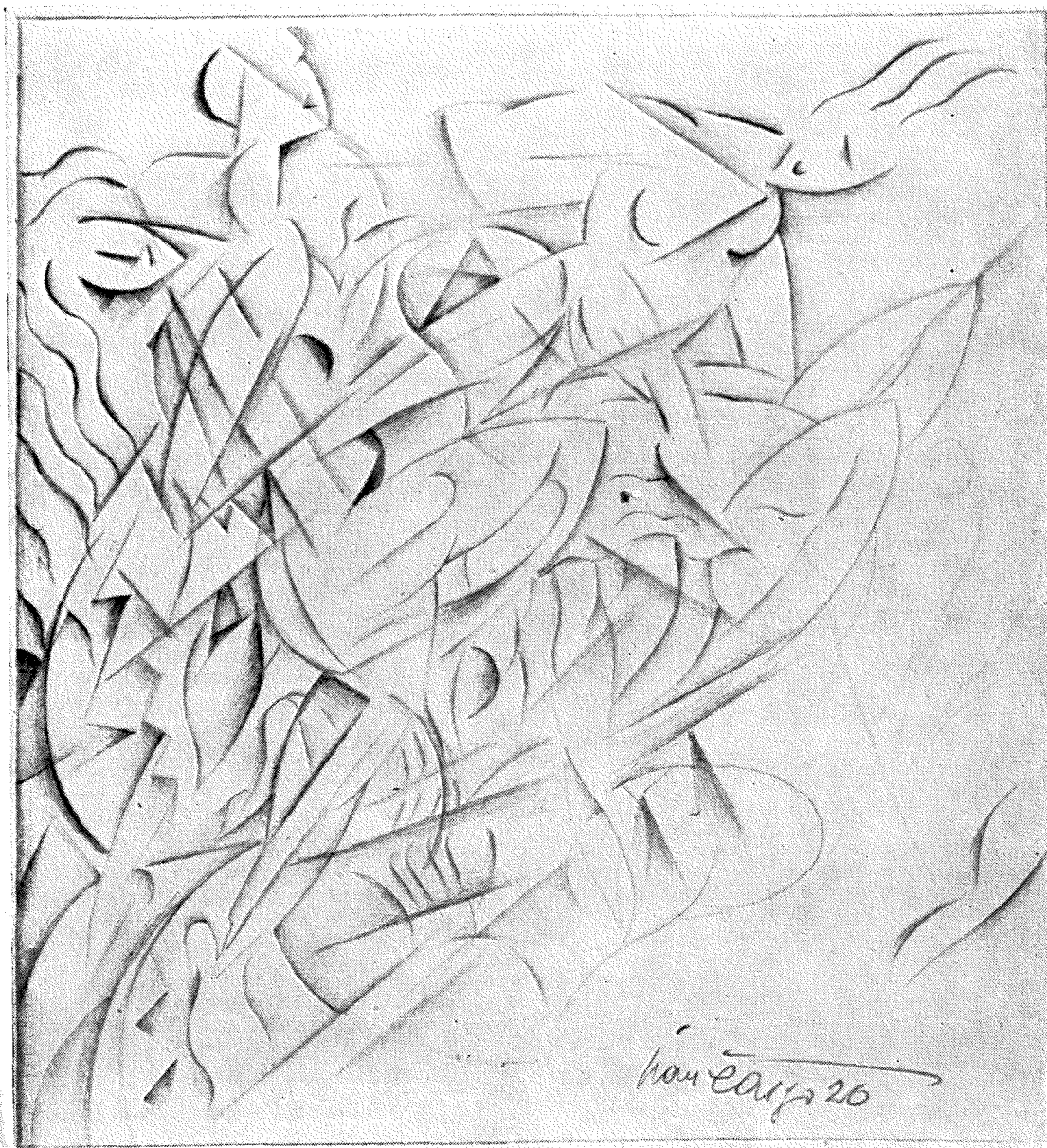
takrat stanovala, je zdaj zapuščena in propada, ker so se gospodarji preselili v dolino.

Pomlad se je vse bolj odmikala, sneg je kopnel. Dolina je bila vsa v zelenju. Govorice o skorajšnjem koncu vojne so nas vsak dan razveseljevale in poslušali smo poročila o novih dogodkih na frontah. Naša armada se je bližala. Četrta armada se je prebijala prek Gorskega Kotarja proti Reki. Tretja armada je prodirala ob Dravi. Rdeča armada je zavzela Budimpešto in prodirala naprej proti mejam Avstrije in Nemčije. Dobro smo vedeli, kaj nam je storiti. Tudi slovenske brigade, še posebej XIV. divizija in IV. operativna cona, so se vse bolj bližale mejam Avstrije. Nemški rajh se je podiral. Jate težkih zavezniških bombnikov so vsak dan letele nad nami. Prejšnje čase so Nemci pilote iz sestreljenih letal pobijali. Zdaj pa so jih samo lovili. To nam je govorilo, da se hitro bliža konec vojne, da bodo naši napor na Koroškem med narodnoosvobodilnim bojem, da bodo naše žrtve kronane z uspehom, s svobodo, ki smo jo tako željno čakali. Sovražniki na Koroškem so se pripravljali na pobeg. Mnoge, ki so svoje roke umazali s krvjo, smo ujeli in izročili osvobodilnim oblastem.

Devetega maja je bilo objavljeno, da je vojne konec, da je Nemčija kapitulirala. Toda boj pri nas še ni bilo konec. Kokrški odred je prišel čez Karavanke. Bataljon, ki je bil na področju Roža, je zasedel most na Dravi, da bi preprečil umik močnejšim nemškim enotam, ki so se umikale prek Ljubelja. Bili so primeri, da so nemške enote streljale na nas tudi še 10. maja, in to bolj iz obupa in želje, da bi se prebile do zaveznikov v Celovec. Naše enote so 9. maja, takrat kot zavezniki, vkorakale v Celovec. Naši borci so vkorakali v Celovec od vzhoda, Angleži pa od zahoda. V Borovljah se je 10. maja znašla nemška divizija. 9. maja zvečer nam ni uspelo vdreti v Borovlje, pač pa smo uspeli priti tja 10. maja. Prevzeli smo oblast. Rih-terja, člana avstrijske aktivistične skupine, sem postavil za začasnega župana. Naša naloga je bila razoroževati prihajajoče nemške enote. Tridesetim partizanom se je predala kar cela nemška divizija, ki smo jo namestili na sejmišču. Toda prihajale so nove nemške enote. Prišel je korpus Nemcev, vlasovcev, četnikov, ustašev. Niso se želeli predati našim enotam. Ta korpus je bil stalno povezan po radiu z Angleži, ki so jih pozivali, naj se njim predajo. Zato je bilo 12., 13. in 14. maja več močnejših spopadov med nami in sovražnikom. Angleži so mirno gledali, kako padajo naši borci, niso nam hoteli pomagati s tanki in topovi. Naša 13. brigada Mirka Bračiča je imela tiste dni mnogo žrtev na področju Borovelj in Gura. Nemci so bili premočni, uspel jim je preboj in predali so se Angležem. Prešibke so bile naše sile, da bi bile razorožile sovražnikov korpus. Iz Celovca, kamor smo vkorakali 11. maja, smo se morali kmalu umakniti. Ta del Koroške smo zapustili 20. maja. Toda naš boj na Koroškem, boj v samem tretjem rajhu, ni bil zaman. Pogodba z Avstrijo je dala Slovencem na Koroškem tisto, česar prej nikoli niso imeli. Tako se danes Slovenci kot narodnostna manjšina v Avstriji lahko razvijajo. Priznani so kot slovenska manjšina.

Koroška je bila partizansko žarišče v tretjem rajhu, samosvoje in edinstveno. Razmere za delo partizanskih borcev so bile zelo težke. Čeprav se je osvobodilno gibanje na Koroškem razmahnilo nekoliko pozneje, so Nemci privlekli tja vedno veliko sil, da bi onemogočili partizanske akcije. Sama oblika zemljišča, mešano prebivalstvo, nemški aparat, vse to je zaviralo naš boj. Razen tega ni bila jasna prihodnost teh krajev. Čeprav so tudi nekateri Avstrijci iskreno sodelovali v NOB, čeprav so Nemci preganjali tudi Avstrijce in jih streljali, pa se Avstrijci množično le niso vključevali v osvobodilno gibanje. Zato je bil boj partizanov in aktivistov na Koroškem precej težji kot v drugih krajih naše domovine.

Zapisal Relja Atanasijević

Ivan Čargo: Kompozicija, 1926, svinčnik

JUGOSLOVANSKE ŽENSKES V VOJNI IN REVOLUCIJI

Milan M. Miladinović

S svojimi etičnimi in socialnimi vodili o nastanku bolj humane družbe je revolucija združila v sebi osnovne koristi in težnje večine ljudi v Jugoslaviji. Z revolucionarno preobrazbo stare, kapitalistične družbe na poseben način in v posebnih družbeno-zgodovinskih okoliščinah druge svetovne vojne je vplivala tudi na spremembe v položaju in mestu ženske in družine v novi socialistični skupnosti. Revolucionarna je bila tudi družbena sprememba odnosov v družini. Namesto patriarhalnih odnosov v družini so se v revoluciji oblikovale nove zveze, novi odnosi na bolj humanih, moralnejših in socialno ustrežnejših osnovah. Nastajale so socialne, moralne, humane in druge osnove za enakopravnost moškega in ženske, za skladno in svobodno razvijanje ter vsestransko uveljavljanje vsakega posameznega družinskega člana. Naša revolucija je izvirno, obenem z osvoboditvijo dežele in zavračanjem razrednih družbenih odnosov, izvajala svetovnozgodovinski proces osvoboditve ženske in družine, na kar so opozarjali že Marx, Engels, Lenin in drugi klasiki marksizma.

S svojim bojem so jugoslovanske ženske dokazovale svojo vrednost in sposobnost in to ob podiranju starih družbenih odnosov, ki so odrežale ženskam človeške vrline. Tako so skupaj s tovariši ustvarjale novo moralno kvaliteto vseh družinskih članov in premagovale ostanke nehumanih pogojev za obstoj.

Etična in humana vodila revolucije so ženske sprejemale vsestransko. To so tudi dokazale s svojim bojem, hrabrostjo, z veliko delavnostjo v vseh institucijah osvobodilne vojne, s podpiranjem revolucionarnega boja, z zavestnim in hrabrim prenašanjem vseh vojnih težav, z vsestranskim uresničevanjem ciljev in nalog narodnoosvobodilnih odborov ter z aktivnim sodelovanjem v enotah narodnoosvobodilne vojske Jugoslavije. Z delom so dokazale, da po svojih sposobnostih in vrlinah v ničemer ne zaostajajo za moškimi. Od prvih dni oboroženega boja so bile v partizanskih odredih in se s puško v roki borile. »Ponosen sem, ker sem na čelu vojske, v kateri je izredno veliko žensk,« je na prvi državni konferenci AFŽ dejal tovariš Tito. »Rečem lahko, da so ženske bile in so tudi v tem boju po junastvu, po vzdržljivosti na prvem mestu in v prvih vrstah« in dodal, da so »opravile zrelostni izpit«.¹

Ker so ženske doumele vodila revolucije, so se ji zavestno, množično in iskreno priključile, saj so v uresničanju revolucionarnih ciljev in idealov videle tudi izpolnitev svojih davnih želja. Razumele so, da prinaša boj proti okupatorju in kapitalističnemu izkoriščanju tudi novo družbeno ureditev, v kateri se bo lahko ženska uveljavila na vseh družbenih področjih. Revolucionarni boj in sodelovanje žensk v njem kaže, da »naše ženske niso stopile vanj slučajno, ne da bi se tega zavedale, spontano, marveč zavestno, zavedajoč se zgodovinskega dogajanja, vedoč, da je boj za osvoboditev naših narodov boj za srečnejšo prihodnost naših narodov in s tem tudi za srečnejšo prihodnost žensk...«² Tako revolucionarno zavest je v ženskah razvila naša Partija, ki je uspela predramiti v njih vse tiste skrite sposobnosti in ustvarila potrebne socialne okoliščine, da se vse to vsestransko pokaže v revoluciji. Na poziv Partije na vstajo so se takoj odzvale ženske-delavke, kmetice, izobraženke, gospodinjice in druge ter odšle skupaj s tovariši ustanavljat partizanske odrede, v katerih so postale njihovi prvi borci in vojaki revolucije. O tem priča tudi podatek, da je veliko žensk nosil spomenice 1941. Samo skozi partizanske enote je šlo okoli 100.000 žensk; bile so borce, komandirke, politkomisarke, bolničarke. Blizu 25.000 žensk je dalo svoja življenja v boju proti fašizmu, ko so se borile v vrstah narodnoosvobodilne vojske, kakih 40.000 pa jih je bilo ranjenih. To so samo približni podatki, ki pričajo o množičnem sodelovanju žensk, kajti na osvobojenem ozemlju ter v ilegalnem delu v zasedenih mestih in na zasedenem ozemlju so prav tako padle številne hrabre tovarišice, ko so se s svojo revolucionarno energijo in hrabrostjo borile za svobodo in lepše življenje.

To, kar se je dogajalo v ženskah že prav na začetku revolucionarnega boja, je lepo povedala starka Janja Milinković iz banijske vasi Donje Stubice:

»Sem že 65 let stara ženska in že 16 mesecev delam v odboru AFŽ svoje vasi... Ko sem bila mlada, se nisem učila brati in pisati, kajti za nas, ženske na vasi, se

nihče ni brigal, da bi nas česarkoli naučil. Ko so naše tovarišice v začetku šle skozi naše vasi in nas vabile na sestanke, so govorile, da se moramo tudi me — ženske boriti, jaz pa sem se čudila, kako to, da zdaj tudi nas nekam kličejo.»

V besedah starke Janje, njenih spoznanjih in občutkih so izražene težnje jugo-slovanskih žensk, ki so aktivno sodelovale v narodnoosvobodilnem boju.

V vseh krajih, skozi katere so hodile enote narodnoosvobodilne vojske in je bilo partijsko delo aktivno, so postajale ženske vse aktivnejše v delu in boju. Niso se zadovoljevale samo z delom v zaledju, s tem, da so pripravljale razne nujne materialne potrebe za partizanske enote, marveč so stopale tudi v oborožene enote naše revolucije, ker so želele tako najneposredneje sodelovati v narodnoosvobodilnem boju. To razpoloženje žensk za vključevanje v enote NOV in POJ je tovariš Tito poudaril v pismih Ivu Loli Ribarju in Edvardu Kardelju:

»Ker vedno več žensk zahteva, da gredo v odrede, smo sklenili, da jih bomo sprejemali ne samo kot bolničarke, marveč tudi kot borke. Prava sramota za nas bi bila, če bi ženskam preprečili, da se ne bi tudi one s puško v roki borile za narodno osvoboditev...«⁴

V nekaterih krajih so ustanovili tudi mladinske ženske čete, ki so po vajah in urjenju, kako sukati orožje in se bojevati, stopale v enote NOV. Tako je bila septembra 1942 ustanovljena v Liki ženska mladinska partizanska četa; sestavljalo jo je 70 najbolj hrabrih kmetic, delavk in učenk. Po končanem vojaško-političnem tečaju so bile dodeljene drugi liški partizanski brigadi in v bojih pri Polju in Perjasici »pokazale izredno veliko junaštev«.⁵ Štab istrskega partizanskega odreda je v poročilu štabu sedmega korpusa poudaril, da so dobili 28 tovarišic, ki sestavljajo zdaj četo »rdečih udarnic«. Prišle so iz zapora »Fossabrone«...⁶ Veliko tovarišic je bilo tudi v prvi vojvodinski brigadi; pokazale so velikansko število junaštev, srčnosti in vztrajnosti, vendar je nastalo vprašanje njihove politične izobrazbe. Zato so sklenili, da bo v bataljonih »čim več sestankov s tovarišicami zaradi njihovega izobraževanja«.⁷ Precej žensk se je borilo nadalje v osmi kordunski diviziji, bilo jih je 116.⁸ Dalmatinke so prav tako aktivno sodelovale v revoluciji. Samo z otoka Mali Iž je šlo v partizane nad 200 žensk, z makarskega območja pa 207 in še vsak dan odhajajo.⁹ Številna udeležba žensk v boju je bila tudi v zasedeni Ljubljani. Ko poroča tovariš Kardelj tovarišu Titu o vojaško-političnem položaju v Sloveniji, posebej obravnava vlogo in junaštvo ljubljanskih žensk, ki so bile prevzele vodstvo nad vsemi oblikami boja v mestu. Pri tem poudarja, da »sloni vsa ljubljanska organizacija na ženskem kadru, enako tudi skoraj vsa ljubljanska OF. Vsi zaporj so... polni žensk in Italijani preprosto ne morejo doumeti, da so ženske sposobne povzročati jim take nenehne težave...«¹⁰ Ženske so v vseh krajih naše dežele sodelovale v revoluciji, bile so hrabre borke proti sovražniku in proti vsemu staremu, kar ni vrednotilo ženske za človeško bitje. Pod vodstvom KPJ so bile tudi najdoslednejše borke v podiranju in premagovanju starih običajev, navad, tradicij in pojmovanj, ki so poleg kapitalističnih življenjskih okoliščin stoletja preprečevali ženski, da bi postala enakopravna članica družine in družbe. Spoznanje, da teče boj proti vsemu staremu, reakcionarnemu, nazadnjaškemu in slabemu, zato pa za nekaj boljšega, bolj človeškega, naprednejšega, je bilo orožje, s katerim so ženske podirale vse ovire na poti do svoje popolne uveljavitve. V boju in z vsem drugim revolucionarnim delovanjem so spoznavale svojo vrednost ter bistvo in etična vodila revolucije, ki je prinašala pravičnejšo in bolj človeško družbo. Zato so se še vztrajneje, še dosledneje zavzemale za kar najpopolnejše uresničenje revolucionarnih ciljev. Sodelovale so v vseh oblikah boja in postale »množična sila narodnoosvobodilne vojne, brez katere si ni mogoče zamisliti narodnoosvobodilnega boja in zmage.«¹¹

Povsod, kjer je revolucija zajela množice, ni bilo več povratka k starim odnosom v družbi in družini. Oborožene sile revolucije, nova revolucionarna oblast in sodelovanje žensk v njih, vse to je v praksi pokazalo ženskam, da nastaja nekaj novega, nekaj, kar velja brez pridržkov sprejeti in uresničiti s svojo aktivno udeležbo. To bistvo so ženske doumele, pa je bilo popolnoma razumljivo, če so se »v teh najbolj odročnih bosanskih vaseh kmetice množično navduševale za narodno-osvobodilni boj. Partizani imajo velik ugled pri ženskah; te nam bodo veliko pomagale v boju proti četniški propagandi med moškimi. Samo v Foči je uspelo takoj prve dni po prihodu zbrati 90 odstotkov žensk, ki prihajajo na sestanke.« (Tito)¹²

Poskusi, da z lažjo, verskimi pojmovanji, starimi običaji in buržoaznimi moralnimi normami odvrnejo žensko od aktivnega sodelovanja v boju, so doživeli popoln polom že od samega začetka osvobodilnega boja. Z lažno propagando so okupatorji in domači izdajalci poskušali kompromitirati tovarišice-partizanke, prek

njih pa tudi vso narodnoosvobodilno vojsko. V tem kajpak niso uspeli, ker so ženske in ljudske množice v dejanjih videle prave, tovariške, človeške odnose med tovariši in tovarišicami v oboroženih silah revolucije. Zato so bili sovražniki vedno bolj divji na ženske ter počenjali nad njimi strahotna zverstva z namenom, da jih odvrnejo od boja. Na vse to so ženske odgovarjale z okrepljenim bojem in s še množičnejšim sodelovanjem v boju.

Iz vdanosti, občudovanja in zavesti o veličini revolucionarnega boja so ženske v neki krojaški delavnici v osvobojenem Užicu delale leta 1941 brez nadomestila eno izmeno za borce revolucije. Pozivu narodnoosvobodilnega odbora za zbiranje prostovoljnih prispevkov se je odzvalo veliko prebivalstva. Zlasti delavci so pokazali visoko zavest o pomoči fronti. Okoli 150 delavcev in delavk tekstilne tovarne je prispevalo enodnevni zaslužek za fronto, delavke te delavnice pa so prevzele še obveznost, da pletejo nogavice in jopice za partizane...¹³ Enako zavest so pokazale ženske tudi v drugih krajih naše dežele. Tako so ženske v vasi Vrtoča, okraj Drvar, »prispevale številna darila ter v sedmih dneh spredle 33 kg volne in stkale iz nje 44 m blaga. Stara kmetica Mika iz Vrtoča pa je snela svoj edini šal in ga darovala borcem na fronti«.¹⁴

V prvih aktih revolucionarne oblasti so ženske videle, da se oblikujejo novi odnosi med ljudmi. Poleg političnih sklepov in nalog za preskrbo enot NOV in POJ so organi revolucionarne oblasti sprejemali tudi sklepe, ki izražajo bistvo sprememb v revoluciji. Sklepi so po svojem bistvu, pomenu in etičnosti zavračali ostanke starega v zavesti in odnosih med moškim in žensko. Navajamo enega izmed številnih sklepov narodnoosvobodilnih odborov. Občinski NOO Banjske v Črni gori je sprejel na seji 20. marca 1942 poleg drugih tudi naslednji odlok: »Nagrada (za delo — MM) je enaka tako za ženske kakor za moške.«¹⁵ S takimi in podobnimi odloki narodnoosvobodilne oblasti se je začel proces osvobajanja ženske skupaj z osvobajanjem celotne jugoslovanske družbe izpod okupatorja.

V skoraj vseh institucijah revolucionarne dejavnosti so bile ženske aktivne. Njihova dejavnost se je kazala tudi v organih oblasti. Zastopane so bile v vseh organih, od vaških NOO do AVNOJ kot najvišjem predstavniškem in zakonodajnem telesu jugoslovanskih revolucionarnih množic. Pri tem je pomembno, da so v svojih prizadevanjih za uveljavitev na vseh področjih oboroženega boja imele vsestransko podporo komunistov in domala vseh pripadnikov NOB. Vse pojave konservativizma, zastarelega gledanja na mesto in vlogo ženske v revoluciji, podcenjevanje sposobnosti tovarišic in še mnoge druge posamezne pojave nehumanosti je naša Partija pravočasno odkrivala in opozarjala nanje, obenem pa še močnejše moralno in politično delovala za utrditev moralno-etične, humane in politične zavesti. Seveda pa so bile največja in najmočnejša opora v boju proti staremu gledanju na vlogo žensk njihov dejanski boj in ponovno izpričane vrednosti, po katerih niso zaostajale za svojimi tovariši partizani.

Ženskam ni bilo žal življenj in naporov, samo da ustvarimo nekaj boljšega, bolj človeškega v svobodni domovini. Njihovo navdušenje za boj je vplivalo na sinove, hčere, može in tovariše, da so se v boju še bolj angažirali, da so bili hrabri.

Vsakodnevni in številni so bili junaški podvigi žensk v naši revoluciji. Zanje je bilo značilno množično junaštvo, ki so ga občudovali vsi borci in vse ljudstvo. S svojim junaškim zadržanjem v boju, pred sovražnikom v zaporih in taboriščih, v prenašanju vseh težav in žrtev, samoodpovedovanju in vzdržljivosti so si pridobile slavo in bile ponos naših narodov. Njihovo junaštvo je pogosto priznaval tudi sovražnik. Povsod in v vseh položajih so ženske pokazale veliko hrabrost. S kljubovanjem sovražniku in z bojem so ohranile svoje dostojanstvo in ugled narodnoosvobodilnega boja. Tako je mati Bobetko z Banije odgovorila sovražniku na vprašanje, ali je mati partizana Ivice Bobetka, takole:

»Da, sem. Vendar pa ni edini od mojih sinov v partizanih. Še dva imam. Tako, krvniki, zdaj ste izvedeli, kar ste hoteli. Lahko me ubijete, vendar me bodo sinovi zanesljivo maščevali...«¹⁶

Mati je ponosna na svoje sinove, v njej ni niti sence strahu, marveč samo prezir do sovražnika.

Ženske so pokazale veliko vztrajnost in hrabrost pri prenašanju, čuvanju in negovanju ranjencev. Nosile so strelivo in pomagale borcem v boju. Nosile so jim hrano, čeprav je bilo treba gaziti po debelem snegu tudi po več deset kilometrov. V vseh oblikah boja so se popolnoma razdajale, izpričevale svojo družinsko in tovariško ljubezen, dajale življenja za zmago, za svobodo, za uveljavitev svoje osebnosti in prek tega za uresničenje skupnih ciljev.

Nič presenetljivega ni bilo, da so skoraj vsa poročila o boju oboroženih sil revolucije govorila o veliki hrabrosti žensk. V četrti proletarski črnogorski brigadi je bilo veliko žensk, ki po »hrabrosti in pripravljenosti na vse žrtve niti najmanj ne zaostajajo za svojimi moškimi tovariši. Tudi take so, ki so se še zlasti odlikovale z junaštvom in bile ranjene po trikrat ali štirikrat.«¹⁷ O junaštvu tovarišic govore v vseh enotah in med ljudstvom. Ženske so se spuščale v najtežje spopade brez vsakršnih znamenj strahu, ker so se zavedale cilja, za katerega se borijo. Poleg tovarišic v boju ni bilo močnejše biti strahopetec, ker so s svojimi dejanji vlivale enoti moč in povečevale njen borbeni duh. Morda so poročila bolj poudarjala hrabrost tovarišic, ker je pač bilo mnenje, da je za tovariše junaštvo nekaj popolnoma normalnega. Vendar ni bilo tako. Ženske so resnično bile junaki in skoraj v ničemer niso zaostajale za tovariši na kateremkoli izmed področij revolucije. Postopoma je izginjalo pojmovanje, ki so ga pri tovariših povzročala stara gledanja na mesto in vlogo ženske v družbi. Zasluga za to gre tudi njim samim zaradi njihovega boja ter pripravljenosti na največje težave in podvige.

Množično junaštvo so izpričevale tudi ženske v zasedenih mestih širom po domovini: v Mostarju, Ljubljani, Beogradu, Zagrebu, Leskovcu, Sarajevu, Splitu itd. V Zagrebu je bilo veliko žensk vključenih v ilegalno delo; imele so razne dolžnosti in izpolnjevale zelo težke naloge, ko so zbirale podatke o sovražniku ter skrbele za zveze s partizanskimi odredi. Ženske v Splitu so večkrat javno manifestirale privrženost narodnoosvobodilnemu boju.¹⁸ Zelo razvito je bilo leta 1941 in leta 1942 revolucionarno delo žensk v Beogradu. V osvobojenih mestih so ženske skrbele za ranjene borce, organizirale delo v zaledju, preprečevale so sovražnim elementom, da bi razbijali borbeno enotnost in razvijale še najrazličnejšo drugo dejavnost, za katero je bilo potrebno tudi precej potprežljivosti in vztrajnosti ter seveda hrabrosti. Ženske so pokazale vse te odlike, ko so se na vseh področjih revolucionarne akcije borile ramo ob rami s tovariši.

Z namenom, da vsaj delno poudari junaštvo žensk v boju in tudi sicer na vseh področjih njihovega revolucionarnega dejanja, je BORBA 8. oktobra 1942 zapisala, da je »junaštvo zanje nekaj vsakdanjega. Same o tem malo pripovedujejo. V utrudljivem pohodu ostaja za njimi po 100 in 100 kilometrov, pod dežjem svinčenk previjajo rane svojim tovarišem, spoznavajo vojaške veččine, uničujejo sovražnika — one, mlade, stare šestnajst, sedemnajst, dvajset let...«¹⁹

Navdihnjene z idejami revolucije in navdušene zaradi novih odnosov med ljudmi so ženske postajale junaki, postajale so velike, kakor je bilo veliko tudi delo, ki so se zanj borile.

Še zlasti hrabre so bile tovarišice-bolničarke pri reševanju ranjencev. Iz ljubezni do njih so bile pripravljene na največje žrtve. Ni večjega junaštva, kakor biti pripravljen na vse, da bi v najhujšem položaju rešil ranjenega tovariša takrat, ko se ne more boriti in ko najbolj potrebuje pomoč. Kako hrabra je bila tovarišica Djuja, ko je bila »skupaj s še enajstimi tovariši ranjena v bojih okoli Travnika! Vseh enajst je previla, ko pa bi morala pomagati še sebi, je bilo že prepozno... Padla je mrtva.«²⁰ Neizmerno hrabrost in ljubezen je izpričala tudi bolničarka Micika, ki je negovala ranjence. Med nekim ostrim spopadom so se morali tovariši pred veliko sovražnikovo premočjo umakniti. Ostala je sama s težkim ranjencem Lovcem in »ker ni imela puške, je zgrabila bajonet in z njim preparala trebuh nekemu Italijanu. Takoj mu je prišel na pomoč neki častnik in s pištolo ubil tovarišico Miciko.«²¹ Velik podvig in pripravljenost na žrtvovanje je pokazala sanitejka drugega bataljona prve proletarske brigade Olga Bešić. »Tik ob bunkerju je previla šest ranjencev, medtem ko je tudi sama krvavela. Šele potem se je šla sama previt. Sploh so naše sanitejke v tej akciji zadovoljile — pravi poročilo brigadnega štaba. O njihovem zadržanju zdaj na široko pripovedujejo v brigadi.«²² Med akcijo pri Gračacu so enote šeste liške divizije delale prava junaštva. V tem boju je bilo ranjenih veliko tovarišev. Sanitejka Smiljka Diklić iz prvega bataljona devete brigade je »ob najhujšem streljanju reševala ranjence in orožje iz žičnih ovir; čeprav je bila ranjena, ni odnehala, marveč je delala naprej, dokler ni omagala.«²³ Nič manj hrabra ni bila Ratka Crnotravka, ki je bila ranjena, pa je vendarle »previla ranjenega tovariša in ga odvela k bojišču. V napornem pohodu po spopadu se ni pritoževala nad bolečinami zaradi rane, ni mislila nase. Edina skrb ji je bila, kako bo ranjenemu tovarišu skuhal čaj in ga pogrela.«²⁴

Navedimo tudi primer Milke iz četrte divizije NOVJ; »pokazala je veliko hrabrost, iznajdljivost, hladnokrvnost in odločnost pri reševanju in obrambi ranjenih tovarišev. Ponosna, zavedajoč se svoje velike dolžnosti, je potrdila neizmerno tova-

riško ljubezen in previla vse ranjene tovariše. Ko je previjala ranjence, pa se je morala enota zaradi nenadnega sovražnikovega prodora umakniti. Milka je ostala sama z ranjenimi tovariši. Previla jih je in pazljivo spravila v bližnjo hišo. Ranjence je spodbudilo zadržanje tovarišice in nihče izmed njih ni niti z najmanjšim gibom pokazal, kakšne so njegove bolečine, čeprav so bile njihove rane zelo hude. Tudi niso pokazali strahu zaradi težkega položaja, v katerem so se znašli. Ko jih je namestila in previla, je vzela puško in mirno odšla pred hišo stražit. Sovražnik v to smer ni prišel, na straži je ostala do mraka. Prepričana je bila, da jo bodo tovariši iz enote rešili skupaj z ranjenci. Ko je padel prvi mrak, se je prebil do njih mali Jova s svojim vodom. Rešena je bila tudi Milka, ki je vse to vzela preprosto za svojo dolžnost.²⁵ Ko so ji tovariši čestitali za izkazano hrabrost in hladnokrvnost, je skromno odgovorila: »Kako pa naj bi pustila ranjence, ko pa sem bolničarka.«

Sanitetna služba, ki so jo sestavljale pretežno tovarišice, ni skoraj nikoli zanjila. Podvigi sanitetnega osebja, zlasti med četrto in peto sovražno ofenzivo, pressegajo po množičnosti, požrtvovalnosti in hrabrosti vse, kar je bilo dotlej pokazanega v revolucionarnem boju. Vsa glavna operativna skupina na čelu z vrhovnim štabom NOV in POJ se je v dolini Neretve in Sutjeske borila za rešitev ranjencev. Mnoge tovarišice bolničarke so padale skupaj z ranjenimi tovariši zaradi napadov fašističnega letalstva.

»Poleg starih bolničark — piše v svojem Dnevniku Vladimir Dedijer — Danice Kabiljo, Kose Marković, Stanke Kecman, Savke Krajiškinje in Krinke Srbijanke so se dobro izkazale nove bolničarke, in sicer tiste, ki so bile še do včeraj begunce. Kar sredi bombardiranja so skakale v porušene hiše in reševale ranjence iz ruševin. Veliko je pomagala tudi Zora Štajner.«²⁶

Vse so se angažirale, da bi ohranile tovariše, jih ozdravile in usposobile za skupni boj. Na Sutjeski se je v centralni bolnišnici potrdila neomajna tovariška povezanost med bolničarkami in ranjenci. Skupaj z ranjenimi tovariši so fašistični okupatorji in domači izdajalci ubili veliko bolničark. Tudi v tem skupnem umiranju, kakor v skupnem boju, je bilo nekaj veličastnega. Sanitetna služba na Sutjeski »je delovala bliskovito. Sestri Martinović, Ljubica in Stana, sta previjali tovariše in skupaj z njimi padli pod granatami...«²⁷ Takih sester Martinović pa je bilo nič koliko v bojih na Neretvi, Sutjeski, Pohorju, Crni Travi, Kadinjači, Kozari, Petrovi gori in še drugih prizoriščih slavnih bitk naše revolucionarne vojne.

Nič manjša ni bila hrabrost dveh tovarišic iz devete dalmatinske divizije, ki sta nosili ranjenega tovariša po globokem snegu, četniki pa so napadali. Ko se je ena izmed njiju poskušala spraviti čez neki previs, ji je spodrsnilo in se je hudo poškodovala. Druga je potem sama nesla ranjenca naprej in ko ga je za vrhom spravila, se je vrnila, da vidi, kaj je z njeno tovarišico. Našla jo je v zelo hudem stanju, hudo obkoljeno zaradi udarcev pri padcu. Hotela ji je pomagati, ta pa je uspela komaj izgovoriti naslednje besede: »Saj bom tako in tako umrla. Zato me pusti in reši vsaj tovariša.«²⁸ Malo pozneje je umrla. Težkega srca sem pustila »mrtvo truplo tovarišice in stekla k ranjenemu tovarišu, ki je že začel zmrzovati. Poribala sem ga s snegom in se počasi napotila z njim proti bolnišnici...«²⁹ Prispela je proti večeru in ranjenega tovariša izročila na zdravljenje.

Koliko moči je v tovarišici, ki umira z željo, da bo vsaj tovariš rešen. To je nekaj več kakor junaštvo, to je tista globoka vera v človeka, tisto tovarištvo in humanizem, ki izvirata iz visoke zavesti in zmagujeta nad lastno smrtjo. To je tisto globoko človeško, to umiranje brez bučanja, umiranje za rešitev drugega človeka — soborca za iste ideale. To je angažiranje brez strahu, zavestno in hrabro.

Junaštvo tovarišic pri reševanju ranjenih tovarišev v boju je moral priznati tudi sovražnik. V poročilu poveljujočega generala in komandanta piše med drugim tudi, da je »aktivno sodelovanje žensk in deklet pri negi bolnikov in ranjencev kakor tudi v kurirski službi vsakdanja stvar v vseh odredih.«³⁰ Poveljnik nemških čet za jugovzhod von Lehr pa je na zaslišanju izjavil, da je partizanom uspelo prebiti fronto na »odseku, ki so ga držali Italijani in četniki. Nobenega plena ni bilo, niti ujetnikov. Nobenega partizanskega ranjenca in celo niti mrtvega ni bilo najti.«³¹ Vsekakor je tudi velika zasluga tovarišic-bolničark za rešitev ranjencev med bitko na Neretvi.

V razvitih vsakodnevni zvezah med borci v enotah in na terenu je bil stalen medsebojni vpliv. Drug drugemu so pomagali, bodrili so se, svetovali in kritizirali z namenom, da premagajo skupne težave, zmagajo nad sovražnikom in svojim trenutnim malodušjem. Tudi v teh vsestranskih zvezah so imele tovarišice posebno

mesto glede na vlogo, ki je bila vse važnejša in zaradi vpliva, ki so ga imele na tovariše. Zato je bila njihova podpora v kritičnih trenutkih in njihova vzdržljivost očitnejša in so o tem govorili na vseh partizanskih sestankih. Tovarišice so vplivale na tovariše, da so v najtežjih okoliščinah, takih pa ni bilo malo med našo vojno in revolucijo, našli v sebi še zadnje skrite sile in vzdržali do konca. Že zgolj navzočnost in hrabrost žensk sta vnašala med tovariše duh borbenosti in hrabrosti. Seveda so se tudi tovarišice učile hrabrosti, vojaških spretnosti, tovarištva, skromnosti, požrtvovalnosti in podobnega od svojih tovarišev. To je bil stalen medsebojni tovariški vpliv, ki je povečeval borbenost, razvijal tovariško pozornost, odločnost, vztrajnost, moralno lepoto v vedenju in medsebojnih odnosih človeka do človeka — borca do borca za iste cilje in ideale. Tako je tovarišica Rita, politična komisarka čete v prvi proletarski brigadi, s svojim hrabrim zadržanjem spodbujala tovariše med znanim igmanskim pohodom. Tovariši so padali od utrujenosti, mraza in bolečin, ki so jih povzročali zmrznjeni prsti na nogah in rokah.

»Na koncu čete je z zaščitnico hodila Rita, komisarka čete... Padala je tako kakor drugi, vendar njenih zdihov ni bilo slišati. Nasprotno, hrabrila je in ves čas dvigovala tiste, ki so najpogostejše padali...«³²

Ni pa bila samo Rita tako vzdržljiva, ni samo ona hrabrila in dvigala borbenosti in morale tovarišev, ampak so bile take številne tovarišice — borke partizanskih odredov in brigad jugoslovanske revolucije.

Junaštvo pri reševanju in čuvanju, negovanju in zdravljenju ranjenih tovarišev so prav tako pokazale ženske — borke na terenu, ki so aktivno sodelovale v delu AFŽ, organov revolucionarne oblasti in drugih organizacijah ter institucijah naše revolucije. V ničemer ne zaostaja za podvigi tovarišic v enotah narodnoosvobodilne vojske Jugoslavije. O tem priča tudi veliko junaštvo tovarišic iz Istre — Pierine in Zite, ki jima je uspelo prebiti se do ranjenih tovarišev. Nesebično sta tvegali svoj življenji v poskusu, da jih rešita ujetništva. Obe sta bili ranjeni in sta potem umrli za posledicami teh ran. Vsaka izmed njiju je zapustila po dva majhna otroka. Ali na primer Darinka Radović, narodni heroj iz vasi Rajkovac v okraju Oplenac, ki je žrtvovala sebe in obe svoji hčeri, očuvala pa je ranjenega partizana. Ko so četniki ujeli Darinko s hčerka Radmilo in Stanko, starima 19 in 14 let, so zahtevali, da prizna, kje je ranjeni partizan. Nič ni povedala. Četniki so pred njenimi očmi zaklali najprej Stanko, nato še Radmilo in na koncu tudi njo. Vsa družina se je žrtvovala, toda ranjeni partizan in vse druge partizanske zveze so ostale nerazkrite.

Številni so primeri junaškega zadržanja žensk pred sovražnikom. Bolj so podobni legendi kakor stvarnosti, čeprav gre za verodostojne in resnične dogodke, znane in priznane heroje naših narodov. Kljubovanje med mučenjem in streljanjem, prepevanje revolucionarnih pesmi, vzklikanje gesel, ponos borca, molk med zasliševanju itd. — vse to je spravljal sovražnika v bes. S svojim hrabrim zadržanjem so moralno zmagovale nad sovražniki, krvniki in ubijalci. Mnoge so umirale med mučenjem ali bile ustreljene, pa niso hotele povedati niti svojega imena. Sovražnik je moral tudi sam priznati poraz, ko je sklepal prazne svežnje spisov. Tako je preiskovalec napisal na svežnju Djuke Dinić iz Konjuvca v okraju Leskovac po hudem mučenju v banjiškem taborišču naslednje:

»Kljub vsem sredstvom ni hotela priznati niti svojega pravega imena. Za nas je Mirjana Obradović. Kdo pa je v resnici? Pri soočenjih z drugimi zaprtimi je govorila samo, da jih ne pozna. To je vse, kar je bila voljna povedati pri zaslišanjih.«³⁴

Ustreljena je bila 25. maja 1943. Za sovražnika je ostala neznana, povsod pa je bila znana za revolucijo, znana po svojih delih, tovarištvu, partijnosti, skromnosti, junaštvu.

V zaporu je Vera Blagojević pogosto govorila tovarišicam: »Ničesar ni treba priznati! Ne smemo drugih potisniti v smrt! Moramo jih ohraniti za nadaljnji boj. Kljubovalno moramo umreti, kakor smo tudi živeli.«³⁵ Res je umrla kljubovalno, hrabro in dostojno ženska — borke naše revolucije. Znano je hrabro zadržanje Nade Dimić, Vere Radosavljević-Nade iz Zaječara, Sonje Marinković, Stefice Santić-Matijašić, Aleksandre Ljubić, Ive Palikuća iz Debra, Radojke Lakić, Nade Stojanović-Crnotravke in še mnogo drugih.

Ali recimo 17-letno dekle Mira Jelić. Kljubovalno je odgovorila sovražniku, ko ji je bila izrečena smrtna kazen in ko je zavrnila ponudbo za pomilostitev. Dejala je: »Tudi, če bi imela sto življenj in bi vseh sto morala izgubiti, vas ne bi prosila za pomilostitev. Ustrelili me boste, toda vedite, da bo na tej hiši vendarle vihrala rdeča zastava.«³⁶

Korajžno se je držala tudi tovarišica Gašpa³⁷ iz Ljubljane, ko so jo mučili italijanski in nemški agenti. Tolkli so jo »po golem telesu, da je na več mestih pritekla kri in se je onesvestila, pa so jo polili z vodo in spet topli, ji zabadali igle za nohte itd.«³⁸ Številne tovarišice iz Ljubljane in drugih krajev Slovenije so s svojim zadržanjem pred narodnim in razrednim sovražnikom pokazale visoko zavest in hrabrost.

Po pretepanju, po puljenju nohtov in še drugih sadističnih mučilnih metodah Štefica Šantić-Matijašić ni jokala. Ostala je zvesta sebi, Partiji, ljudstvu in tovarišem in ni ničesar izdala. Iz ustaškega naglega sodišča v Zagrebu je pisala 30. oktobra 1942 svojemu možu: »Vse sem vzdržala in, verjemi, nisem jokala. Lahko si misliš, kako so me pekli in kuhali, samo da bi priznala. Vendar sem srečna, ker sem vse to vzdržala...«³⁹

Močno deluje tudi pismo, ki ga je poslala Ivanka Kljajić iz zapora svojemu možu Srdju. Navajamo samo nekatere dele: »Danes grem v smrt, imam pa priložnost, da se ti javim. Drži se, bodi hraber... Kadar se spomniš mene, napiši kartico moji Seki (hčerkici — MM), to bo zanjo uteha.«⁴⁰

Občudovanja vredna je tudi hrabrost mlade Novosadčanke Grozde Gajšin. Prijeli so jo skupaj s tovarišico, ko sta se pripravljali, da vržeta bombe na fašistično čitalnico v Novem Sadu. Na vsa vprašanja je odgovarjala, da ne ve, od koga je dobila bombe. Obsojena je bila na smrt z obešenjem. O tem piše neka tovarišica: »Na vešala je šla mirno, vzdignjene glave in vzklikala je boju. Vsi navzoči so jokali (bilo je javno obešanje — MM), ko se je pojavila nežna osemnajstletna deklica, ki je šla v smrt kot junakinja. Nj jokala.«⁴¹ Med obešanjem skupine tovarišev in tovarišic v Pančevu so se vsi hrabro držali. Med 25 borci za svobodo je bilo tudi več tovarišic. Mlada Skojevska iz Vrška je bila sedemnajsta na vrsti. Stalno je vzklikala revolucionarna gesla. Fašistični oficir jo je hotel ubiti, pa so ga drugi zadržali. Ko je prišla vrsta nanjo, si je sama nataknila zanko okoli vratu.⁴² Mlada Rusinja Irina Brovčev iz Vojvodine ni imela niti 18 let. Bila je nežna, drobna in hrabra deklica. Skrivala in obveščevala je ilegalce po bazah. Sovražnik jo je ujel, pretepal in zahteval, da izda tovariše. Vse je zanikala. Tolkli so jo, dokler ni umrla, vendar ni nikogar izdala. Izpolnila je obljubo, ki jo je dala tovarišem, da ne bo nikoli izdajala.⁴³ Revolucionarno hrabrost je pokazalo tudi 17 tovarišic, ki so jih leta 1941 s prevaro ujeli četniki Draže Mihailovića. Med mrcvarjenim in krvniškim izživljanjem so hrabro prenašale trpinčenje in kljubovalno prepevale. Izdajalcem naših narodov so govorile resnico o njihovem umazanem izdajstvu. Do konca so ostale dosledne in hrabre borke naše revolucije. S svojim junaškim zadržanjem so potrdile moč revolucionarnega gibanja in nepremagljivost novega, ki se je porajalo v osvobodilni in revolucionarni vojni naših narodov.

Matere so pokazale visoko rodoljubje in vdanost revoluciji v najtežjih trenutkih svojega življenja in življenja naših narodov. Skupaj s svojimi otroki in možmi so aktivno sodelovale v boju ali vsestransko pomagale narodnoosvobodilnemu boju. Hrabro, ponosno in kljubovalno so se držale v trenutkih, ko so izgubljale svoje najdražje, ko so pred svojimi očmi doživljale smrt svojih otrok in otrok drugih mater, kako so jih okupatorji in domači izdajalci najbolj zverinsko ubijali. Gledati krvnike svojih otrok, kljubovati jim in ostati mati-borka revolucije, to je bilo največ v zavestnem žrtvovanju za svobodo in boljše življenje vseh naših otrok. Ramo ob rami s svojimi otroki so matere revolucije oblikovale novo zgodovino naše dežele, zgodovino, v katero je mati vgradila sebe in svoje otroke, zgodovino, ki je naredila konec družbeni krivici vsem in še zlasti njim, ki so bile neenakopravne v stari družbi, čeprav so ji dajale svoje otroke.

Navajamo samo nekaj primerov hrabrega zadržanja mater ob smrti njihovih otrok v boju, taboriščih in moriščih. V teh hudih trenutkih so se dvigale do veličastnosti in bile velike v hrabrem prenašanju materinske bolečine. Etično-zgodovinska veličina zavestnega prenašanja žrtev in težav mater med narodnoosvobodilno vojno zasluži vse spoštovanje in občudovanje.

Mati Vida je imela v partizanih tri sinove. Vsi so padli v boju. Prvi v Srbiji prve dni vstaje, drugi v Črni gori v boju proti četnikom in tretji v boju proti ustašem na Kupresu. Ko se je srečala s tovariši najmlajšega sina Perice, so vsi molčali. Težko jim je bilo srečati se z materjo, ki je v nekaj več kakor letu dni doživela še tretjo tragedijo. Sedeli so in čistili puške, eden izmed njih pa ji je namesto odgovora na vprašanje o sinu, podal puško. »Razumela sem. Se je moj sin hrabro boril? — je vprašala mati Vida. — Junaško se je bojeval. Gledam te mlade hrabre borce. Solze ledenijo na obrazih...«⁴⁴

Med italijansko fašistično ofenzivo so bile blokirane vasi okoli Trogira. Pri prebijanju je padel sin Kate Paljičanin iz Segeta, ki je bila tudi sama aktivna v AFŽ. Ko so ji tovariši to povedali, je samo rekla: »Padel je za svobodo...«⁴⁵ Nadaljevala je pot do druge vasi, da sporoči prodiranje sovražnika. Prebijala se je skozi sovražnikove vrste, krvavečega srca zaradi hude izgube, toda nalogo je izpolnila. Ko se je vrnila domov, je našla na dvorišču ubitega še moža. Niti takrat ni klonila. Se na prejšnjem se je borila z nezmanjšano energijo.

Iz besed starke Ane Vraneš, kmetice, sije ob slovesu za mrtvim sinom vsa veličina matere-heroja. Ni potočila solze, ker ni hotela zmanjšati veličine boja in hrabrosti. Hrabro in dostojanstveno, polna bolečine in žalosti, je spregovorila: »Ljubim te, sinko, kakor te lahko ljubi samo mati, vendar ne žalujem. Padel si za svobodo svojega naroda.«⁴⁶ Ta mati je, kakor še na tisoče drugih, ki so sodelovale v revoluciji, doumela zgodovinski trenutek, zavedajoč se, da brez žrtev ni svobode in nove družbe. Njihovo zadržanje je bilo deležno občudovanja. Dobivale so družbeno priznanje, dvigale borbeni duh ter odpor proti tujcu in zakletemu sovražniku, zavedajoč se, da se s tem najboljše oddolžujejo svojim, v boju padlim otrokom.

Mati Marica Erceg, iz vasi Ribnik, je v govoru na konferenci žensk Bosanske Krajine izrazila občutke matere-borke, ki je izgubila edinega sina. Boril se je v trinajsti brigadi in padel. »Dala sem najdražje, kar sem imela, za naš boj. Toda, ko je padel, nisem ostala doma in jokala, marveč sem se še močneje zagnala v delo, da končam boj, ki ga moj sin ni mogel. Zdaj ni časa za žalovanje, marveč za maščevanje...«⁴⁷ Se naprej se je borila, zavedajoč se, da se tako najboljše maščuje ubijalcem svojega sina in uresniči tisto, za kar je bil padel. To je tisto veliko, kar je revolucija prebudila v borki-materi, ki nadaljuje boj ne glede na žrtve. To je nova mati, heroj, borka, pripravljena na vse, samo da bodo uresničeni cilji boja.

Potrebna je bila visoka revolucionarna in domoljubna zavest, pa premagati v sebi veliko bolečino in žalost za izgubljenimi otroki-borci revolucije. Potrebni so bili ponos, čast in dostojanstvo, da je mati, ki je prišla po truplo svojega sina, vzdržala četniško izsiljevanje. Taka je bila mati bratov Sestić. Četniki so, potem ko so ji ubili sina Zdravka, spravili truplo v Bogatić in ga vrgli prek jarka. Mati Mileva je prosila za sinovo truplo, da bi ga pokopala, vendar so jo četniki izsiljevali: dovolili ji bodo vzeti sinovo truplo, če podpiše izjavo, da so ga prav oni ubili. V izjavi so bila skrbno napisana vsa imena četnikov, zaradi denarne nagrade za ubitega komunista. Mati je gledala ubitega sina Zdravka, pa kljubovalno odgovorila na izsiljevanje: »Tega ne bom nikoli storila!« — je rekla in se vrnila domov. Iz njenih besed, polnih ponosa matere-borke in mržnje odseva tista hrabrost, ki premaguje tudi žalost in moralno zmaguje nad sinovimi ubijalci.

Mati črnogorskega partizana dobesedno navdušuje tovariše z junaškim zadržanjem, s svojim vedenjem in obvladanjem v trenutku, ko se poslavlja od umrlega sina-partizana. Medtem ko tovariši žalujejo in hočejo izreči materi sožalje, jim odgovarja, da je ona tista, ki jim mora izreči sožalje, saj so izgubili vojnega tovariša, ki jim je bil potreben v boju. Sina ljubi, vendar ne žaluje, ker je našel pravo pot do borca za svobodo in ni stopil v izdajalske četniške vrste. Rekla je, da bi žalovala samo tedaj, če bi stopil na pot izdajstva in služil tujcu.⁴⁸

V bojih na Sutjeski so mnoge matere umirale skupaj s svojimi otroki, ko so se borile proti veliko močnejšemu sovražniku, utrujene, lačne in onemogle. V soreski je legendarne reke so se odigrale tudi številne pretresljive družinske drame. Tako je neka mati, ki ji imena niso zabeležili, spala poleg ognja in v snu jokala. Dva dni je nosila v naročju mrtvo dete, misleč, da bo oživilo. Ko je otroka pokopala, ni potočila niti solze. Brez besede je odšla s kolono naprej. Ležala je poleg ognja, oblečena, pa tovariši niso vedeli, da je ženska. Eden izmed njih je dejal:

— Hej, tovariš! Kaj ti je?

Jok je nenadoma prenehal.

— Jokaš kakor ženska!

— Saj tudi sem ženska, vendar ne jokam — je vzkliknila prebujena partizanka...⁴⁹

Ni mogla vzdržati, še manj pa je verjela v smrt svojega otroka. Ni jokala, kajti mati-borka mora vzdržati vse, tudi najtežje, prav to pa je doletelo njo. V snu se ni mogla obvladati in je začela jokati. Na Sutjeski je padlo veliko otrok in staršev, ki so do konca življenja ostali hrabri in zvesti borci revolucije. V revoluciji se je razvijala nova, bolj humana ljubezen staršev in oblikovali so se novi odnosi v družini. To je bil rezultat revolucionarnih sprememb, ki so zajele med osvobodilno vojno in revolucijo celotno jugoslovansko družbo. Revolucionarne spremembe je

doživela tudi patriarhalna družina in namesto nje so se razvijali novi odnosi enakopravnosti, humanosti, ko se je vedno bolj uveljavljala človeška vez med starši in otroki. Humani sta postajala tudi medsebojna ljubezen in spoštovanje, oblikovali so se skupni pogledi na zgodovinsko važnost boja, vodili so jih isti cilji, pa so stopali v skupen boj za uresničenje revolucionarnih nalog. Ker so razumeli potrebo boja, so očetje in matere skupaj z otroki odhajali v partizanske enote ali delovali na drugih področjih revolucije. Mnogi starši so sami poslali otroke v vojno, če sami niso mogli iti zaradi starosti in bolezni. Potrebna je bila visoka patriotska zavest, da si poslal svoje najdražje v negotovo vojno. Enako težko je bilo materam in očetom, ki so morali zapustiti male otroke in oditi v partizane. Stevilni so primeri takega žrtvovanja v okoliščinah, ko je sovražnik iskal otroke partizanov, razpisoval tudi nagrade — recimo za sina Rade Končarja, pa ne samo za njega — z namenom, da jih najdejo in naredijo zločin nad njimi. Starši so zapuščali male otroke, ne zato, ker jih ne bi imeli radi, marveč zato, ker so lahko samo z bojem očuvali njihova življenja in pripomogli k osvoboditvi dežele, saj brez tega ni brezskrbnega otroštva.

Starši nikoli niso pozabljali svojih otrok. Stalno so skrbeli zanje, zlasti matere-borke. V koloni na pohodu, na sestanku, v jurišu — vselej in povsod so bili otroci v njihovih srcih in mislih. Kako hudo jim je bilo, ko so gledali poklane otroke v mnogih vaseh, ki so jih bili osvobodili po sovražnikovih zverinstvih. Resnično je bila potrebna nadčloveška moč, da se je vse to dalo vzdržati. Zato niso postale malodušnejše, marveč so še močnejše tolkle sovražnika. Mati Katja, borka iz Dalmacije, je izrazila ta trenutek z besedami: »Pustile smo jih. Morale smo jih, ker so nas tako močno bolele tiste globoke jame, natrane z otroki... Doumele smo, da smo lahko za življenje in bodočnost naših otrok popolnoma mirne samo tedaj, če bomo popolnoma in za vselej uničile tiste, ki jim jemljejo življenje, ki hočejo uničiti njihovo prihodnost...«⁶⁰

V svojem bistvu je naša revolucija humano dejanje, kajti s svojim družbenim napredkom je že v kali uničevala vse možnosti za izrabljanje človeka po človeku. Za njeno izvedbo so bile nujne žrtve, glede na družbeno-zgodovinske okoliščine, v katerih je potekala, da bi osvobodili deželo, uničili jugoslovansko izdajalsko buržoazijo in ustvarili bolj humane medčloveške odnose. V tem boju so se spreminjali tudi odnosi med starši in otroki. Postajali so odnosi medsebojnega spoštovanja, upoštevanja, čuvanja dostojanstva, prave človeške ljubezni staršev, skupnih in enotnih teženj in naporov.

V vseh žrtvah in naporih žensk in mater moramo videti tisto globino sprememb, ki so nastale v zavesti vseh udeležencev revolucije. Videti moramo veličino nalog in dolga nasproti domovini in vsem njenim ljudem, ki so bili predmet sovražnega uničevanja, videti moramo dolžnost do boja in borcev, ki jim ni bilo žal življenj za svobodo ter za plemenite in humane ideale revolucije.

Ženske so uveljavile svoje sposobnosti, jih razvijale in si pridobivale nove. Postajale so še bolj družbene, humane in hrabre. Na tisoče se jih je naučilo brati in pisati, usposobile so se, da z znanjem in spretnostjo izpolnjujejo zelo zahtevne in odgovorne revolucionarne naloge. Pridobivale so politično zavest, zrasle so v dobre voditelje v vojaških enotah, v organih revolucionarne oblasti in še drugih organih naše revolucije. Skoraj ni področja revolucionarnega boja, v katerem ženske ne bi aktivno sodelovale. Po junaštvu niso zaostajale za moškimi. To govori tudi podatek, da je bilo za narodne heroje razglašenih 87 žensk iz vseh krajev naše dežele, skoraj iz vrst vseh narodov in narodnosti. Ženske so skupaj z moškimi razbijale okove preteklosti in polagale trdne temelje novim, socialističnim odnosom v družbi in družini.

OPOMBE

¹ J. B. Tito: Govori in članki, I. knjiga, stran 103—104, založba »Naprijed«, Zagreb 1959.

² Isto, stran 104.

³ »Banovka«, glasilo okrožnega odbora AFŽ za Banijo, št. 2, september 1943, stran 17, Biblioteka IRPJ, BGD, N. 520.

⁴ IRP, BGD., št. 731/II., 3—10 (42) 75.

⁵ »Borba« z dne 28. 11. 1942, zgodovinski arhiv KPJ, I. zvezek, 2, stran 245.

⁶ V arhivu V. I. I. JLA, št. filma 15/10-11.

⁷ IRP, Bgd. št. 5520/V., 2—16 (43) 218.

⁸ Zbornik NOR, V. zvezek, 10, dok. št. 65, stran 253.

⁹ »Dalmatinka v boju«, glasilo AFŽ Dalmacije, št. 4—5, december 1943. Biblioteka IRPJ, N. 643.

- ¹⁰ Zbornik NOR, II. zvezek, 7. dok. št. 24, stran 88.
- ¹¹ Rezolucija prve konference AFŽ (6.—8. 12. 1942).
- ¹² Pismo tovariša Tita Ivu Loli-Ribarju in Edvardu Kardelju z dne 23. 2. 1942. IRPJ 731/II, 3—10 (42) 75.
- ¹³ Zgodovinski arhiv KPJ, I. zvezek, 1, stran 31.
- ¹⁴ Zgodovinski arhiv KPJ, I. zvezek, 2, stran 233.
- ¹⁵ Zbornik NOR, III. zvezek, 2. dok. št. 181.
- ¹⁶ »Banovka«, glasilo okrožnega odbora AFŽ, št. 2, stran 19.
- ¹⁷ Zbornik NOR, IV. zvezek, 13. dok. št. 118, stran 273.
- ¹⁸ Zgodovinski arhiv KPJ, I. zvezek, 2, stran 26—27.
- ¹⁹ Isto, stran 54.
- ²⁰ Jovo Medić: Na Javorku in Pri Brljevem, »Sutjeska«, IV. knjiga.
- ²¹ Poročilo dolomitskega NOPO z dne 2. 9. 1942, Zbornik, VI. zvezek, 4. dok. 4.
- ²² Zbornik NOR, IV. zvezek, 8, stran 200.
- ²³ Arhiv KP Hrvatske, fasc. PK SKOJ za Hrvatsko 1943.
- ²⁴ Saša Javorina: Srečanje z ženskami Crne Trave, Po poteh drugega južnomoravskoga odreda, stran 64, SO SBNOR, Vlasotince.
- ²⁵ List »Udarnik« mladine IV. divizije št. 3 iz leta 1945.
- ²⁶ V. Dedijer: Dnevnik (II.), stran 387, Jugoslovanska knjiga 1951.
- ²⁷ »Sutjeska«, II. knjiga, stran 384, VD Beograd 1959.
- ²⁸ List »Devete udarne divizije«, št. 5/1944: IRPJ — N. 637.
- ²⁹ Isto.
- ³⁰ Zbornik NOR, I. zvezek, 4, stran 279.
- ³¹ V. Dedijer: Dnevnik (II.), stran 397, pod črto št. 47.
- ³² »Prva proletarska«, I. knjiga.
- ³³ Žene Hrvatske v NOB, I. knjiga, stran 217—218, G. O. Zveze ženskih društev Hrvatske, Zgb. 155.
- ³⁴ »Komunist«, glasilo ZKJ, št. 304 z dne 28. 2. 1963, stran 10.
- ³⁵ »Komunist«, glasilo ZKJ z dne 8. marca 1962, stran 10.
- ³⁶ Razvoj NOB v Slavoniji, knjiga »Štiridesetprva«, stran 730.
- ³⁷ Verjetno psevdonim. Avtor ne ve za pravo ime.
- ³⁸ Pismo Edvarda Kardelja tovarišu Titu, IRPJ 4289 in 591, V/3-2 (42) 188.
- ³⁹ Ženske Hrvatske v NOB, I. knjiga, stran 156—157.
- ⁴⁰ Ženske Hrvatske v NOB, I. knjiga, stran 79.
- ⁴¹ Poročilo s konference PPK za Banat z dne 12. 7. 1942. CK KPJ, IRPJ-Bgd. 1850 (42) 362.
- ⁴² »Tisk v boju 1941—1945«, I. knjiga, stran 96—98.
- ⁴³ Isto, stran 97.
- ⁴⁴ »Banovka«, glasilo okrožnega odbora AFŽ za Banijo, št. 2/1943, stran 11, IRPJ-N. 520.
- ⁴⁵ »Dalmatinka v boju«, glasilo oblastnega odbora AFŽ za Dalmacijo, št. 4—5, december 1943. IRPJ-N. 634.
- ⁴⁶ »Dokument iz zgodovine KPH«, III. knjiga, I. zvezek, stran 23—33.
- ⁴⁷ Arhiv KPJ za Bosno in Hercegovino, I. zvezek, I. knjiga, stran 290, zgodovinski oddelek CK KP BiH.
- ⁴⁸ »Saopštenje«, glasilo glavnega štaba NOPO Crne gore, Boke in Sandžaka, št. 3, IRPJ-Bgd. 397/III, 2—49 (41) 55.
- ⁴⁹ Vjekoslav Afrić: Premik, ogenj ... in smrt. Sutjeska, I. knjiga, stran 488—489, VD-Bgd. 1959.
- ⁵⁰ »Dalmatinka v boju«, št. 4—5, stran 22—23, december 1943.

DELITEV MED DRUŽBO IN DELOVNIMI ORGANIZACIJAMI

Tone Krašovec

Mogoče je videti deloma nekoristno v tem času pisati o ugotovitvah iz zaključnih računov delovnih organizacij za leto 1967. Konec minulega poslovnega leta je namreč že precej daleč za nami. Res pa je, da natančnejše proučitve zaključnih računov nobeno leto niso bile znane kaj zgodaj. Nam se to ne zdi tako pomembno. Gre namreč za dejstvo, da zaključni računi gospodarskih organizacij za vsako gospodarsko obdobje pokažejo določene zakonitosti in značilnosti ekonomskih dogajanj. Ne tiste trenutne, ampak tudi tiste temeljnega in dolgoročnejšega pomena, ki lahko veliko pripomorejo k smotrnemu oblikovanju ekonomske politike za daljše obdobje. Prav zato pa je tudi potrebno poseči nekaj bolj pogosto po številkah, kot smo to sicer vajeni v naših zapisih o tokovih slovenskega gospodarstva.

Naše gospodarstvo že dve leti poudarja, da delitev družbenega proizvoda v nobenem primeru ne poteka tako, kot smo si začrtali z reformnimi smernicami. Medtem, ko je v prvem letu uresničevanja reforme gospodarstvo v delitvi še pridobilo določena sredstva, pa je v letu 1966 in 1967 ostalo s skromnejšim deležem v rokah. V letu 1966 je bil delež družbe v družbenem proizvodu 35,5 %, lani pa se je povečal na 36,6 %. Zakaj? Predvsem so se povečale razne družbene dajatve oziroma dajatve bankam. Povečana obrestna stopnja je močno vplivala na porast obresti na kredite, ki jih odplačujejo delovne organizacije bankam, povečale so se obresti na poslovni sklad, kar je razumljivo, saj se je povečala osnova za njihov obračun zaradi prevrednotenja osnovnih sredstev, narastel je prometni davek, posebno še zvezni, prispevek za uporabo mestnega zemljišča itd.

Zanimiva je tudi ugotovitev, da se tisti delež, s katerim razpolaga delovna skupnost, kamor naj prištejemo čiste osebne dohodke, sklad skupne porabe in druge stroške, namenjene direktno kolektivu, v letu 1967 ni povečal, ampak prav tako nekoliko znižal. V letu 1961 je znašal 41,6 %, v letu 1967 pa 41,2 %. To opozarja, da gospodarske organizacije niso kar na splošno nerazumno delile dohodek na osebne dohodke in sklade v korist plač, ampak so bile bolj realne, kot hočejo prikazati nekateri. Po svoje to potrjuje tudi ugotovitev, da so se čisti osebni dohodki lani povečali za 9 %, celotni dohodek pa za desetino. In še ena navedba v oporo gornji trditvi: celotna investicijsko sposobna sredstva gospodarstva iz delitve po zaključnih računih za l. 1967 znašajo okrog 2,8 milijarde novih dinarjev, medtem ko so bila v letu 1966 2,7 milijarde novih dinarjev. Ker pa se je povečal delež družbe v družbenem proizvodu, se je delež gospodarskih organizacij pri investicijah lani znižal na 22,3 %, medtem ko je bil v letu 1966 za nekaj desetink odstotka višji. Prav tako so se znižala investicijska sredstva gospodarskih organizacij, če jih primerjamo s celotnim dohodkom in so lani znašala samo še 6,1 % celotnega dohodka.

* Vsi podatki v članku so vzeti iz analize zaključnih računov slovenskega gospodarstva, ki jo je pripravila Gospodarska zbornica SRS. Ta analiza proučuje delitev družbenega proizvoda, ne pa delitev neto produkta in dohodka, kot je to običajno. Zato, ker gospodarske organizacije lahko same določajo višino amortizacije in s tem tudi vplivajo na višino neto produkta in dohodka, je družbeni proizvod bolj zanesljiva osnova za naše ugotovitve.

Ob pregledovanju teh ugotovitev ne moremo tudi mimo zelo pomembnega dejstva — da so se lani izgube v slovenskem gospodarstvu močno povečale. Nekaj let nazaj skorajda nismo bili vajeni omembe vrednih izgub oziroma so jih ustvarjale redke delovne organizacije. To potrjujejo tudi oprijemljive številke. Tako so v letu 1964 izgube v slovenskih delovnih organizacijah skupno znašale 59 milijonov, preračunano v nove dinarje, v letu 1965 so se znižale na 12 milijonov, 1966 leta so rahlo narasle na 23 milijonov, lani pa poskočile na 86 milijonov novih dinarjev in znašajo tako že en odstotek doseženega dohodka za razdelitev. Da to res ni nepomembno vprašanje, kaže tudi dejstvo, da je lansko poslovno leto zaključilo z izgubo 105 delovnih organizacij v Sloveniji, v njih pa dela kar okrog 6% vseh zaposlenih v naši republiki. Naj še dodamo, da so med temi delovnimi kolektivi predvsem taki, ki so prejšnja leta poslovali brez izgube. Zanimivo je, da v samem obsegu poslovanja teh organizacij ni zaslediti sprememb, saj se njihov celotni dohodek v večini primerov ni znižal, močno pa je uplahnil dohodek. To kaže, da je ekonomičnost poslovanja slabša, poslovni stroški pa višji. Res je, da večji del izgub povzročajo nepokriti osebni dohodki, vendar pa moramo tudi omeniti, da so se izgube iz poslovnih stroškov lani kar petkrat povečale. Vendar naj tudi tu dodamo, da so med delovnimi organizacijami, ki so lansko poslovno leto končale z izgubo, številne po svojih odločitvah močno povečale amortizacijo nad minimalno stopnjo, tudi za polovico. Res je, da so med temi kolektivi redki primeri stečajev, pogosta pa prisilna uprava ali pripojitev drugi delovni organizaciji. V takem položaju je poleg samih prizadevanj delovnih kolektivov nujno, da družbeno-politične skupnosti in banke odgovorno in temeljito proučijo, kaj je vzrok težavam. Gre namreč za to, da ločimo tiste organizacije, ki so v trenutni stiski pa imajo razvojne možnosti in perspektive od tistih najslabših, ki si bodo morale v prihodnje služiti kruh z drugačno dejavnostjo kot do zdaj. S tako, ki bo privlačna za njihove kreditorje, pa naj bodo to banke ali zainteresirani in sposobni delovni kolektivi. Ker končno moramo upoštevati, da stečaj nikjer na svetu in tudi pri nas ne pomeni, da je treba zavoženo tovarno zravhati z zemljo. Vsaj del njenih sredstev je ob sposobnih ljudeh, resnih prizadevanjih, primernih načrtih in ustreznih materialnih sredstvih mogoče koristno uporabiti.

Kakorkoli ocenjujemo ugotovitve iz tega bežnega pregleda pokazateljev iz ključnih računov delovnih organizacij za minulo leto, ne moremo mimo osnovnega dejstva — da je gospodarstvo vedno siromašnejše. Res je, da so zaostrene razmere gospodarjenja za marsikateri kolektiv tako težke, da se s sedanjimi močmi, s sposobnostjo, kadri in poslovnimi navadami ne znajde in da bo treba marsikaj izboljšati. Prav tako pa je res, da smo že davno skrenili s poti v delitvi med družbo in podjetjem, ki je načrtovana z reformnimi smernicami in ki jo je utemeljil že VIII. kongres Zveze komunistov Jugoslavije. Naše gospodarstvo je med tržnimi nacionalnimi ekonomijami v zvezi eno najbolj obdavčenih. Samo ta ugotovitev sicer še ne daje povod za pesimizem, ker so tudi družbeno zbrana sredstva lahko zelo učinkovito uporabljena v korist gospodarstvu. Pri nas žal ni tako. Poleg tega pa ob vsaki zaostritvi gospodarskega položaja navadno države s tržnim gospodarstvom olajšajo delovnim organizacijam premagovanje težav z znižanjem družbenih dajatev, pri nas pa je ravno nasprotno. Potreben je torej odločen preobrat v delitvi družbenega proizvoda nazaj v smer, proklamirano z reformnimi načeli. V zadnjem času nekateri ukrepi že dajejo slutiti, da so se tega začeli zavedati tudi najodgovornejši organi, ki uravnavajo našo gospodarsko prakso. Vprašanje je le, če bodo zavzeta stališča v življenju dovolj učinkovito uresničena. Daleč smo namreč še od cilja, da naj bi v delitvi med družbo in delovnimi organizacijami družbi pripadel 30 %, delovnim kolektivom pa 70 % delež, kot smo načrtali s srednjeročnim planom.

NAŠA ZUNANJA TRGOVINA

Edo Rasberger

Potem ko smo zaključili lansko leto s povečanim primanjkljajem v zunanje-trgovinski bilanci, ko smo izvozili za 15,6 milijarde novih dinarjev blaga, uvozili pa za 21,3 milijarde, se, žal, tudi letos to zaostajanje izvoza za vrednostjo, določeno v srednjeročnem planu, še nadaljuje.

Tako so rezultati prvega četrletja v naši zunanji trgovini precej zaskrbljujoči, če jih primerjamo z enakim obdobjem lani (v milijon N-din):

	SFRJ	SRS	% 1967
Izvoz:	4502	783	95,5
uvoz:	6613	1231	97,1
primanjkljaj:	2111	458	

Te primerjave nam povedo, da smo v prvem četrletju ponovno ustvarili primanjkljaj v naši blagovni bilanci s tujino, ki ga le delno, nikakor pa ne v celoti, v naši plačilni bilanci, ki je nekoliko bolj ugodna, pokrivamo z neblagovnimi deviznimi dohodki, predvsem iz turizma in transporta.

Vzroki te neugodne balance so vsekakor znani in so po eni strani v naenkrat, namesto postopoma sproščenem uvozu, ki je šel že tako daleč, da je spravil nekatere domače industrijske veje v izredno težak položaj, pri čemer naj omenimo samo železarne in tekstilno industrijo.

Po drugi strani pa smo lani, kakor tudi letos naleteli na zunanjih tržiščih na vedno hujše ovire. Te so bile v zahodnih evropskih deželah predvsem v zvišanih carinah oziroma zaščitnih taksah, kjer nas je najhujše prizadela uvedba izrednih dajatev na izvoz našega mesa in živine v Italijo, pa tudi v drugih deželah morajo naši izvozniki industrijskega in kmetijskega blaga računati z najmanj 30-odstotno domačo zaščito. To pomeni z drugimi besedami, da mora biti naše blago najprej 30, nato pa vsaj še 5 odstotkov ceneje od blaga, ki ga tam proizvajajo, da lahko postane na trgu konkurenčno.

Pa tudi trgovina s socialističnimi deželami vzhodne Evrope se ne more več vnaprej uspešno razvijati, ker imamo tam že dve leti neizkoriščen višek v klirinški bilanci, to se pravi, presežek plačil, ki velja predvsem na naše neblagovne storitve. Ta višek v našo korist je dosegel že 200 milijonov (žal le) obračunskih dolarjev, ki jih moramo porabiti le za nakupe na vzhodu. Tamkajšnji izvozniki pa nam ne nudijo vedno blaga najboljšee kakovosti, pa tudi ne tistega, ki ga lahko prodajo za konvertibilne devize na Zahod. Tako se nahajamo v izredno težkem položaju, za katerega pa ne smemo prevaliti krivde samo na zunanje težave. Nekaj jih je prav gotovo pri nas samih. Ena je v tem, da smo uvozili brez pomembnejše carinske zaščite (ki bi jo morali kot protiukrep uvesti letos na blago iz dežel skupnega trga) ogromne količine blaga, druga pa prav gotovo premajhno prizadevanje naših zunanjetrgovinskih organizacij ter proizvajalnih podjetij, ki izvažajo, da bi skušali izvoz razširiti tudi na druga svetovna tržišča, kjer obstajajo možnosti prodaje našega blaga in pa poslovno-tehničnega sodelovanja, ki ga tudi še v Evropi premalo izkoriščamo.

Konec aprila je bilo v Opatiji, na visoki ravni, ki jo je kazalo tudi okolje (hotel Ambasador), posvetovanje jugoslovanskih ekonomistov znanstvenikov, katerega vsebina je bila namenjena oceni vloge Jugoslavije v svetovnem gospodarstvu.

V prvem referatu je obravnaval proizvodno orientacijo in vključevanje Jugoslavije v mednarodno delitev dela profesor Predrag Mihajlović:

Sodelovanje v mednarodni delitvi dela ni le v povečanju izvoza ter uvoza, temveč se hkrati odpira gospodarstvo dežele vsem vplivom mednarodnega tržišča, njegove strukture in dinamike.

Vključevanje v mednarodno delitev dela zahteva predvsem uporabo novih tehnoloških procesov in racionalizacijo poslovanja. S tem pa se za proizvodnjo dežele odpira dvoje problemov. Najprej moramo ugotoviti, katera so tako imenovana »propulzivna« področja v strukturi svetovne proizvodnje, to je tiste, ki imajo tendenco širjenja, po drugi strani pa je potrebno preučiti metode in načine delovanja tujih tržišč in jih vključevati v lastno gospodarjenje. Položaj dežel na svetovnem tržišču se nenehno spreminja. Ravnotežja se rušijo in ustvarjajo nova, na različni ravni in ob različnih pogojih.

Dežele v razvoju, med katere spada delno tudi še Jugoslavija, bi morale po mnenju prof. Predraga Mihajlovića izpolniti tri važne pogoje:

- organizirati temeljita socio-politična prizadevanja,
- poskušati doseči višjo stopnjo rasti gospodarskega razvoja, kot jo imajo industrializirane dežele,
- prizadevati si za uvajanje nacionalnih kriterijev razvoja namesto mednarodnih, ker bomo na ta način lahko bolje izkoristili prednosti, ki nam jih proizvodnja in naravni pogoji dežele nudijo.

V Jugoslaviji je ta razvoj delno uspel, saj smo danes postali izvoznik pretežno industrijskih proizvodov (80 %), vendar pa smo po ukinitvi subvencij na izvoz, žal, morali ugotoviti, da nismo z vsemi našimi izdelki na mednarodnem tržišču več konkurenčni. Zato je vsekakor razumljiva težnja za modernizacijo v naši industriji, ki je še kako nujna.

Kakšna naj bi bila usmeritev Jugoslavije v svetovnem gospodarstvu v prihodnje, pa lahko le približno ocenimo. V svetu se namreč ustvarjajo novi pogoji, ki bodo prav gotovo vplivali delno tudi na jugoslovansko gospodarstvo.

Na svetovnem trgu se danes uveljavljajo izdelki, ki potrebujejo kar najbolj natančno človeško delo. Takšni izdelki se ne prodajajo po dejanskih stroških proizvodnje, temveč po višjih, in tudi ne po dosedanjih tržnih zakonih (elektronski izdelki, aparati za vesoljske polete in podobno).

Jugoslavija se bo ob tako razviti industriji nekaterih zahodnih in vzhodnih držav lahko uveljavila le s kooperacijo ter specializacijo. To je vsekakor sprejemni izpit, ki ga bo morala Jugoslavija narediti, če se bo hotela uspešno vključiti v mednarodno delitev dela. S tem nočemo zanikati prihodnjih možnosti dosedanjega jugoslovanskega izvoza, ki bo lahko še naprej potekal, vendar pa ne bo mogel prispevati k večji dinamiki in povečanju naše zunanje trgovine. Zato so prvenstvene naloge naših podjetij, da posvetijo vso skrb racionalizaciji proizvodnje, novim tehnološkim procesom ter raziskavi tržišč in uspešni prodaji, kajti odpiranje meja, ki deluje preveč enostransko, lahko prej škodi kot koristi našemu gospodarstvu.

PRIMERJANJE PROIZVODNIH STROŠKOV IMA POMEMBNO VLOGO

Vsekakor je naše prodiranje na svetovna tržišča tesno povezano s proizvodnimi stroški. Vendar pa teh stroškov ne smemo zajemati zgolj statistično na površini, temveč moramo analitično oceniti celotno storilnost proizvodnje in vse pogoje, ki nanjo lahko vplivajo, je sodil prof. Žarko Mrkušić. Primerjanje stroškov s svetov-

nimi za Jugoslavijo ni preveč težko, saj to dopušča večji del tržno gospodarstvo pri nas. Vprašanje učinkovitosti zunanje trgovine se namreč ne more ločiti od učinkovitosti gospodarstva kot celote, in zato je naša zunanja trgovina, posebno še izvoz, odsev stopnje o razvitosti našega gospodarstva. Pri tem velja poudariti, da ne vedno, vendar pa v znatnem številu primerov tudi tisti izdelki, ki se uveljavljajo na domačem trgu, zaradi svoje kakovosti in uporabnosti lahko predstavljajo priložnost za prodajo v tujini. Prav tako je višja stopnja tehnološkega razvoja v izvozni industriji lahko kriterij za uveljavljanje na tujem trgu.

Ena izmed ovir primerjanja proizvodnih stroškov pa so vsekakor bilateralni klirinški sporazumi s kakšno državo, ker cene v okviru klirinške menjave nikakor ne morejo predstavljati pravilne osnove za izračun konkurenčnosti in jih ne moremo rabiti kot sredstvo za vključevanje v mednarodno delitev dela.

Pri tem so še v posebno težkem položaju dežele v razvoju, kjer je storilnost najnižja in zato stroški proizvodnje najvišji. Razlike v cenah med razvitimi in nerazvitimi so posledica velikega števila različnih pogojev, in vsekakor bi bila potrebna znanstvena analiza, s pomočjo katere bi lahko poiskali najuspešnejšo pot za vključevanje teh dežel, med katere, kot smo že omenili, delno lahko prištevamo tudi Jugoslavijo, v mednarodno delitev dela. Del te analize je bila vsekakor tudi vsebina obeh konferenc ZN za trgovino in razvoj.

ZAŠČITA JUGOSLOVANSKEGA GOSPODARSTVA

Vsekakor je zaščita našega gospodarstva med prehodom na višjo stopnjo razvitosti nujna, je v svojem referatu v Opatiji poudaril dr. Ivo Fabinc. To program zaščite pomeni oblikovanje takšnega sistema, ki bi lahko spremljal proces odpiranja jugoslovanskega gospodarstva navzven ter onemogočil tiste dejavnike, ki bi lahko nanj negativno vplivali.

Zaščita domače proizvodnje je v svetu nekaj povsem običajnega, tako jo lahko porabimo tudi mi, na kar smo še posebej upravičeni, ker jo šele razvijamo. S tem hkrati ščitimo tudi nacionalne cene in dohodke, pri čemer pa nas seveda ta zaščita ne sme zapeljati v skrajnost, da bi se povsem odrekli pozitivnim vplivom svetovnega tržišča, ki lahko posredno vpliva na povečanje storilnosti pri nas ter nam po drugi strani omogoča prodreti z našimi izdelki prek državnih meja.

Preden pa se odločimo za zaščitne ukrepe, si moramo biti na jasnem predvsem o strukturi gospodarstva, ki ga želimo zaščititi, o intenzivnosti zaščite (če je premočna, nam lahko samo škodi), ter o mehanizmu, s pomočjo katerega bomo politiko zaščite izvajali.

Usmeritev k intenzivni sprostitvi uvoza leta 1967, ki je bila v načrtu splošne gospodarske stabilizacije in krepitve samostojnosti gospodarskih organizacij, bi morala delovati po obratni strani tudi na krepitev pravilne vloge carin in na bolj podrobno razmejitev funkcij instrumentov trgovinske politike. Medtem pa se je prav v teh pogojih zaostрил problem zaščite gospodarstva, in to še posebej zato, ker še vedno niso bili odstranjeni vsi razlogi, zaradi katerih se je tudi na sedanji stopnji razvoja pokazala potreba po zaščiti določenih struktur proizvodnje, cen ter dohodkov.

Seveda pa ta zaščita ne sme iti v takšno skrajnost, da bi v daljšem obdobju našemu gospodarstvu povzročila več škode kot koristi in zato se morajo vsi zaščitni ukrepi prilagajati položaju na mednarodnem tržišču v daljšem obdobju, in se temu ustrezno zmanjševati, v nekaterih primerih pa tudi zaostri.

PREDPISE O UDELEŽBI MEDNARODNEGA KAPITALA JE TREBA SPREMENITI

To je bila vsebina razprave dr. Ljubiše Adamovića, ki je omenil, da je bil nagli razvoj jugoslovanskega gospodarstva in prizadevanj, da bi našli najbolj racionalno pot za njegovo vključevanje v mednarodno delitev dela eden od razlogov, da smo se leta 1967 odločili, da z novim zakonom uredimo finančno sodelovanje s tujino in skupno investiranje jugoslovanskih in tujih firm.

Vsekakor bi morali zaradi dosedanjih pičlih uspehov (vsega tri pogodbe o skupnem vlaganju) spremeniti nekatere določbe tega zakona. To so predvsem določbe o prenosu deleža dobička tujega partnerja v tujino in o možnostih vračanja kapitala, če bi bila investicija zaradi notranjih vplivov neuspešna oziroma če se tuj partner odloči, da bo prenehal sodelovati v poslu, če to sklenjena pogodba dopušča.

Po drugi strani pa naša podjetja ne kažejo prevelikega zanimanja, da bi postala partnerji tujih firm (eden redkih primerov je zagrebška INA). Sodelovanje s tujim kapitalom pa nima zgolj finančni pomen, temveč se hkrati lahko »uvozi« tudi nova tehnologija in inženiring za napredek domače proizvodnje.

Na posvetovanju so govorili še o konvertibilnosti dinarja, pri čemer naj poudarimo, da predlog dr. Čičin-Šaina o »drsečem« tečaju dinarja ni naletel na pozitiven odmev večine 150 ekonomistov, ki so se posvetovanja v Opatiji udeležili.

VEČJE SODELOVANJE MED ZNANSTVENIKI IN VLADO JE NUJNO!

Eden od sklepov posvetovanja, ki je manjkal, bi bil vsekakor, da bi morala v prihodnje znanstvena sekcija zveze ekonomistov Jugoslavije v večji meri sodelovati z zveznim in republiškim izvršnim sveti, jim predlagati konkretne rešitve in dajati napotke za oblikovanje ustreznih gospodarskih predpisov, po drugi strani pa bi se morali vodilni organi tesneje povezati z univerzami, zahtevati od njih sodelovanje pri reševanju tekočih problemov kakor tudi dolgoročnih ukrepov. Saj lahko na primerih v številnih drugih državah ugotavljamo, da so prav profesorji-ekonomisti precej pripomogli pri razvijanju gospodarstva, pri nas pa ne najdemo v dovoljni meri skupnega jezika med ekonomsko znanostjo in ekonomsko politiko, kar sedanji gospodarski položaj nujno terjaja!

DEVETINŠESTDESET LET RAZOROŽITVENIH POSKUSOV

Mojca Drčar-Murko

Resnejša prizadevanja na področju razoroževanja se po ustaljenem mnenju začnejo s prvo haaško mirovno konferenco leta 1899, čeprav že v nekaterih zgodnejših mednarodnih dokumentih najdemo elemente glede omejevanja oborožitve.

Razorožitev je v mednarodnem političnem besednjaku prav gotovo ena najpogostejše uporabljanih besed, hkrati pa tudi najbolj izrabljenih. Pri tem mislim na propagandno natikanje dobre volje in želje po miru — kar naj bi pomenila razorožitev — na politiko, ki s čim takim pogosto nima nobene zveze. Razorožitev je omenjena v vsakem mednarodnem dokumentu, kjer je govor o naporih za varovanje miru, vsako leto ji je na zasedanju Generalne skupščine Združenih narodov posvečeno mnogo prostora in Ženeva je že postala sinonim za najbolj vztrajna in dolgovезna razglabljanja o morebitnem razoroževanju. Vse to obsežno delo z minimalnimi uspehi pušča v manj pozornih opazovalcih vtis, da se o razorožitvi države pogovarjajo pač zato, ker tako najlepše varajo svetovno javnost, ki si želi miru, hkrati pa se očitno nadaljuje tekma v oboroževanju.

To je v bistvu celo res, toda razlaga ni tako preprosta; končno oboroževanje in razoroževanje nista silnici, ki bi viseli nekje v zraku in bili odvisni le od dobre volje posameznih držav, temveč natanko odsevata odnose v svetu. Razoroževanje je težko, če ne nemogoče, v okoliščinah nezaupanja, sumničenja in celó odkritih sporov. Razorožiti se tudi ne more le ena država, ker sploh ni jasno, če bi takemu zglednemu primeru sledile tudi druge. Pa tudi če bi, ostaja vprašanje, ali bi bile pripravljene resnično izpolniti obveznosti, ali z drugimi besedami, deklaracija glede omejitve oboroževanja bi utegnila le prikriti kvalitetno izpopolnitev oboroževalnih sredstev. V dolgi zgodovini različnih razorožitvenih poskusov se je tudi pokazalo, da sta navadno obe strani prepričani, da nasprotna ne misli resno s svojimi predlogi. In tako se vse skupaj vrti že devetinšestdeset let okrog istih ključnih vprašanj, ki jih celó v zelo pestri izbiri političnih situacij ni bilo mogoče dokončno rešiti.

V najnovejšem času prinaša nekaj novosti in še več razburjenja načrt sporazuma, naj bi prepovedali širjenje jedrskega orožja. Omeniti ga moramo že zato, ker je plod soglasja med velesilama, kar je zelo redek dogodek. Na področju, o katerem govorimo, se je to zgodilo prvič ob podpisu sporazuma o prepovedi jedrskih poskusov v ozračju, vesolju in pod vodo; to je bil hkrati prvi dokument, v katerem so države na multilateralni osnovi izrazile svojo pripravljenost podrediti se zahtevam mednarodne skupnosti v sferi oboroževanja. Vse, kar je bilo namreč do tedaj narejeno v tem okviru, je imelo drugačno osnovo; najpogostejše so zmagovalci v vojni z mirovnimi pogodbami narekovali premaganim zmanjšanje oboroženih sil, tega pa nihče ni več upošteval, ko so se razmere spremenile in zmagovalci niso imeli več odločilne besede. Nikoli prej pa ni bilo govora o razoroževanju, enakem za vse. Tudi najnovejši prispevek — načrt o prepovedi širjenja jedrskega orožja — ima pozitivno značilnost, da o njem odločajo države s svojo voljo; ker se večina članic Združenih narodov kljub pomanjkljivostim odloča za podpis sporazuma, je to dokaz, da je široka mednarodna javnost za vsak poskus razoroževanja, če ta ne bi ostal osamljen, temveč bi vodil k nadaljnjim prizadevanjem v tej smeri.

Se ni tako dolgo, ko so pisci razprav o državi in o njeni suverenosti trdili, da je takó imenovana vojaška suverenost tipičen izraz države. Sledeč temu načelu je torej razumno in zaželeno stopnjevati vojaške sposobnosti in v spopadih potrjevati državno veljavo. Z druge strani istega načela je bilo takó logično, da je razorožitev veljala za omejevanje in slabljenje državne suverenosti. Celó Društvo narodov, ki je bilo ustanovljeno po prvi svetovni vojni in je bilo sad Wilsonovih idej o pacifizmu, v svoji konvenciji ni izključilo vojne iz obsega pravic države članice. V taki luči je torej treba gledati načelo, da je bilo do Ustanovne listine Združenih narodov voditi vojno povsem normalno in dovoljeno, seveda če je bila ta vojna v skladu s pravili mednarodnega vojnega prava. Kljub takemu pojmovanju vojne pa beseda razorožitev sega precej nazaj; mnogi menijo, da je prvi predlagal razorožitev ruski car Nikolaj leta 1898, ko je pisal nizozemski kraljici, naj podpre sklicanje mirovne konference v Haagu. Tudi v drugih dokumentih od dunajskega kongresa do pariške mirovne konference lahko najdemo določila, ki državam omejujejo oboroževanje na določeno raven in bi torej lahko bili poskusi razoroževanja. Toda vse po vrsti so take obveze — ali v bilateralnih dokumentih med močnejšo in šibkejšo državo, ali pa v multilateralnih, kjer več držav zmagovalne koalicije odloča o usodi poražene skupine — prisiljene in nikakor ne splošne.

Vendar so kljub svoji ohlapnosti in jasnemu političnemu ozadju, ki z resnično željo po razoroževanju in zmanjševanju nevarnosti vojne ni imelo nobene zveze, določila o omejevanju oborožitev posameznih držav le zajedajo v staro pravilo, da je vojna ena glavnih suverenostnih pravic države in je torej krepitev vojaške moči celo ena njenih osnovnih nalog. Razlog temu je bilo predvsem sólo 19. stoletje, ki je z industrijsko revolucijo, s silnim razvojem tehnike preneslo oboroževanje in vojno sploh v nove sfere. Tedaj se je pravzaprav pokazalo, da oboroževanje praktično nima mejá; vedno je na ofenzivno orožje mogoče izdelati še defenzivno, temu spet ofenzivno takó naprej v nedogled. Ta perspektiva, ki je sredi minulega stoletja prvič postala nevarni obet za prihodnost, je vznemirila nekatere vélike sile; carsko Rusijo, zato je predlagala haaško konferenco, na kateri naj bi omejili oboroževanje na določeno raven in ustanovili učinkovit mednarodni kontrolni organ, torej ni preganjala vizija vojne, temveč strah, da gospodarsko zaostala Rusija v novih razmerah ne bo vzdržala konkurence in prenehala biti velesila.

Takó so se rojevale različne ideje, ki so imele vse namen, toliko zmanjšati nasprotnikovo oborožitev, da bi pobudnik še vedno obdržal določeno prednost. In kdor je močnejši, postavlja pogoje. Temeljni skupni imenovalec vseh prizadevanj za omejevanje oboroževanja je ekskluzivnost vélikih sil; to drži tudi še danes, vendar se zdaj le javljajo drugi elementi, na katere se morajo ozirati tudi velesile.

Sredi minulega stoletja je postala zelo znana ideja takó imenovane paritetne oborožitve; le-ta pomeni, da sile med seboj določijo obseg oboroženih sil in sredstev za državo, ki je bila med njimi najslabša. Dobljena osnova je potem dejavnik, s katerim se meri vojaška sposobnost drugih držav. Teoretično so avtorji teh tez trdili, da bi s takó ureditvijo nevtralizirali morebitne napadalce, ker so pač prisiljeni načrtovati svoje sile v okviru dovoljenega. V resnici pa paritetna oborožitev ni imela z mirom nobene zveze; oboroženo prepričevanje, pri čemer se je nekajkrat pokazalo, da se države sprejetih določil tudi niso najbolj vestno držale, vse to je imelo pred seboj le kratko dobo. Določanje števila vojakov je nasprotno vodilo celo k boljšemu in bolj intenzivnemu oboroževanju v tehničnih sredstvih, kar je gotovo povečalo učinkovitost armad teh držav.

REALNEJSI RAZOROŽITVENI PREDLOGI

Ko je proti koncu minulega stoletja prišlo do prve haaške mirovne konference, je bilo iz pripravljenih predlogov slutiti, da se bo razvila v res aktivno področje razoroževanja; toda konferenca je prav na tem področju dosegla precej skromnejše uspehe, kakor so pričakovali. V pripravljalnem obdobju sta namreč prevladovali dve vprašanji, ki sta zajedli v bistvo celotnega problema — kako brez odlašanja najti možnost in sredstva za progresivno razorožitev na kopnem in na morju ter začeti razpravo o vprašanjih, ki bi urejala, da bi preprečevali vojaške spopade z miroljubnimi sredstvi. Konferenca pa je že na začetku svojega dela pokazala, da si je zastavila položaju povsem neprimerne naloge. V okoliščinah, ko je prevladovala vojna suverenost, v rastočih osvajalnih interesih velikih držav je bilo tudi povsem iluzorno pričakovati oblikovanje skupnega stališča in mednarodno obvezujočega dokumenta. Toda pomen prve haaške konference je že v tem, da so prvič v tako širokem okviru razpravljali o razoroževanju in je bila sprejeta deklaracija, v kateri države udeleženske izražajo željo za omejitvijo oboroženih sil v svetu. Takó gledano je konferenca dala določene obete za prihodnost in na tej osnovi so leta 1907 sklicali drugo haaško konferenco, vendar pa tudi ta otipljivejših uspehov ni prinesla. Misel na tretjo konferenco pa je sploh povsem odpadla, ko se je začela Nemčija hitro oboroževati in je zahtevala spremembo interesne razdelitve sveta z ugodnejšim deležem zase.

Prva svetovna vojna je prinesla s seboj tudi močnejše in bolj izdelane misli o tem, kako bi bilo treba omejiti oboroževanje. Eden takih predlogov je prišel iz Amerike, in sicer ga je izdelal predsednik Wilson; načrt je znan kot predlog 14-tih točk, o katerem so razpravljali tudi na pariški mirovni konferenci. Toda Wilsonova ideja ni bila osamljena; profesor Milan Bartoš* je našel v tistem času tri osnovne koncepcije o razoroževanju; prva je francoska in je njeno bistvo v tem, da je treba mir vzdrževati z orožjem. Glede na določene razmere in na staro nasprotovanje med Francijo in Nemčijo bi bilo treba torej povsem razorožiti Nemčijo in ji dati le toliko sil, kolikor je potrebno, da se vzdržuje red in mir, drugi strani pa bi bilo treba dovoliti precej večje oborožene sile, ki bi kontrolirale premagano Nemčijo.

Druga teza je bila nemška in je bila francoski nasprotna; trdila je namreč, da je treba zmanjšati oborožene sile vsem državam enako ne glede na to, ali so bile premagane. To je objektivno gledano tisto, kar naj bi idealna razorožitev prinesla, vendar Nemčija tega ni predlagala zaradi idealnosti predloga, temveč zato, ker je bila sama premagana in močno prizadeta z antantnimi predlogi. Tretja je bila varianta mlade sovjetske države, ki je bila v veliki dilemi; na eni strani je zagovarjala popolno razorožitev, ker pa je bila v življenjski nevarnosti zaradi intervencionističnih vojn, si ni mogla dovoliti položaja, v katerem bi ostala brez orožja. Velika Britanija je imela spet svoje predloge, z njimi je zagovarjala nekatere svoje »tradicionalne pravice« oziroma svoje »posebne dolžnosti« na določenih področjih sveta. Takó se je imela za čuvarja svobodne plovbe na morju in po tej logiki njena mornarica ne bi mogla biti podrejena istim zakonitostim kot druge države, ki takih »posebnih dolžnosti« niso imele.

Ne glede na uspešnost omenjenih predlogov so po vojni le omejili oboroževanje v nekaterih državah, čeprav se je zlasti Nemčija trdovratno upirala enostranskemu zmanjševanju. V versajskem miru so zavezniki zelo detajlno omejili njeno oboroževanje — številčno in časovno; do 31. marca 1920 je morala Nemčija zmanjšati

* Dr. Milan Bartoš: Pravni aspekt razorožanja; Medjunarodni problemi 1955, št. 2, str. 52.

obseg vojakov na 100.000, in še ti so bili namenjeni izključno čuvanju notranjega miru v deželi. Po določitih versajske pogodbe tudi orožja niso mogli izdelovati kjerkoli, temveč le v tovarnah, ki so jih določili zavezniki. Čeprav je po daljšem obotavljanju Nemčija z zakonom omejila svoje oborožene sile ter pod nadzorom uničila velike zaloge orožja, mnogih pomembnih elementov iz mirovne pogodbe ni izpolnila; predvsem ni razpustila številnih prostovoljnih vojaških formacij in ni opustila ali razrušila vojaških utrd.

RAZOROŽEVANJE IN DRUŠTVO NARODOV

Idejni avtorji Društva narodov so skušali razorožitveni problem spraviti na dnevni red organizacije, ki je združila v sebi vse evropske antagonizme ter pustila zunaj ZDA in Sovjetsko zvezo. Ker je razorožitev v prvi vrsti politični problem, ali z drugimi besedami, ni ga mogoče reševati po idealni logiki, temveč je odvisen od trenutnega položaja in razmerja sil, tudi v Društvu narodov ni mogel doživeti boljše usode. Osnovna ideja zmagovalne antante se namreč tudi pod drugo streho ni spremenila, temveč je še naprej ustvarjala skupine držav proti drugim skupinam in v bistvu ves čas počivala na vzdrževanju miru z vojaškimi sredstvi.

Že konvencija Društva narodov je zelo značilna in zanimiva; razorožitev zavzema namreč v njej zelo pomembno mesto in ji pripisuje vlogo enega najbolj pomembnih sredstev varovanja miru. Ustanovitelji so v 8. členu napisali, da je treba oboroževalna sredstva omejiti na tisto mero, ki omogoča nacionalno varnost in skupno akcijo v okviru Društva. Konvencija je bila seveda deklarativne narave in je zavezovala podpisnice k spoštovanju predpisov, vendar so bile tudi v tej obliki formulacije vsekakor preširoke in nedoločne. Prava posebnost, ki hkrati kaže tudi na skrajni smisel in cilj razorožitvenih klavzul, pa je 6. člen. V njem so se namreč članice Društva narodov zavezale, da druga drugi »najbolj iskreno in popolno«
sporočajo podatke o svoji oborožitvi, o svojem pomorskem in letalskem potencialu ter o industrijah, ki bi jih bilo mogoče uporabiti v vojaške namene. Pravzaprav je nestvarnost vidna že iz te nesebične želje po dajanju podatkov, kar je še bolj neverjetno, ker konvencija vojne sploh ni prepovedala kot temeljne pravice držav. Celotna ideja je potem splahnela v čisto nestvarnih določilih, ki so ob pomanjkanju trdne volje za razoroževanje v skrajni posledici tudi povzročila neuspeh celotnih razorožitvenih prizadevanj Društva narodov.

Obdobje med vojnama je bilo zelo bogato s konferencami, kjer so si prizadevali zaječiti oboroževanje, med njimi pa omenjajo kot eno najpomembnejših washingtonsko konferenco o pomorskem oboroževanju leta 1921. Toda kar je veljalo neposredno za Društvo narodov, je prevladovalo tudi na mednarodnih konferencah. Washingtonska si je na primer postavila za svojo najvažnejšo nalogo omejitev oziroma ustavitve gradnje velikih vojnih ladij ter se prvič lotila konkretnega dela na področju razorožitve v multilateralnem okviru. Stara nasprotja med Francijo in Veliko Britanijo so podaljševala in oteževala delo konference, tem pa so se pridružila še nova med nekdanjo najmočnejšo pomorsko silo in nastajajočo — ZDA. Francijo so v bistvu tedaj porinili na nivo Italije in jo s tem vrgli iz pravega kluba velesil, prav to pa je želela Velika Britanija. Rezultat washingtonske konference je namreč slonel na ideji paritetnega oboroževanja ter dal naslednje razmerje v to-
naži vojnih ladij med ZDA, Veliko Britanijo, Japonsko, Francijo in Italijo —
5 : 5 : 3 : 1 : 1.

Paritetno oboroževanje je z izračunavanjem vojaške moči kakšne države po dejavnih prevladovalo tudi naprej, vendar pa ga na drugih vojaških področjih

niso mogli sprejeti, ker so se velike sile skušale med seboj čimbolj nevtralizirati. Poskus, da bi razorožitvenim prizadevanjem dali nekoliko širšo vsebino, pridružili naj bi jim namreč jamstva za reševanje sporov z miroljubnimi sredstvi, beleži Društvo narodov leta 1924; to je bil protokol o mirnem urejanju mednarodnih sporov, vseboval je obveznosti držav podpisnic, da ne začenjajo vojne in sprejmejo pristojnost Mednarodnega sodišča, vključil sistem obvezne arbitraže in s tem povezal tri temeljne osnove, ki jih je konvencija Društva narodov predvidevala za kolektivno varnost. V tem protokolu je bilo predvideno tudi sklicanje mednarodne konference o omejitvi oboroževanja, toda miniti je moralo še sedem let, da se je to zgodilo. In ni si mogla izbrati bolj neugodnega časa za svoje poslanstvo miru: začela se je namreč v ozračju vedno ostrejših nesoglasij med silami in v trenutku japonskega vpada na Kitajsko. Sestav udeleženk je takó kazal velike špranje in nikakor ni obetal drugih sklepov kot le deklarativne. Francija je na primer predlagala nekakšno mednarodno armado, v katero bi države prispevale svoje sile, ZDA zmanjšanje oboroženih sil na tretjino tedanje ravni, Sovjetska zveza še naprej popolno razorožitev in Nemčija splošno razorožitev ali pa enake pravice v oboroževanju za vse. Deklaracija, ki jo je mirovna konferenca sprejela, torej ni mogla biti drugega kot kompromis, in čeprav je obdelala načelo kvalitativnega zmanjšanja oborožitve, je ostalo pri načelih. Nemčija je še naprej izsiljevala druge sile in grozila z odhodom s konference, zato ji je pet velesil, ki so jo le še hotele vsaj nekoliko držati na vajetih, leta 1932 priznalo »pravico do enakosti oboroževanja v okviru sistema varnosti, ki je enak za vse«. Ko je prišel Hitler na oblast, pa je končno Nemčija odpovedala vse omejitve v oboroževanju ter leto pozneje tudi stopila iz Društva narodov. S tem so dokončno propadle vse iluzije, če jih je kdo tedaj še gojil, o uspešnem delovanju Društva narodov na področju razorožitve. Planirano obdobje pacifizma in razoroževanja se je takó spremenilo v tekmo v oboroževanju in v obdobje odkritih priprav na vojno.

Druga svetovna vojna je prišla brez ene same dejanske omejitve v oboroževanju; tudi načela, ki so jih države uspele izboriti v času dolgotrajnih razprav, so bila potisnjena v ozadje pod pritiskom vojne, ki je po svoji tehnični vojaški stopnji daleč presegla vse prejšnje in prinesla končno tudi orožje vzdrževanja ravnotežja med silami — atomsko bombo.

Če bi torej skušali povzeti značilnosti razorožitvenih prizadevanj v tem obdobju, bi ugotovili, da je bila razorožitev postavljena na dnevni red dokaj tendenciozno in v obliki stališča tiste države, ki se je hotela zavarovati pred drugo, bila pa je v tistem trenutku v boljšem položaju. Tudi sama ureditev Društva narodov je kazala na to, saj je v bistvu ponavljala značilnosti tistega reda, ki naj bi ga prinesla antanta v zmagi nad napadalnimi silami v prvi svetovni vojni. Iz tega jasno izhaja sklep, ki je bil navzoč tudi v vseh razpravah o razorožitvi: varuhi novega reda morajo biti oboroženi zato, da ga varujejo.

ZDRUŽENI NARODI IN VAROVANJE MIRU

Vprašanje razorožitve je bilo v Ustanovni listini Združenih narodov zastavljeno drugače; precèj manj je v njej idealnih in nemogočih načel, zato pa bolj konstruktivna povezava razorožitve z mirom in varnostjo. Hkrati je pomembno, da je Ustanovna listina prvič v zgodovini postavila vojno zunaj zakona, čeprav ostajajo države oborožene, ker je dopuščena individualna ali kolektivna obramba in so ustanovitelji mislili na združene sile svetovne organizacije, ki bi jih v primeru nevarnosti uporabil Varnostni svet. Razorožitev je poverjena Generalni skupščini kot njena splošna in Varnostnemu svetu kot posebna naloga, to pa hkrati že kaže, da so se usta-

novitelji lotili tega delikatnega vprašanja s previdnostjo in izkušnjami prejšnjih desetletij; razorožitev torej ni postavljena kot neka nadrealistična obveza držav, temveč kot proces, v katerem je najprej treba rešiti temeljna nasprotja med državami članicami.

Pravilna postavitev problema pa na žalost ni prinesla nič boljših rezultatov v dejanskem razoroževanju kot ona prejšnja. Pojav atomske bombe je namreč v že tako kompleksen problem vnesel novo kakovost. Propadlo je tisočletno pojmovanje vojne, ki ga je pruski teoretik von Clausewitz označil takóle: »Vojna je samo nadaljevanje politike drugače — se pravi z uničenjem sovražnikovih sil in pridobivanjem njegovih dobrin.« V okviru takega razmišljanja je potem vojna, če ne razumna, pa vsaj razumljiva operacija, pogosto tudi ekonomsko zelo uspešna. To je veljalo tako za trojansko vojno kot za izkrcaje v Normandiji — stane pač denar in vojake. Možnost nuklearne vojne pa kaže na vse kaj hujšega, to pa je postavilo dotedanje razorožitvene teorije na glavo.

V Združenih narodih je že na začetku gladko propadla ideja o skupnem štabu oboroženih sil Združenih narodov, ki naj bi bile na voljo Varnostnemu svetu v njegovih akcijah. Priporočilo, naj bi se Združeni narodi lotili dela in odprli proces razorožitve, je takó ostalo na papirju skoraj deset let. Nastopila je faza novega proučevanja materije, vendar pa je bilo delo že vnaprej amputirano zaradi neprimerne razdelitve na dva tira; ustanovljeni sta bili dve komisiji, od teh je ena proučevala sredstva množičnega uničevanja — jedrskega, druga pa omejitev, reguliranje in zmanjšanje ostalih vrst oboroževanja. Taka razdelitev v bistvu istega problema je samo še bolj zamotala pota morebitnega sporazuma, verno pa je kazala tedanje razmerje sil v svetu. Namesto prejšnje antante, ki se je med seboj nevtralizirala, sta zdaj nastopili dve velesili, kjer sta si nasproti stala dva družbena sistema in dva različna vojaška potenciala: ZDA so imele tedaj monopol v atomskem orožju, Sovjetska zveza pa je veljala za najmočnejšo v drugih vrstah orožja. Sovjetska podrejenost na področju jedrske tehnologije in ameriška želja, da to prednost ohrani na tedanjem nivoju, sta se kazali in izživilji v propagandnih predlogih, pri tem pa je bil vsak ravno na tisti meji, ko je bilo še jasno, da druga stran predloga ne bo mogla sprejeti. Lep primer imamo iz leta 1946, ko so ZDA prvič predlagale svojo znano tezo, kot pozneje še tolikokrat, o postopnem razoroževanju, pri tem bi se naslednja stopnja začela samo z izpolnitvijo prejšnje. To bi z drugimi besedami pomenilo: najprej prepoved nadaljnje proizvodnje konvencionalnega orožja, prav na koncu pa še jedrskega. Celotna konstrukcija v tedanjih razmerah torej ni vodila drugam kot v poskus monopoliziranja jedrskega orožja, česar se je Sovjetska zveza na vse kriplje branila s svojimi prav tako nerealnimi predlogi o takojšnji in splošni razorožitvi ter uničenjem vseh zalog orožja. Propagandna vojna, ki se je razvila do neslutelih mej, je taka stališča uporabljala kot dragoceno in hvaležno gradivo za prikazovanje nasprotne strani v najbolj neprimerni luči; jasno je, da zato niso mogli priti nikamor naprej. Sovjetska zveza je sicer leta 1949 predlagala načrta dveh konvencij, s katerima je spremenila svoje stališče; to sta bili konvenciji o prepovedi proizvodnje atomskega orožja in o kontroli nad tem. Toda ko se je stvar približala dokaj razumni točki, so zahodne sile spet poudarile pomen faz in predlagale nasprotno: najprej kontrola proizvodnje, nato prepoved. Povsem diametralno nasprotna stališča so pozneje povzročila, da je komisija za atomsko oborožitev propadla, to pa je potegnilo za seboj tudi propad komisije za klasično oborožitev, ki tudi ni imela o čem sklepati, ker je bil očiten neuspeh na najbolj nevarnem in perečem — jedrskem področju. Kot rdeča nit se je med razpravo vlekle vprašanje, kakšno oboroževanje bi se dalo uporabiti: ali preprosto zmanjšati sile posameznih držav ali pa določiti minimum, ki ga mora

vsaka država imeti, da bi si zagotovila nujno varnost. Nekajletno razpravljanje o teh variantah ni prineslo nobenega uspeha, zato so pozneje to točko preprosto prenehali obravnavati, dokler ne rešijo najosnovnejših nasprotij in ne določijo smeri razorožitve na jedrskem področju.

OBOROŽEVALNA TEKMA

Izbruh korejske vojne, sovjetska atomska bomba in vedno večji izdatki za oboroževanje so značilnosti naslednjega obdobja.

Oboroževalna tekma je s korejsko vojno dobila nesluten obseg in je postala še zlasti nevarna zato, ker je povzročila hkrati silno gospodarsko konjunkturo v zahodnih kapitalističnih državah. Na podlagi ugotovitev o zelo ugodnih vplivih na zaposlenost in na izkoriščanje kapacitet so se kaj hitro razvile teorije, ki so slonele na ugotovitvi, da je oboroževanje najboljšo jamstvo za obdržanje gospodarske konjunkturo in polne zaposlenosti. Za korejske vojne je v ZDA porastel nacionalni dohodek in so dosegali velike profite;* dobički so na primer s 27 milijard dolarjev v letu 1949 narasli na 44 milijard dve leti pozneje.

Toda vsi ti uspehi so le navidezni in začasni; v skrajni posledici pa je vendarle bilanca vpliva negativna, saj končno velikanska materialna sredstva, ki gredo za vojno, zmanjšujejo možnost, da bi koristno izkoriščali vire v druge namene. Tekma v oboroževanju je veliko breme za vsako gospodarstvo; in če v visoko razviti deželi oboroževanje za nekaj časa zapolni neizkoriščene kapacitete, se hkrati večajo tudi proračunski stroški, to pa pripelje do točke, ko stroški začnejo pritiskati nazaj na gospodarsko konjunkturo. Tak položaj smo lahko nedavno zasledili v ZDA, kjer je nekaj časa vladalo najbolj priljubljeno geslo: Privoščimo si lahko maslo in topove. Vietnamska vojna je s svojim neslutnim stopnjevanjem porušila proračunsko ravnotežje in danes ne samo da nihče več ne omenja masla in topov, temveč je celo veliki ameriški biznis tisti, ki želi kar najhitreje končati vojno. Takó smo torej še enkrat dobili potrdilo, da politika oboroževanja ne more biti dejavnik ekonomske stabilnosti, ker hkrati slabi svoje antipode, ki končno ogrozijo njega samega.

Posebno pozornost zasluži v zvezi s tem delovanje oboroževalne tekme na dežele v razvoju. Žalostno je, da je prva skrb vsake dežele, ki dobi neodvisnost, v tem, da se začne oboroževati, in če ni v taboru ene izmed sil, je prisiljena drago in za tako potrebne konvertibilne devize kupovati orožje na prostem trgu. Obstaja podatek, da so v obdobju 1960—1965 stroški za oboroževanje v razvitem svetu porasli za 30 %, v deželah v razvoju pa celo za 50 %;** s tem je že jasno, kakšno breme je to za njihova gospodarstva. K takemu usmerjanju jih vodi pritisk prejšnjih kolonialnih sil, pa tudi nesoglasja, ki so jih v prejšnji dobi znale takó lepo gojiti. Tipičen primer je Afrika; ta bi potrebovala silna sredstva, pa ne za vojno, ampak za svoje gospodarsko in kulturno vstajenje. In vendar divja v Nigeriji najbolj tragična državljanska vojna, ki troši že tako minimalna sredstva, če ne upoštevamo, da je po ocenah poznavalcev gospodarska osnova odcepljene Biafre uničena za prihodnjih 10 let. Primer Nigerije kaže, da poleg zunanjih nastopajo tudi notranji dejavniki in da to ni nobena izjema; oboroževanje je tudi v nerazvitih državah kakor v razvitih v interesu določenega kroga ljudi, ki skušajo z oboroževanjem odpraviti nekatere notranje težave ali pa pri tem zasledujejo svoje kratkotrajne cilje. To je,

* M. Adamović: Naoružanje i privredna konjunktura; Medjunarodni problemi 1955, št. 2, str. 41.

** A. Gabelić: Svjetski vojni fondovi; Medjunarodna politika, 1967, št. 404, str. 17.

če se za hip spustimo v sedanje obdobje, v marsikaterem primeru tudi vzrok ostrega nasprotovanja sporazumu o prepovedi širjenja jedrskega orožja.

Dokaj točen odgovor na vprašanje, kdo pravzaprav goni oboroževalno tekmo, nam daje primerjanje vojaških proračunov posameznih držav. Znani podatki približujejo ameriški vojaški proračun na kakšnih 70 milijard dolarjev, kar je hkrati najmanj 40 % vseh vojaških izdatkov na svetu. Z drugimi besedami to pomeni, da znaša ameriški proračun skoraj toliko kot polovica ostalega sveta skupaj, čeprav imajo ZDA komaj 6 % svetovnega prebivalstva. Za vojaški proračun Sovjetske zveze ni točnih podatkov, vendar zahodni viri trdijo, da se giblje med 30 in 40 milijardami dolarjev. Prav razporeditev stroškov za oboroževanje na posamezne države, skupine ali bloke, daje tudi sliko o stanju in gibanju mednarodnih odnosov. Skupni vojaški izdatki so bili leta 1962 120 milijard dolarjev, 1965 so se povzpeli na 140 milijard in 1967 na okrog 150 milijard. Za primerjavo navaja Andro Gabelić stroške enega leta druge svetovne vojne, ki je stalo svet 186 milijard dolarjev! Številke torej kažejo stalno večanje izdatkov za oboroževanje, kar pomeni, da države posvečajo ponekod celo prvenstven pomen razvijanju svojih armad in pripravljanju na morebitno vojno.

Vsi avtorji, ki so se ukvarjali z zanimivimi primerjavami vojaških proračunov, so ugotavljali razmeroma umirjeno višanje do druge svetovne vojne, potem pa nagel skok. V drugi polovici 19. stoletja je na primer letna stopnja porasta stroškov za oboroževanje znašala okrog 4 %, pred prvo svetovno vojno se je že povečala na 12 %, pred drugo svetovno vojno na 25 % in v letu 1937 poskočila na 50 %. Osnova takega porasta je vsekakor sprememba v vodenju vojne oziroma v precej drugačni obrambi nanjo. Osnovna značilnost je v prilagajanju gospodarstva vojaškim potrebam oziroma navajanje gospodarstva na vojno še v mirnem času. Za obdobje po drugi svetovni vojni pa je še posebej značilno, da v mnogih državah pravzaprav nikoli niso izvedli preusmeritve gospodarstva v mirnodobne namene. Strokovnjaki pravijo, da so se v gospodarstvih protihitlerjevske koalicije obdržale določene značilnosti vojne ekonomike, tako v ZDA, kot v Sovjetski zvezi. Za povojno obdobje pa je značilno tudi, da v oboroževalni tekmi sodeluje precej več držav kot v obdobju med vojnama, čeprav je tudi res, da največja sredstva namenja oboroževanju razmeroma ozek krog držav. Za leto 1965 navaja Andro Gabelić podatke,* da so v 130 milijardah dolarjev, kolikor so tega leta znašali svetovni vojaški fondi, Severna Amerika in Evropa sodelovale s 113 milijardami, Azija, Afrika in Latinska Amerika pa skupaj s 17 milijardami. Podrejen položaj tudi na tem področju kaže, od kod izvirajo korenine političnega diktata do nerazvitega sveta.

AKTIVNOST MANJŠIH DRŽAV V RAZOROŽITVENIH PRIZADEVANJIH

Perspektiva nesmiselnega oboroževanja v nedogled z ustvarjanjem vedno strašnejših rušilnih orožij je spodbujalo srednje in majhne države, da posežejo v dialog med vodečima jedrskima silama, ker so videle v nemogočnosti sporazuma med njima veliko nevarnost, da bi v primeru spopada prav one potegnile krajši konec. Rezultat takih prizadevanj se je pokazal v letu 1952, ko je Generalna skupščina sprejela znano resolucijo o razorožitvi, ki pomeni novo fazo v obravnavanju razorožitvenih problemov v okviru Združenih narodov. Resolucija je namreč združila prej ločeni področji jedrskega oboroževanja in oboroževanja s konvencionalnimi sredstvi, kar je bilo logično, vendar je imela to pomanjkljivost, da je ni sprejela

* A. Gabelić: Svjetski vojni fondovi; Medjunarodna politika, 1967, str. 404, str. 16.

Sovjetska zveza; preveč očitno je namreč potrdila ameriška stališča o razoroževanju po fazah. Vendar so predstavniki Sovjetske zveze v naslednjih letih izdelali vrsto predlogov, med katerimi je morda najbolj zanimiv tisti, ki je šel najdalj v kompromis z zahodnimi stališči. To se je zgodilo leta 1955 in Sovjetska zveza je nekako pristala na razoroževanje po fazah; najprej naj bi blokirali oborožene sile vseh držav na nivoju 31. decembra 1954, kasneje pa bi postopno zmanjševali še ostalo oborožitev. Ko bi zmanjšali konvencionalne sile na 75 %, bi prišla na vrsto prepoved proizvodnje jedrske energije. Kljub sprejemljivosti predloga se je zataknilo pri kontrolnem členu oziroma pooblastilih, ki naj bi jih imel kontrolni organ. Zahodne sile so namreč menile, da bi moral imeti kontrolni organ široka pooblastila in bi lahko celo samoiniciativno začel preventivne akcije proti morebitnim kršiteljem. Sovjetska zveza pa je postavila kontrolo na druge temelje: kontrolni organ naj bi deloval le na temelju informacij, ki bi jih dajale same države podpisnice sporazuma, in še to le na določenih mestih. Preventivne akcije pa bi smel začeti samo z dovoljenjem Varnostnega sveta. Oba predloga sta bila tako natančno preštudirana, da sta bila nasprotni strani ravno prav nerealna. Zahodni je torej ustvarjal nekakšno supranacionalno oblast, vzhodni pa je zmanjševal pristojnosti kontrolnega organa ter mu v taki amputirani obliki onemogočal življenje.

Podkomiteji in komisije so v okviru Združenih narodov nadaljevali razpravljanje o razorožitvi, vendar se kljub določenemu olajšanju v mednarodnih odnosih niso mogli približati namenu iz preprostega razloga, ker je še naprej vladala kronična kriza nezaupanja. Ponavljala sta se stara predloga ZDA in Sovjetske zveze; ZDA so postavljale na prvo mesto uničenje konvencionalnega orožja, Sovjeti pa so vztrajali pri jedrskem. V 60 letih so se stališča nekoliko spremenila in je novi sovjetski predlog dopuščal, da bi na ozemlju SZ in ZDA le ostale določene količine projektilov do etape, v kateri bi izvedli splošno razorožitev. Nekatere nove ideje so v letu 1961 omogočile, da so v Generalni skupščini sprejeli pobudo o ustanovitvi odbora osemnajstih držav, ki naj bi razpravljale v Ženevi o prepovedi širjenja jedrskega orožja in o dokončni prepovedi jedrskih poskusov. Idejo so med članicami Združenih narodov navdušeno sprejeli, vendar se je diskusija kasneje še velikokrat ustavljala na proceduralnih vprašanjih, prioritetnih problemih, skratka, bila podobna tisti iz komisij Generalne skupščine.

DELO ŽENEVSKEGA RAZOROŽITVENEGA ODBORA

Nuklearno orožje je napravilo problem razoroževanja še bolj kompleksen, vendar se svet po vojni nekako ni prav zavedel nevarnosti tja do karibske krize leta 1962, ko sta si neposredno stali nasproti dve največji jedrski sili; napetost je sicer rešila gibkost duha in prilagodljivost tedanjih vodilnih državnikov, toda afera je pustila slab priokus, ki se je kazal v vedno ostrejšem pritisku na velesile, naj napravijo konec svetovni nevarnosti. Leto 1963 je nato prineslo veliko olajšanje — prepoved jedrskih poskusov v kozmosu, ozračju in pod vodo — »za vse čase«, kot je pisalo v uvodu sporazuma med Sovjetsko zvezo, ZDA in Veliko Britanijo. Podpis tega sporazuma so v svetu tedaj pozdravili kot dogodek izjemnega pomena, ki je tedaj vzbudil upe, da bo ženevski razorožitveni komite načel pogumno tudi druga vprašanja. Po sedmih letih dela in 380 sejah je z vsemi vmesnimi pretresi (Francija, četrta jedrska sila je stopila iz dela komiteja) lani prišlo do resnega dokumenta, ki so ga v Združenih narodih postavili ob bok sporazumu o prepovedi poskusov.

Prvi osnutek iz avgusta minulega leta je bil še pomanjkljiv, manjkal mu je namreč tretji člen — o kontroli nad proizvodnjo jedrske energije izključno v miro-

ljubne namene — toda kljub temu je obetal optimističen zaključek leta 1967; v istem letu so namreč zabeležili januarja sporazum o načelih, ki urejajo dejavnost držav v raziskovanju meseca in drugih nebesnih teles, februarja pa sporazum o neatomski coni v Latinski Ameriki, s čemer je bilo prvič v zgodovini neko naseljeno področje razglašeno za neatomsko. Zadovoljstvo pa je zmotilo dokajšnje nesoglasje v ženevskem razorožitvenem komiteju oziroma v taborih obeh velesil, ki sta kot soproedsednici predlagali osnutek sporazuma o prepovedi širjenja jedrskega orožja. Ob koncu leta, ko je eksplodirala prva kitajska vodikova bomba in so se okrepili glasovi drugod po svetu, ki so zahtevali svojo atomsko oborožitev, so upanja na uspešno razorožitveno leto 1968 že močno splahnela. Temnim napovedim je botrovala tudi napeta mednarodna situacija, zlasti bližnjevzhodna kriza in vietnamska vojna, pa tudi 22. zasedanje Generalne skupščine, ki v eni najpomembnejših točk dnevnega reda ni uspela odpreti niti resne debate, kaj šele da bi bila sprejemala sklepe. Delegati so predvsem pričakovali novic iz Ženeve in so sledili pripombam, ki so jih nenuklearne države imele na predlog Sovjetske zveze in ZDA. Osnovna slabost osnutka je bila in je še vedno tudi v popravljenem osnutku, da zahteva prostovoljno odpoved jedrskemu orožju tistih, ki še niso v znanem klubu petih, v zamenjavo pa ne nudi ustreznih dajatev. Ali z drugimi besedami: osnutek omejuje širjenje, do katerega bi lahko prišlo šele v prihodnosti, prav nič pa ne stori na najbolj pomembnem in nevarnem področju — zmanjšanju sedanjega obsega nuklearnega oboroževanja. Ker lani Ženevski komite ni mogel pripraviti dokončnega teksta sporazuma, o katerem bi razpravljala Generalna skupščina, so sklenili debato o tem premakniti na drugi del zasedanja, ki se je začelo 24. aprila letos v New Yorku.

V vmesnem času, točneje marca letos, smo dobili prav takó težko pričakovani kot kritizirani dokument, ki obdeluje vprašanje, kako zajezi tekmo v jedrskem oboroževanju. ZDA in Sovjetska zveza sta se sporazumeli tudi o 3. točki, vnesli na zahtevo nenuklearnih članic odbora nekatere korekture in osnutek je zdaj na voljo državam-članicam, da ga ocenijo, dopolnijo ali zavrnejo.

VODORAVNO IN NAVPIČNO ŠIRJENJE

Ker zveni nekam nelogično, da sta jedrski supersili za ustavitev širjenja, nekatere nenuklearne države pa *proti*, je treba najprej ugotoviti, kaj ta prepoved širjenja sploh pomeni. Gre namreč za prepoved tako imenovanega vodoravnega širjenja, se pravi pridobivanja jedrskega orožja pri tistih, ki ga zdaj še nimajo, kot samo po sebi razumljivo pa ostaja navpično širjenje, se pravi nadaljnje oboroževanje tistih, ki orožje že imajo. Drugače povedano, velesili sta bili takoj soglasni glede točk, ki zadevajo druge. Res je dolžnost vseh podpisnic sporazuma za omejevanje svetovne oborožitve v osnutku omenjena dvakrat — v uvodu in v 6. členu — vendar to še ne pomeni, da ne gre za zgolj deklarativno in neobvezno izjavo. Tudi sprejem švedskega predloga o potrebi popolne ustavitve jedrskih poskusov v uvod osnutka ni nič drugega kot koncesija pomembni industrijski državi, katere podpis ima lahko širok odmev. Ker gre za mednarodni dokument velike vrednosti in sploh prvi poskus v omejitvi oboroževanja na temelju proste volje držav, imajo za zdaj še nenuklearne industrijske države, pa tudi tiste, ki jih ne pokriva noben »jedrski dežnik«, precej pripomb. Razlogov zadržanosti je mnogo, najpogostejši pa so tile: nekatere države si zaradi visoke stopnje razvitosti ne bi želele za vedno zapreti vrat do jedrskega orožja, ki bi jim odprlo pot med privilegirance, druge pa se bojijo, da bi bil s sporazumom prizadet njihov razvoj nuklearne tehnike in tehnologije v

miroljubne namene. Pomemben razlog pa je tudi strah pred tem, da bi se države morale priključiti taboru, ki ga pokriva ena od jedrskih sil ali pa ostati prepuščene na milost in nemilost grožnjam tistim, ki orožje imajo. Delegate v Ženevskem odboru bi zato lahko razdelili v tri skupine — najprej sta velesili s svojimi »vzornimi učenci« — Kanadčani, Bolgari, temu sledi krog držav, ki sporazum sicer pozdravljajo, imajo pa določene pripombe — mednje sodi tudi naša država — in še tretja skupina, ki zaradi posameznih določil zavrača osnutek v celoti — Romunija in Brazilija, v zadnjem času pa tudi Indija.

Med državami, ki računajo, da bi lahko v bližnji prihodnosti razvile nuklearno tehnologijo na visoko stopnjo, je tudi Zvezna republika Nemčija, za katero je vedno bolj jasno, da si ne želi zapreti vrat do jedrskega orožja. Njeni ugovori sicer niso bili takó oblikovani, vendar pa iz občasnih izjav nemških politikov le razberemo, da je orožje glavni element nasprotovanja sporazumu. Prav Zvezna republika Nemčija je s svojim stališčem do 3. člena sporazuma lani povzročila zastoj: najbolj glasno je nasprotovala sovjetski zahtevi o vrhovnem nadzoru Mednarodne agencije za atomsko energijo in trdila, da bi moral še vnaprej obveljati nadzor, ki ga ima šest članic Skupnega trga v okviru Evroatoma. Kontrolni člen je v sedanjem osnutku kompromis med sovjetskim stališčem in zahtevo Skupnega trga; vrhovno kontrolo ima namreč Mednarodna agencija za atomsko energijo na Dunaju, vendar pa je ožjim organizacijam (Evroatomu) dovoljeno, da opravljajo kontrolo zase v posebnem sporazumu z Agencijo. To je bilo v Ženevi ocenjeno kot koncesija Zahodu, zato v taki obliki spet razburja druge, ker se bojijo, da bi zaradi tega prišlo do diskriminacije. Toda tudi s tem Nemčija še nikakor ni zadovoljna in se tolaži (kot na primer komentator v Frankfurter Allgemeine),* da bo, če bi sporazum sprejeli, potrebno še mnogo časa, da ga ratificira najmanj 40 članic Združenih narodov.

Eden najostrejših odgovorov na predlagani osnutek je prišel iz Indije. Ta dežela, ki jo straši jedrska moč sosednje Kitajske, je nasprotovala sporazumu formalno zato, ker ne loči med »miroljubno« in »vojaško« uporabo jedrske energije; toda v zadnjem času vedno bolj kaže, da je Indija razpeta med zahteve, ki prihajajo iz desne o indijski nuklearni sili. To dokazujejo tudi hude razprave v parlamentu in zahteve, naj bi Indija končno opustila svojo politiko nevezanosti in zavzela svoje mesto v srednjeazijskem prostoru. In čeprav te zahteve verjetno ne bodo sprejete, ker Indiji predvsem manjka sredstev, da bi postala atomska sila, je jasno, da se bo Indija skušala izogniti obvezam iz sporazuma.

Kljub takemu ozadju indijskega nasprotovanja ni mogoče reči, da so pripombe o omejevanju ugodnega vpliva jedrske tehnologije na razvoj samo Potjomkinove vasi; to velja celo za atomske bombe. Pred nekaj meseci je prišel dokaz iz Amerike, kjer je El Paso Natural Gas Company z dovoljenjem washingtonske vlade sprožila prvo industrijsko jedrsko eksplozijo v zgodovini, in sicer 26 kilotonsko bombo v geološkem najdišču v Novi Mehiki ter tako sprostila prodiranje zemeljskega plina. Ameriška komisija za atomsko energijo ima še dolg seznam geoloških in znanstvenih področij, na katerih bi lahko uporabili atomsko ali vodikovo bombo. Še najbolj zanimivo pri vsem tem pa je, da je cena take bombe za civilno uporabo razmeroma nizka — okrog 350.000 dolarjev — in zato vzbuja zanimanje velikih organizacij. Najbolj uporabljiva bi bila ta energija pri izkopavanju — za gradnjo prekopov, poglobljanje pristanišč, prodiranje skozi planinske masive. Američani, ki resno razmišljajo o gradnji novega kanala med Atlantikom in Pacifikom, že primerjajo stroške med običajnim izkopavanjem in tistim z uporabo nuklearnega

* Frankfurter Allgemeine Zeitung; 21. 3. 1968.

eksploziva. Torej tiste države, ki so proti sporazumu o prepovedi širjenja iz teh vzrokov, namreč možnosti miroljubnega izkoriščanja energije, ki jo sproščajo industrijske atomske bombe, so ameriške poskuse takoj zgrabile kot dokaz za svoje trditve. Toda Američani so v odgovor obljubili, da bodo industrijske bombe po realni ceni dajali podpisnikom morebitnega sporazuma o neširjenju. Za vsem tem pa še vedno ostaja najbolj pomembno vprašanje: ali je uporaba vse te silne energije, čeprav je še takó poceni, vredna tveganj zaradi morebitne kontaminacije, prav tako pa vseh političnih posledic, saj bi s tem kompromitirali večino poskusov za ustavitev širjenja jedrskega oboroževanja.

V zvezi s tem je bolj razumljiv razlog nasprotovanja strah, da želita Sovjetska zveza in ZDA s sporazumom dokončno poriniti vse druge v ozadje na področju jedrske tehnologije in s tem tudi zavreti tehnični napredek drugih dežel. Pa vendar se zdi, da so ti zadržki, čeprav imajo svoje dobre razloge, le zgrešili koristi mednarodne skupnosti; čeprav je kontrola težka, bi verjetno strokovnjaki, če bi le obstajala dobra volja držav, našli možnosti, da bi ločili med uporabo jedrske energije v vojaške in v miroljubne namene. Poleg tega je dejstvo, da obe supersili ne potrebujeata tega sporazuma za ohranitev svoje vojaške in jedrske superiornosti. Njun interes je glede tega prav tak kot interes drugih držav, kajti svet, v katerem je razvoj jedrskega orožja nekontroliran, je nevarna perspektiva za vse. Res bi bilo idealno zahtevati denuklearizacijo tudi pri velesilah, ki že razpolagajo z jedrskim orožjem, vendar je to glede na razmere in glede na izkušnje iz devetinšestdesetih let zgodovine razoroževanja — za zdaj še nemogoče. Z določenimi izboljšavami in izpopolnitvami pa bi sedanji osnutek lahko pomenil prvi korak na poti do kasnejše denuklearizacije velikih sil.

JUGOSLOVANSKO STALIŠČE DO SPORAZUMA O PREPOVEDI ŠIRJENJA

Jugoslovanska vlada je na osnutek sporazuma v bistvu previdno odgovorila, saj je zapisala, da z njim ne bi želela prejudicirati končnega stališča, pa vendar je pozitiven odgovor na vprašanje *vse ali nič*. Vlada se je ocenjevanja sporazuma lotila takó, da je najprej obdelala njegove dobre in slabe strani, ugotovila pri tem, da osnutek še ne daje zadovoljivih odgovorov na vsa vprašanja, toda da bi lahko bil kljub temu korak na poti k splošni in popolni razorožitvi. Zlasti pozitivno je bila ocenjena evolucija v izoblikovanju pravice držav, ki še nimajo jedrskega orožja, da uporabljajo dosežke jedrske tehnologije vključno z jedrskimi eksplozijami v miroljubne namene. S tem je del strahu in zadržkov majhnih držav rešen s formalne plati, toda še vedno ostaja pot do izpolnjevanja — dajanje informacij ali celo prodajanje bomb je zelo delikatno in kaj lahko se zgodi, da nastane diskriminacija na politični osnovi. Naša vlada je zato predlagala, naj bi v sporazumu bolj natanko določili obveze nuklearnih sil, da bodo samo po ustreznih mednarodnih aranžmajih in enakih pogojih dajale nenuklearnim državam vse informacije o uporabi jedrske energije v miroljubne namene. Tudi glede slavnega kontrolnega člena v sporazumu je imela naša vlada določene pripombe; koncesija Evroatomu omogoča privilegiran položaj tistih dežel, ki so že članice regionalnih tovrstnih organizacij. Osnutek sporazuma je predvidel tudi nekatera jamstva, ki naj bi jih nuklearne države dale nenuklearnim; vendar tudi zagotovila v tej obliki ne pomenijo nič drugega kot formalno obljubo, da bo v primeru nevarnosti posredoval Varnostni svet Združenih narodov — torej ne gre za resnično jamstvo, temveč za potrditev mednarodno pravno že obstoječe norme.

Ceprav bi bila želja vseh miroljubnih sil v svetu, da bi prepovedali tudi navpično oboroževanje, je to v sedanjih okoliščinah povsem nerazvedljivo in tukaj je razumski vzrok razmišljanju, ali ni torej bolje začeti z manjšimi koraki. Hkrati pa je treba upoštevati še nekaj, kar ob visokoletečih razpravah za širjenje jedrske oborožitve ali proti njej, radi pozabljam: naporu zanj bi namreč zahtevali od večine držav skrajne žrtve in celo njihov ekonomski razvoj. Pred časom je dvanajst ekspertov sporočilo generalnemu sekretarju Združenih narodov, da bi celo omejen program jedrskega oboroževanja resno prizadel ekonomske možnosti Pakistana, Brazilije, Izraela in Egipta ter celo Belgija in Švica ne bi bili dosti na boljšem. To bi bilo v racionalnem svetu zadosten razlog, ki bi državam odganjal misli na jedrsko oborožitev. Realni svet pa misli drugače: celo cena najhujših žrtev mnoge ne bi odvrnila od tega, da kdaj postanejo jedrske sile. In niti ni nujno, da je kakšna država neposredno ogrožena. Švicarska vlada je na primer ob izidu osnutka opozorila, da bo sporazum sprejela le tedaj, če se bo zanj odločila večina držav in še takrat le za omejeno dobo.

Zadržki pa so hkrati dokaz, da sporazum o prepovedi širjenja ne more biti le kos papirja, kakor so ga hoteli nekateri že vnaprej razvrednotiti; po mnenju le-teh nič ne bi moglo ustaviti dežel, če bi hotele postati jedrske sile, še najmanj pa kakšen sporazum. Vendar pa so razprave v Ženevi in v New Yorku dokaz, da temu le ni takó in da bi sporazum utegnil globoko poseči v mednarodne odnose. Seveda tudi sporazum o prepovedi širjenja jedrskega orožja izraža razmerje sil v svetu, ki ni idealno, toda prav zato je zelo tvegano postaviti alternativo: takojšnja in popolna denuklearizacija ali pa nič. Mehiški delegat je na prvem delu 22. zasedanja o tem dejal takole: »Bolje bi bilo, če bi se nenuklearne sile sporazumele za nepopolno obliko, kot pa da bi zamudile čas, ko bo sporazum sploh še mogoče sprejeti.«

Še bolj določno je pomembnost najnovejšega dokumenta ocenil generalni sekretar U Tant; sporazum je zanj kulminacija dolgoletnih naporov in vprašanje je, če bo v bližnji prihodnosti sploh mogoče sprejeti kakšen sporazum s področja razorožitve, če ne bodo Združeni narodi uspeli prepovedati širjenja jedrskega orožja.

REALISTIČNA POT

Pomembno je torej, da se končno nekje začne, in čeprav je Francija odločna omalovaževati take in podobne sporazume in je Kitajska še vedno zunaj Združenih narodov, bi bilo neprimerno odlašati in čakati. Kajti še vedno ostaja veljavna tista ugotovitev, ki označuje vsa dosedanja razorožitvena prizadevanja: razorožitev je daleč od tega, da bi bila pravni ali ekonomski problem, vendar je v prvi vrsti politični. Ozračje v mednarodnih odnosih bo določalo tudi prihodnjo usodo razorožitve, pri tem pa je vredno omeniti, da le-ta ne more biti več izključno odvisna od velesil. V letošnjem letu bodo na primer sklicali konferenco nenuklearnih sil in mnogi si od nje veliko obetajo. Beseda majhnih držav pa že daje malce drugačen ton današnjemu položaju glede na konference med vojnama, ko so sile med seboj določale vojaške sposobnosti držav oziroma govorile o miru s stališča oboroženega čuvaja. Čeprav se v zvezi z večjo samostojnostjo širokega kroga držav pojavljajo tudi negativne tendence, kot na primer želja po jedrski oborožitvi, pa je pritisk miroljubnih sil, ki realistično ocenjujejo stvarnost, močnejši; k temu pozitivnemu dejstvu pa moramo prišteti še ugotovitev, da postaja oboroževalna tekma vedno bolj absurдна in celo gospodarsko najbolj trdnim zmanjkuje sape. To pa je dovolj razumen razlog za nove pobude na področju razorožitve.

Ivan Čargo: Portret filmskega igralca C. Veidta, 1929, svinčnik

SPOMINI NA KONFERENCO PARTIZANSKIH SODIŠČ V ŠMIHELU OB KRKI

Dr. Viktor Damjan

Na območju, ki ga je leta 1944 kontroliral VII. korpus, je bila 12. maja konferenca partizanskih sodnikov, javnih tožilcev in politkomisarjev. Kot udeleženec te konference sem kot partizanski vojaški sodnik prvič dobil širši pregled nad delovanjem partizanskega vojaškega sodstva na območju sodnega oddelka glavne- ga štaba NOV in POS. Podčrtam naj, da je bilo vojaško sodstvo tedaj v Sloveniji že dokaj organizirano, saj je ob koncu tega leta štelo že nad 44 sodišč.

Iz te konference so mi ostali v spomni- nu trije pomembni faktorji:

1. dokumentirana obrazložitev stanja partizanskega sodstva na osvobojenem ozemlju,

2. smotrna kazenska politika ob delujočih partizanskih sodiščih in

3. borba za zakonitost.

Kadar govorimo o partizanskem vojaškem sodstvu, ne smemo pozabiti, da je bilo za narodnoosvobodilno borbo značilno to, da je na območju Slovenije sodelovalo razmeroma veliko število pravnikov, ki so se aktivno vključili v NOV in v tedanje organe ljudske oblasti. Kot zanimivost naj povem, da je v začetku septembra ob neki hajki padel v roke belogardistom spisek sodnikov z njihovimi kompletnimi karakteristikami. Te karakteristike so bile celo objavljene v tedanjem klero-fašističnem časopisu »Slovenski dom«, ki je izhajal v Ljubljani, pod naslovom: »Rdeči sodniki — rdeči krvniki«. Edino podpis predsednika sodišča VII. korpusa NOV in PO Slovenije ni bil čitljiv; zaradi tega so

ga objavili v faksimilu, ne da bi vedeli, za koga gre.

Številčnosti pravnega kadra v partizanih je pripisati, da se je sodna praksa vojaških sodišč hitro prilagojevala smotrom narodnoosvobodilnega gibanja. Živa ustvarjalnost pravniškega dela je bila v intenzivnem strokovnem sodelovanju, ki je moralo biti konkretno, ustvarjalno ter povezano z revolucionarnim razvojem našega boja. Predvsem je šlo za to, da se prelomi s staro pravno miselnostjo in z načini uveljavljenega prava, ki je bil običajen v starem pravnem redu. Novo revolucionarno obdobje je terjalo nove sile, ki naj bi ustvarjale nove pravne temelje novi deželi in novi ureditvi. Zato so pravniki kot družbeno-politični delavci delovali ne samo kot sodniki partizanskega sodstva, ampak so se udeleževali na vseh področjih, kjer je bila njihova pomoč koristna. Najpomembnejša je bila pomoč pravnikov v pravosodnih ustanovah, tj. v sodiščih, tožilstvih in v drugih dejavnostih.

Delovanje partizanskega sodstva je imelo že od prvih dni naše narodnoosvobodilne borbe svojo osnovo v številnih predpisih. Izvršni odbor OF je že 1941. leta izdal »Odlok o zaščiti slovenskega naroda in njegovega gibanja za osvoboditev in združitev.« V tem odloku je bil predpisan sodni postopek in tudi kazni za izdajalce slovenskega naroda. Poleg tega so bili v teku narodnoosvobodilne vojne izdani številni predpisi, to je odloki, pravilniki in drugi akti s področja vojaškega sodstva. Naj navedem

samo nekatere: pravilnik o organizaciji, poslovanju in postopku brigadnih in odrednih vojaških sodišč (BOVS); pravilnik o organizaciji, poslovanju in postopku področnih vojaških sodišč (POVS); pravilnik o organizaciji, poslovanju in postopku višjega vojaškega sodišča glavnega štaba NOV in PO Slovenije itd.

Seveda so pod vojaška sodišča spadala tudi kazniva dejanja po odloku IO OF o zaščiti slovenskega naroda. Tako so se štela kot kazniva dejanja vsako sodelovanje z okupatorjem, aktivni poseg v borbo na strani okupatorja, bele in modre garde, podpora okupatorju z navajanjem raznih dejstev, denunciranje, ogleduštvo, propaganda in agitacija v korist okupatorja in njegovih plačancev ter prostovoljno dajanje živil in drugega materiala okupatorju in njegovim pomočnikom.

Kot kaznivo dejanje se je smatralo vsako organiziranje bele in modre garde ter drugih vojaških informacij izven OF in v nasprotju z NOV in PO Slovenije.

Nadalje so se smatrala kot kazniva dejanja zoper narod in poedina taka dejanja, ki so presegala navadne prestopke, npr. skrivanje in odtegotanje presežkov živil NOV in PO, četudi ni bilo to namensko v korist okupatorju, povzročanje preplaha in paničnega razpoloženja, vsako širjenje lažnih in alarmančnih vesti, snovanje roparskih tolp, ropanje posameznikov, tihotapstvo predmetov, ki so pomembni za NOV in PO, zločinski poseg v svobodo posameznika, kot npr. telesna poškodba težjega značaja, uboj, umor, omejevanje osebne svobode, tatvina, ki presega vrednost tedanjih 10.000 lir itd.

Kot kazniva dejanja so se seveda smatrala tudi klasična vojaška kazniva dejanja, ki so presegala običajne disciplinske prestopke, kot npr. samovoljna odstranitev iz vojske — dezerterstvo, širjenje nasprotnikove lažne propagande v vojski, razkranjanje notranje povezanosti in borbenega razpoloženja med partizani, nemarno opravljanje službe iz

katerega lahko izvira večja nevarnost za skupnost, neizpolnjevanje vojaških povelj, pasivni odpor, ki gre za tem, da slabši skupno vojaško silo, izdajstvo, namerno uničenje lastne in tovarišev borbene sposobnosti, tatvina, uboj ali umor.

Seveda so bile za vsa ta kazniva dejanja predpisane tudi kazni, to je: ukor, zaplemba premoženja, izgon iz bivališča, prisilno delo na določenem kraju in ustrelitev.

Na konferenci partizanskih sodnikov, javnih tožilcev in komisarjev je bil uvođoma podan referat o kazenski praksi vojaških sodišč za vso dobo obstoja in poslovanja višjega vojaškega sodišča pri glavnem štabu NOV in POS, to je od 15. septembra 1943 do 15. maja 1944.

V referatu je bilo poudarjeno, da je sodstvo narodnoosvobodilne vojske po svoji zasnovi ljudsko sodstvo in da si široki ljudski sloji žele pravično sodstvo, ki naj bi upoštevalo pridobitve narodnoosvobodilne vojne, med katerimi je glavna ljudska demokracija.

Zanimivo je, da je bilo pri obsodbah kaznivih dejanj največ primerov kaznivih dejanj ovaduštva, sodelovanja z okupatorjem, domobranci in belo gardo. Tem najštevilnejšim kaznivim dejanjem sledi kaznivo dejanje skrivaštva. Glede vrst kazni je bila izrečena največja kazen zaplembe imovine, sledi kazen ukora, prisilnega dela itd. Smrtnih kazni je bilo s strani partizanskih sodišč izrečenih sorazmerno malo. Kljub zelo izčrpnim dokumentarnim obdelavi delovanja našega partizanskega vojaškega sodstva, prikazane na tej konferenci, je treba predvsem poudariti, da je glede smrtnih kazni višje vojaško sodišče težilo za tem, da se zaradi čuvanja žive sile NOV izrekanje smrtnih kazni za dezerterstvo, prav posebno pa za samovoljne oddaljitve, čim bolj omeji. Kako je vojaško sodišče že tedaj vplivalo na pravilno uveljavljanje kazenske politike, je razvidno tudi iz referata, ki podčrtuje, da so vojaške enote po svojih sodiščih v skrajnem primeru zaradi vzdrževanja discipline v svojih vrstah sicer upravičene izreči tudi smrt-

no kazen, toda vojaško sodišče je zagotovilo, da bo to mogoče storiti le tedaj, če bodo pred tem izčrpana vsa druga sredstva, zlasti sredstva moralnega dviga edinice s političnim izgrajevanjem in vojaškim izobraževanjem.

Že tedaj pa je naše sodstvo težilo za tem, da na eni strani uveljavi obstoječo zakonodajo, po drugi pa, da bi postal izrek sodbe vzgojen za prizadeto osebo in za na novo nastajajočo družbo.

Tako so na tej konferenci razpravljali o tem, ali gre v primerih zgolj naštetih sankcij za tako imenovano kazen ali pa za vzgojno sredstvo. Poudarjeno je bilo, da je imel zakonodajalec že tedaj, ko je uzakonil te sankcije, pred očmi moderne vzgojne ukrepe.

Predvsem so naša partizanska sodišča uporabljala ukor, ki vsekakor ne more biti kazen, ki bi se uporabljala za krivdo. Prav tako je tudi sankcija prisilnega dela in težkega prisilnega dela imela vsebino vzgojnega sredstva. Tudi možnost pomilostitve (pri navedenem prisilnem delu po enem mesecu, pri težkem prisilnem delu pa po dveh mesecih) je pospešila uporabo sankcije prisilnega dela v smislu vzgojnih ukrepov. Seveda so tako uporabljene sankcije imele ugodne posledice. Prav tako ugodno je vplivalo tudi določilo, da se sankcija prisilnega dela odloži za čas po osvoboditvi.

S tem je bila dana obsojencu možnost, da je dosegel odpust kazni s požrtvovalnim sodelovanjem v NOB.

Poudarimo naj še, da so smrtno kazen sodišča v praksi izrekala zelo preudarno in je bila uporabljena le v redkih, najskrajnejših primerih. Sleherno smrtno obsodbo je bilo potrebno predhodno poslati v potrditev višjemu vojaškemu sodišču glavnega štaba NOV in PO Slovenije. Sodba se je lahko izvršila šele po potrditvi. Kasneje, ko je bil ustanovljen slovenski narodnoosvobodilni svet, je pa imel obsojenec že možnost zaprositi za pomilostitev, tako da je imel poleg rednega pravnega sredstva na razpolago tudi že izredno pravno sredstvo.

Naše partizansko sodstvo je prispevalo velik delež k izgraditvi naše narodne oblasti. Zlasti je svoj prispevek doprineslo v borbi za zakonitost, pri čemer je bila upoštevana socialistična moralna in pa humanizem, kar se je kazalo v sorazmerno nizkem odstotku izvršenih smrtnih kazni in tudi v drugih oblikah pogojnih obsodb in možnosti rehabilitacije.

To tradicijo, ki so jo naši pravni strokovnjaki vodili med NOB, so nadaljevali tudi po osvoboditvi. Zato je sodstvo bilo osnova, iz katerega so zrastle naši najboljši in prvi povojni pravosodni delavci.

PABERKI VOJNEGA PODROČJA ZA GORENJSKO

Karel Makuc

Organizirana oblika tesne povezave in sodelovanja med množicami z organizacijami na terenu in oboroženimi enotami so bila vojna področja. Njihova naloga je bila pomagati operativnim, udarnim enotam, a hkrati budno spremljati in usmerjati razvoj na terenu. Zato

so vojna področja pomembna v našem osvobodilnem boju.

Zbudila se je misel, kje so danes borci te enote, kaj delajo, kako živijo in kaj se še spominjajo na tiste čase. Obiskal sem komisarja vojnega področja za Gorenjsko Janka Urbanca. On je edi-

ni preživel tako imenovani »štabovec« — politkomisar te enote.

»Glavna naloga vojnega področja,« je dejal Urbanc, »ni bila v akcijah in spopadih s sovražnikom, čeprav je tudi tega bilo veliko. Mnogo borcev te enote je tako tudi padlo v junaških dejanjih. Vendar je bila naša osrednja naloga v sodelovanju med ljudstvom na terenu na eni in oboroženimi operativnimi enotami na drugi strani.«

Da je vojno področje lahko opravljalo te naloge, je imelo po Gorenjskem še osem komand mest, ki so se pokrivala približno z območji današnjih občin. Tako so bila komanda mesta za Jesenice, Radovljico, Bled, Tržič, Kranj in Škofjo Loko. Komande mest pa so bile organizirane še v vode in desetine. Komande mest so bile kot osnovne celice organiziranega vseljidskega upora. Ustanovljene pa so bile takrat v jeseni 1944, ko so tudi na Gorenjskem zanje dozele možnosti za obstoj in delovanje, kot to piše v dokumentih, ki so ohranjeni. Ta enota je po potrebah naraščala, se prilagojevala pogojem in razmeram. V začetku je bilo vsega okrog 800 borcev, pred koncem vojne pa skoraj še enkrat toliko — 1500 borcev.

Da so se komande mest takoj v začetku tudi lotile svojega delovanja, dokazuje poročilo Gorenjskega vojnega področja z dne 24. oktobra 1944 vojni oblasti IX. korpusa. V njem poročajo, da se je na njihov razpis o pozivu v partizane prijavilo 263 vojnih obveznikov, 219 so jih mobilizirali, 79 pa se jih je javilo popolnoma prostovoljno, nepredvideno za partizane. Ta dokument je ohranjen v Inštitutu delavskega gibanja v Ljubljani, kjer imajo pod številko 310 in 310 a kakih 10 kilogramov arhiva originalnih dokumentov iz enot vojnega področja za Gorenjsko in njihovih komand mest. Med kupom debelih spisov o vojnih obveznikih, skic raznih mostov, tovarn in železniških prog ter potrdil o orožju, municiji, hrani in podobno, je zlasti vzbudilo pozornost skromno obvestilo iz področja štabu škofjeloškega

odreda z dne 8. oktobra 1944. V njem je napisano, da je v Gorjah na razpolago 600 kilogramov fižola, 200 kilogramov ješprena, 80 kilogramov moke in 250 kilogramov prepečenca. Takrat je bila hrana dobrodošla in nujna za partizanske enote. Pri tem moramo pomisliti, koliko žená v Gorjah ali po tamkajšnji okolici se je moralo odreči svojim lastnim potrebam, morda celo potrebam otrok, da so zbrale in celo napekle kar četrť tone prepečenca.

Kot se spominja komisar Janko, pa skrb za prehrano oboroženim enotam niti ni bila najvažnejša naloga področja. Zasledovati so morali sovražnika na svojem območju, odkrivati njihove sile in nakane ter ob tem pripravljati pogoje za udarne akcije naših organiziranih partizanskih enot. Zato pa je bilo potrebno odkrivati sovražnikovo oborožitev, potrebni so bili točni načrti in skice krajev, utrdb, bunkerjev in vsega, kjer so se pripravljali naši za napad, da je tako bila akcija čim bolj uspešna in hkrati s čim manj žrtev.

Nič manj važna ni bila skrb, kako zaščititi naše narodno bogastvo pred sovražnikovim uničenjem, kako zagotoviti promet in vse gospodarsko življenje dežele, da bi teklo nemoteno po izgonu okupatorja. Osvoboditev je bila vse bliže. S tem pa je nastajalo ne le vprašanje oboroženih sil in zmage, marveč se je vse bolj stopnjevala tudi skrb za prevzem oblasti, za redno življenje v deželi, za zagotovitev dela in kruha našim ljudem.

Gorenjsko vojno področje se je takoj po svoji ustanovitvi zelo resno lotilo te naloge. Organizirali so izdelovanje skic važnejših objektov — tovarn, mostov in drugih javnih naprav, po večjih delovnih organizacijah in tudi na terenu so vzpostavili tako imenovane obrambne odbore, ki so imeli nalogo, da v določenem kritičnem času ubranijo oziroma preprečijo sovražniku uničevanje in rušenje. Hkrati pa so tudi kadrovske pripravljali vse potrebno, da bi nobeno delovno mesto ne bilo izpraznjeno ob izgonu sovra-

nika. To dokazuje tudi pismo vojnega področja z dne 6. decembra 1944 okrajnemu odboru Škofja Loka, v katerem prosijo, naj pregledajo in sporočijo, kdo in kje je iz njihovega območja sposoben šofer, železničar itd. pod orožjem, da bi pravočasno posredovali pri določenih partizanskih enotah za njihov odhod na teren in prevzem ustreznega delovnega mesta. Takó so iskali nov kader po vsem terenu in seveda tudi po partizanskih enotah.

Toliko iz arhivov in spominov komisarja Urbanca. Pot me je zanesla v Potok nad Železniki, kjer je takrat — pred 23 leti domovalo vojno področje za Gorenjsko.

Po dolini iz Petrovega brda navzdol je pihal mrzel veter in zanašal suhi sneg za vogale in drevesa. V Zalem logu ni bilo zunaj žive duše. Vse se je tiščalo v hišah. Morda prav tako kot takrat pred 23 leti in med vojno, če so tjakaj prodrli sovražniki. A to je bilo malokrat! Iz Železnikov navzgor v ozko sotesko med čeri in strma gozdnata pobočja, po katerih so bile vedno razvrščene partizanske straže in zasede, tam sovražniki niso tvegali, razen če prej niso izvedli široke akcije prek vsega gorovja. A za take operacije jim je skoraj vedno primanjkovalo sape.

Te misli so se vzbujale med hojo ob bistrem potoku iz Zalega loga navzgor, v nekdanjo domovino vojnega področja, oblastnega komiteja in drugih služb ter organizacij. Vsaka kmetija, vsaka mala bajta, pa tudi seniki, hlevi in neprehodne zaraščene grape v podnožju partizanske Davče, vse je takrat skrivalo svoje skrivnosti.

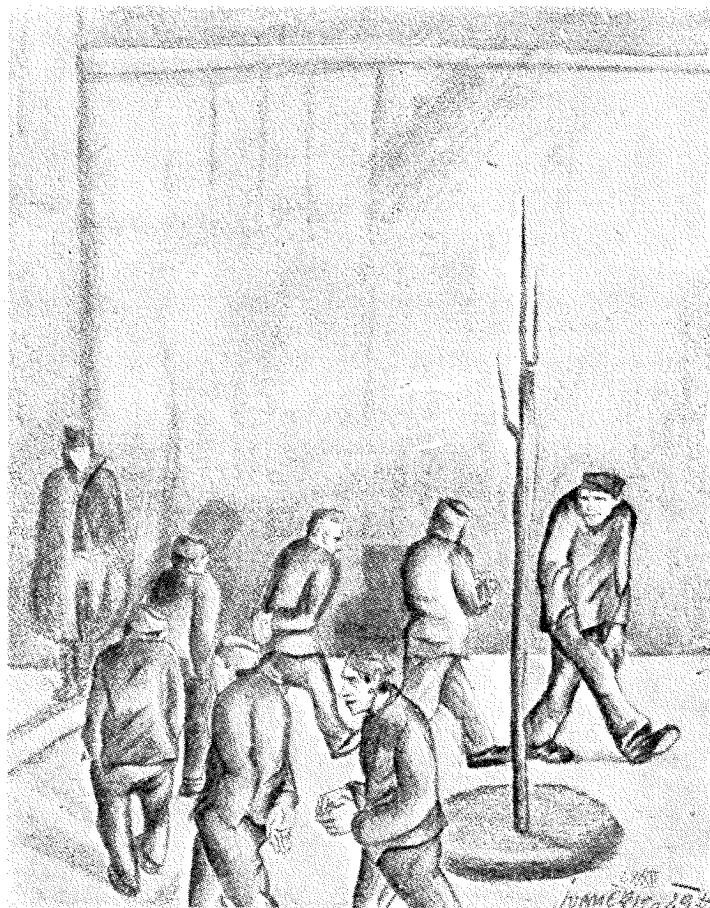
Pri Ocvirkovih je bilo sredi tistega mrzlega zimskega dopoldneva vse prazno in mirno. Toda pes pred hišo me je dostojno pozdravil. Na pročelju je vzdana plošča z napisom: »V tej hiši je bil Oblastni komite KPS za Gorenjsko od 18. septembra 1944 do 23. marca 1945. Okupator je hišo požgal 24. marca 1945.«

V veliki, topli izbi je bila sama mlada gospodinja z manjšim otrokom.

»Mož Lojze je gnal kravo k biku, mati je šla na obisk k sestri tu gori, otroci pa so vsi v šoli,« je začela pripovedovati, češ da je dopoldne vedno tak mir v hiši, da se lahko kaj pospravi in naredi. Najhuje je zjutraj, ko se kar pet otrok hkrati odpravlja v šolo. Najmlajši v prvi razred. Takrat je v hiši vse pokonci: eden išče nogavice, drugi radirko, tretji... In preden je dan, morajo že na pot.

Zdelo se mi je, kot da obuja spomin na tisto napetost, ko je bil tu oblastni komite, duša vsega uporniškega in revolucionarnega gibanja na Gorenjskem, ko so prihajali in odhajali kurirji s pošto. Duh oziroma veter Sibirije, tako so takrat ilegalno imenovali to domačijo pri Ocvirkovih, je bila zelo spoštovana, toda znana le kurirjem in ožjemu krogu organizatorjev in političnih delavcev. To je povedal Lojze Božič, danes gospodar na tej kmetiji, ko se je vrnil s kravo in se spustil v kramljanje ob topli peči. On je bil takrat še mlad fant šestnajstih, sedemnajstih let. Zato ga v začetku niso vključevali v zaupnejša opravila. Toda kaj kmalu si je to zaupanje pridobil, zlasti kot kurir. Po dvakrat na teden je prehodil prek hribov po skrivnih poteh do Kroke in nazaj. Zatem je še pravil, kako je bilo ob hajki junija 1943. On je kosil zunaj. Krogle so švigale naokrog. Zbežal je in šele pozneje opazil, da so mu prestrelili suknjič. Poleti 1943 so prišli Nemci, da bi dobili partizansko radijsko postajo pri Pagonu. Vse so premetali, toda našli ničesar niti dveh partizanov, ki sta bila tam, niti antene niso opazili. Podobno je bilo pri Španu, kjer so po izdajstvu ali po slutnji hoteli najti partizansko tehniko. Ni jim uspelo. Bila je skrita v bunkerju pod hlevom, kamor je bil vhod skozi odprtino pod steljo v ovčjem hlevu. Šest ljudi je bilo takrat v bunkerju. Še bolj pa se Lojze čudi, da niti ob veliki hajki marca 1945, ko so sovražne horde pridrvele prek Porezna in pretaknile vsak senik, vsak grm, niso našle Pokrajinske tehnike, ki je bila v grapi Zala pod Skočnikom, čeprav so hodili komaj 100 metrov višje. Glavna ba-

*Ivan Čargo:
Sedem ljudi na
sprehodu,
1929, kreda*

raka je bila dolga kakih 30 metrov in so bile tam razen tiskarne tudi mnoge delavnice.

To in še dosti drugega je pripovedoval Lojze. Žal le, da ni bilo tisti dan doma njihove stare mame. Povedala bi, kako je bilo, ko je bila mrtva. Da, prav tako. Dvakrat je to doživela v tistih razburkanih časih, kot so pravili drugi. Prvič, ko je z neko nalogo šla prek hribov na Cerkljansko. Za las, da se ni srečala z nemško patruljo. Streljali so nanjo in ona je padla, seveda namerno. Pri prvi hiši so zatem Nemci naročili, naj gredo pokopat neko staro partizanko, ona pa je bila takrat seveda že daleč na-

prej na svoji poti. Drugič pa je bilo huje. Ob veliki hajki marca 1945 se je iz hiše umaknil oblastni komite in tudi vsi domači. Ona pa je bila bolna. Sprijaznila se je z vsem in prosila, naj jo pustijo kar v postelji. Vendar ni šlo gladko. Nemci so jo pretepli, da je omedlela. Osvestila se je na snegu pred gorečo hišo, kamor so jo verjetno pahnili v prepričanju, da je mrtva. Mimo je prišel Nemec in jo še z debelim škornjem močno sunil v hrbet, da bi se prepričal, če je res mrtva. Ni se ganila, ni dala znaka življenja. Pustili so njo in gorečo domaćijo in odšli naprej. Taka je bila njena druga smrt.

Tako je bilo pri Ocvirkovih. Od tam je vodila lepa gaz do Bregarja v Potoku. Tudi te, dasi male hiše, se gotovo spominjajo mnogi borci in takratni aktivisti. Tam je bila zadnje leto krojaško-šivilska delavnica. Dvanajst šivalnih strojev je drdralo v hiši, prihajali so intendant, kurirji, patrole... »Vem,« je dejal enainsedemdesetletni Janez, po domače Bregar, »da so prihajali in odhajali dan in noč, vsa vrata so imeli vedno odklenjena, a ničesar ni nikoli zmanjkalo.« Zatem je kazal razne časopise, ki jih stalno bere, napeljal razgovor o da-dašnjih političnih dohodkih v svetu in pravil, da ne zamudi nobene oddaje. Še pomnite ob nedeljah dopoldne, če je le mogoče.

Pri Matevžu pa ni bilo nikogar, ki bi bil lahko karkoli povedal iz onih časov. Štab področja je bil tam. Toda takrat so bili vsi domači izseljeni. Čas po vojni pa je opravil svoje. Mlade je življenje zvabilo v Škofjo Loko, v Zali log, na Rudno — pač za boljšim.

Današnja sled za takratnimi organizatorji, voditelji in borci gorenjskega vojnega področja je vodila naprej v Selca k Gorazdu, ki je bil takrat komandant zaščitnega bataljona. Našli smo ga v njegovi prijetni hišici ob potoku pri mostu. Toda le po naključju, kajti stalno bivališče ima v udobnem novem bloku v Lovranu. Veliko se spominja iz tistih časov. Pravil je o akcijah, o hajkah, o juriših in zasedah pa tudi marsikatero duhovito je povedal. K tem zadnjim naj zadostuje samo dogodek dveh njihovih borcev, ki sta se predala prav svoji enoti. Bilo je ob znani akciji na Stražišče pri Kranju decembra 1944. Različni vzroki in okoliščine so privedle oba, sicer ne slaba borca, da sta se dogovorila za prestop k Nemcem. In ko sta v temi zapazila obožene postave v belih haljah, sta v nemščini, kakor sta pač znala, povedala, da se predasta. Toda bili so to partizani, ki so nekateri takrat tudi nosili bele halje. Razočarana in skesana so ju privedli nazaj na področje. Po takratnih pravilih bi ju partizansko sodišče lahko obsodilo na

smrt. Vendar se z njima ni končalo tako hudo. Sodišče je razumno in človeško upoštevalo vse okoliščine in »dezerterja« sta ostala naprej na področju ter se kasneje tudi izkazala, da je bila njuna predaja res le trenutek demoralizacije.

Nato sem poiskal v Ljubljani dokaj znanega borca gorenjskega vojnega področja, tovariša Toneta Razpotnika. Sprva, ko je prišel oktobra 1944 iz kokrškega odreda na področje, je bil mitraljezec. Zaupali so mu po dejanjih, čeprav mu je bilo komaj sedemnajst let. Postal je priljubljen, zlasti med mladimi borci in izbrali so ga za sekretarja SKOJ, zatem pa še za politkomisarja čete. Tudi komandant Krtina je Tonetovi breži zelo zaupal, kadar je bilo to potrebno. »Krtina je bil pravi človek, pravi tovariš. Če smo prišli do hiš in sem ostal zunaj z mitraljezom, je Krtina prvi prinesel meni kaj za pod zob,« pravi Tone. Morda najbolj živo pa se spominja na Miho Klinarja iz Jesenic. Verjetno zato, ker je bil Miha njegovih let, mlad, nadebuden, poln optimizma. Spominja se, kako brez pomisleka in strahu je odhajal Miha v akcije, kako duhovito je na kakem mitingu govoril o Nemcih in o belih, jih znal zasmehovati in prezirati nevarnost in smrt. Skratka, fant, ki je s skrajnim boemskim optimizmom gledal v prihajajoči novi svet.

Borci in sodelavci v oddelku za promet na področju se gotovo spominjajo tudi Ivana Vambergerja iz Stražišča. V njegovem oddelku so bili sposobni strokovnjaki, tehnični risarji in drugi personal. Veliko je bilo skrbi za prevoze materiala določenim enotam, zlasti iz Gorenjske prek hribov na Primorsko. Še več skrbi pa so imeli z organizacijo prometnega osebja in z zavarovanjem prometnih objektov pred sovražnikom. Za vsako železniško postajo, za vsak most so organizirali varstvo — ljudi, ki so bili pripravljeni postaviti se v bran pred rušenjem in za vsako delovno mesto so imeli pripravljene zanesljive ljudi. Težko pa je bilo to organizirati, dobiti načrte. Nekoč je načrt prinesla neka žena iz

Ljubljane, ki ga je skrila med lase, da je mirneje šla skozi sovražne preglede.

Jenko Franc iz Kranja je vodil oddelek za oboroževanje. Najbolj se spominja, kako so šli po neki protitankovski top v Doblar ob Soči. Bilo je to aprila 1945, mesec pred osvoboditvijo. Domačini v Doblarju so pomagali in sodelovali tako, da so top odpeljali z volovski mi vpregami proti Mostu na Soči in naprej celo brez spopadov z Nemci in belogardisti. Tisti top so zatem uporabili tudi pri odločilni bitki za osvoboditev Begunj ob končnem izgonu sovražnika. Veliko municije in orožja so »izvrtali« sem ter tja, kot pravi Jenko, in ga dajali udarnim enotam. Okrog 400 kilogramov razstreliva pa so porabili hkrati samo za miniranje skalovja ob cesti iz Železnikov v Zali log, da so onemogočili Nemcem

motorizirano improvizacijo v to dolino, ki je vodila v osrčje gorenjskega in primorskega partizanstva.

Take in podobne spomine bi gotovo vedel povedati tudi tovariš Kušar, ki danes vodi Gospodarsko razstavišče v Ljubljani, obveščevalec Albin Lavtar iz Selc, Miloš Rauhekar, šef obveščevalne službe, danes v Bohinju, Peraič v Trziču, Drgač, Majcen, Rus, Trlič, Mravlja, Tomc in toliko drugih. Vsi, ki smo imeli srečo in čas, da smo jih obiskali in tudi našli, so vedeli povedati še o mnogih tovariših iz področja, povpraševali so o njihovem današnjem življenju in pripočeli pogovore z njimi. Naj bo to le prvi prispevek, kot začetek, spobuda vsem borcem, organizatorjem in sodelavcem te enote, da samostojno prispevajo s svojimi spomini.

V PREGNANSTVO

Vlado Valenčak

Januarja 1942. leta so jo odpeljali od doma gestapovci, najprej v celjski stari pisker, potem v jetnišnico v Mariboru, v zapore v Gradec, na Dunaj, v Prago in Berlin. Prek šestih zloglasnih zaporov je končno prišla v pravi pekel, v koncentracijsko taborišče Ravensbrück...

Tam je srečala še mnogo Slovenk, med njimi Vido Kosi, Danilo Gril, Lojzko Panič, Lojzko Dežman, Mijo Brinar in druge.

Cebularjeva hiša v Mislinji pri Slovenj Gradcu je bila že od leta 1941 povezana z narodnoosvobodilno borbo. Tu je bila javka med Ljubljano in Štajersko. Sem so prihajali že takrat španski borci: Anton Žnidarič, Dušan Kveder, Miloš Zidanšek, Izak Povh, mlada kurirka Milena Bokša in drugi.

Dana je bila tudi kurirka; že junija 1941 je opravljala to službo, ko je šla po vezo v Lisično... Pozneje jo je nekdo

izdal, ker so ga gestapovci toliko mučili v zaporu... Zaprli so jo in vse do konca vojne je ostala v koncentracijskem taborišču Ravensbrück.

Ravensbrück, decembra 1943. V spalnicah sploh niso nikdar kurili niti v največji zimi. Zime pa so bile v tem delu Nemčije vedno zelo ostre — v 1943. letu pa še posebej. Samo v jedilnicah so malenkost kurili, toda tam so se zadrževali le kratek čas ob kosilu ali večerji (če bi to, kar so dobili, sploh lahko imenovali tako). Slaba hrana in večni mraz sta bila tu trdna zaveznika proti človeku. Sestradanim je kri komaj še plapolala, kajti mraz je segal prav do kosti. V globokih votlinah so umirale mnoge oči...

Že tretje leto sedi v ravensbrückskih mučilnicah. Njeno izčrpano telo ni več podobno tisti mladi deklici, ki so jo iz mariborskega zapora prek raznih jetniš-

nic v Nemčiji končno pustili v tem taborišču.

Blížalo se je novo leto. To je čas, ko se človek še bolj spominja svojih dragih, prijateljev in znancev. V mislih je preletela Pohorje pozimi, smučanje in vesela silvestrovanja v planinskih kočah, vsa prešerna... pa tistih toplih kmečkih krušnih peči, na katerih si se res lahko do kosti ogrel. Kaj bi dala, da bi lahko tako kot takrat spet začutila toploto pohorske kmečke sobe in krušne peči!

Iz sanjarjenja jo je zbudilo, ko je zaslišala, da kličejo pred taboriščno pisarno njeno številko. Stražar je odprl paket, ki je bil poln gnilih jabolk. Odrinil jih je. Vzela je omot in ga odnesla v spalnico na pograd. Tu je s tovarišicami do potankosti pregledala vsebino od jabolka do jabolka. Vse je bilo gnilo. Nič za pod zob. Toda glej, nenadoma so na dnu omota našle v papir zavito fotografijo mame, očeta in strica. To so bili njeni najdražji...

Tudi fotografij niso smele imeti v taborišču. Že leta ni videla nobene. Slika je tako postala pravzaprav last vseh. Vse so jo hodile gledat in na njej je vsaka videla svojo mater, očeta, strica in vse bližnje sorodnike. Iz blaga so fotografiji sešile majhen album, kjer je bila na varnem. Tudi kontrola ne bi opazila prepovedane slike, ker je bil album bolj podoban denarnici...

Tako so gnila jabolka prinesla v taborišče košček domačega kraja in domačega ognjišča.

Novo leto je bilo lepše — kajti vse, ne samo ona, so imele v gosteh svoje, čeprav samo na fotografiji...

Gruča progasto oblečenih skeletov se je sklanjala nad smetiščem in brskala za življenjem, kajti bili so bližje smrti, kot bi si človek lahko mislil.

Mogoče je med smetmi kaj užitenega...

Človek tu ne pomeni nič. Še številka, ki jo je dobil ob prihodu, je več vredna od človeka — saj bo marsikoga preživel. Njo bodo skrbni rablji z vso nem-

ško pedantnostjo vpisali v debele knjige, kjer zbirajo podatke o umrlih. Tudi ubijati je treba skrbno in »pošteno« — pošteno, kot je bil »pošten« ves njihov novi red.

Nobeden se ni nadejal, vendar je bila resnica. V smeteh so našli košček surove cvetače. Menda jo je nekdo iz kuhinje pomotoma vrgel v smeti. Skelet jo je pobral in vsi so ga gledali iz globoko udratih očesnih votlin.

Ta je našla življenje: košček karfi-jole.

Nekega dne je šel glas od ust do ust, da je v lager prišla komisija.

Prvi dan niso vedeli, zakaj je prišla, toda kmalu so spoznali njeno vlogo: bila je selekcijska.

Skupina s smetišča se je počasi umaknila na apel. Večina je še isti dan končala v krematoriju.

Taboriščnice so to takoj opazile. Vse je zajel preplah, da bi končale v velikih pečeh nosilcev kulture...

Mrzlično je šumelo po lagerju. Vsaka je želela, da bi bila videti čim bolj zdrava. Nekatere so si z rdečim papirjem mazale ličnice. Starejše so tisti šop las, ki je kukal izpod rute, če je bil siv, mazale s črnim loščilom za čevlje...

Porinili so jih pred selekcijsko komisijo. Člani komisije so bili esesovci. Brezbrižno so gledali svoje ujetnice, ki so morale pred njimi najprej teči. Zdelo se je kot na konjskem sejmu, kjer prodajalec požene konja, da bi pokazal, če se dobro teče...

Tako so gonili tukaj jetnice, da bi ugotovili njihove fizične sposobnosti. Potem so jih natanko ogledovali. Tiste, ki so pri teku obnemogle, so takoj oddvojili in k njim priključili še tiste, ki jim je, po njihovi oceni, gledala že smrt iz oči.

»Ti!« je rekel in kazalec uperil v jetnico. Ta »ti« je pomenil konec življenja, kajti vsa skupina selekcioniranih žena je še isti dan končala v krematoriju.

Ti, ti, ti... neznansko trdi ti, je še mnogim ostal v ušesu, če so imele srečo, da so se izvlekle žive iz lagerja...

PRIHOD V DOLOMITE

Jože Simšič-Jelen

Rakovška četa, ki je bila proti koncu aprila 1942. leta v sestavu Zidanškovega bataljona in se je do junija meseca zadrževala na Križni gori nad Ložem, je imela tedaj važno nalogo: kontrolirati in zaščititi osvobojeno ozemlje pred italijanskimi napadalci. V drugi polovici junija je bil del te čete poslan v sestav dolomitskega odreda. Komandir Levč je zbral četo, ki je štela čez sto ljudi. Vseh pa ni bilo v zboru. Ravno takrat jih je bilo precej po raznih zasedah, v patroljah itd. Zbralo se nas je okrog sedemdeset. Prišel je tudi bataljonski komandant Smeli, ki se je prav takrat mudil pri nas. Najprej sta nam on in komandir na kratko pojasnila, za kaj pravzaprav gre in vprašala, kdo se javi prostovoljno. Najprej se jih je javilo le malo, po krajšem posvetovanju pa se je to število nekoliko povečalo. Bilo nas je kakih petindvajset prostovoljcev, ki smo stopili iz vrste, moralo pa bi nas biti okrog štirideset. Komandir in komisar sta začela sama odbirati. Nekateri tovariši bi bili zelo radi ostali v četi, posebno še tisti, ki so bili doma iz loške in cerkniške doline. Končno je bilo štirideset tovarišev pripravljenih na odhod. Za začasnega komandirja te skupine je bil določen Mark, doma nekje od Trsta, še predvojni revolucionar in komunist, za komisarja pa Drago Bančič-Brkin, nedavno umrli narodni heroj.

Še istega dne smo krenili na pot. Poleg osebne opreme smo dobili še nekaj hrane. Rečeno je bilo, da bomo na cilju v dveh dneh. Šli smo čez Slivnico, nekje nad Begunjami pa smo se priključili II. grupi odredov, ki je bila čez Dolomite namenjena na Gorenjsko in Štajersko. Noč smo skupaj z njimi prespali v gozdu nad Begunjami.

Naslednji dan, 27. junija 1942, pa smo skupno krenili naprej proti Starim žagam, kjer smo se srečali še z Lukovim

bataljonom. Dva bataljona II. grupe sta takoj nadaljevala pot naprej čez progo in v Dolomite, Zdravkov bataljon in naš del čete pa je ostal v bližini Lukovega bataljona. V začetku nam ni bilo jasno, zakaj nismo odšli naprej z ostalimi, a rečeno je bilo samo, da bomo krenili kak dan kasneje za njimi, ko nam bodo oni pripravili teren. Šele 29. junija smo zvedeli, da je Lukov bataljon pripravil na progi neko večjo akcijo. V načrtu je imel porušiti borovniški most; to naj bi storil tako, da bi iz bližnje postaje Verd spustili tovorni vlak. Tega naj bi poleg naravnega padca pospešili še z lokomotivo. Na most naj bi prišel z veliko hitrostjo. V dogovoru s kretničarjem naj bi tu iztiril in porušil novozgrajeni del mostu.

Tega dne smo dobili kosilo nekaj prej kot navadno. Komandirji so že dopoldne zvedeli o nalogah, zato smo po kosilu kmalu odšli. Plan te akcije je bil zelo obsežen, kajti proga je bila zastražena vse od Logatca do Preserja. Vsak utrjeni objekt na progi bi moral biti obstreljevan v trenutku, ko bi se most začel rušiti.

Vse je bilo dobro pripravljeno. Toda namesto predvidenega vlaka z materialom je točno ob določenem času pripeljal tovorni vlak, napolnjen večinoma z Ljubljancami, ki so jih Italijani pobrali največ za Bežigradom in jih odpeljali v internacijo. Železniški čuvaj, ki je bil že pripravljen, da bo vlak zaustavil, je z dogovorjenim signalom res storil to. Do takrat še nihče naših ni vedel, da so bili v vlaku interniranci. Šele ko so se po zaprtih vagonih usule naše kroglice, smo iz njih zaslišali obupne klice. Najprej je bilo težko razložiti vse mogoče glasove, pomešane z odmevi strellov, po nekaj minutah pa je bilo tu in tam le mogoče ujeti kak klic, kakor: »Ne streljajte, Slovenci smo!«

Takrat smo prestregli tudi povelja komandirjev: »Ne streljajte več v vagon!«

Vnel se je boj med nami in italijanskim spremstvom, ki je bilo na dveh oklopnih vagonih v zadnjem delu kompozicije. Nekaj stražarjev je bilo tudi med vagoni v hišicah za zavirače. Ti se niso upirali, temveč so raje poskakali na drugo stran in čez nasipe ob progi. Strojevodja se je tudi pognal z lokomotive in jo odklopil ter skušal pobegniti proti Logatcu, toda rafali naših strojnic so prerešetalí kotlovnico in tako se je kmalu moral ustaviti tudi ta. Ko smo nehali streljati po vagonih, so nekateri naši tovariši stekli tja in s puškinimi kopiti začeli odpirati zaplombirana vrata. Zdaj so iz vagonov začeli skakati interniranci in se na moč zahvaljevati za rešitev. Kolone rešencev so se takoj zatem potegnile za vodniki v temni gozd, nekaj pa jih je bilo med prvimi rafali tudi ranjenih. Ranjence smo obvezali in jim pomagali oditi proti taborišču. Med reševanjem internirancev se je razvil močan ogenj. Italijani so med drugim začeli streljati, tudi z minometi, ki so bili v oklopnih vagonih. Tudi kasneje, ko se je kolona pomikala naprej proti taborišču, so nas še vedno spremljale detonacije min. Močno streljanje je bilo slišati tudi na drugih delih proge.

Dolga kolona internirancev, za njimi pa naše enote, se je pomikala proti Starim žagam, kamor smo prispeli proti jutru. Nekaj rešencev je zmanjkalo med potjo, nekaj pa jih je celo ostalo na progi in po vagonih. Največ je bilo takih, ki niso imeli drugega kot tisto, kar so nosili na sebi. Še posebno neprimer-no so bile oblečene in obute ženske, zlasti mlajše. Nekatere so bile še v salo-narjih z visokimi petami. Kot so nam pripovedovali kasneje, so jih največ po-brali kar na cestah, da se niti z doma-čimi niso mogli posloviti.

Po krajšem počitku pri Starih žagah nad Borovnico smo se začeli pogovarjati bolj sproščeno. Soborci, doma iz Ljubljane, so med rešenimi kmalu našli tudi

prijatelje, tovariše, znance in tudi sode-lavce iz ilegalnega dela. Nekaj med nji-mi pa je bilo celo takih, ki si te naše akcije niso želeli prav preveč. Nekateri izmed njih, kot je bilo rečeno že prej, so ostali kar na progi ali pa so se ka-sneje izgubili iz kolone. Vmes so bili ljudje vseh vrst. To se je pokazalo tudi potem, ko so jih naši starešine začeli deliti za borbene in delovne enote. Ne-kateri so izrazili željo, da bi šli domov ali pa celo naprej v internacijo. Kar je bilo starejših ljudi, so se večinoma jav-ljali v delovne enote, mlajši pa pred-vsem v borbene. Med razporejanjem so nas nekajkrat preletele tudi Rupnikove dvokrilne »štorklje«, a se nismo dali motiti. Ko so bili vsi razporejeni, je na-daljnja skrb zanje ostala Lukovemu ba-taljonu. Mi smo tisto noč počivali blizu njegovega taborišča, naslednji dan smo se pa pripravili za prehod čez progo. Luka nam je odredil vodnike in okrog štirih popoldne se je zbral Zdravkov ba-taljon, za njim pa še naš del Rakovške čete. Krenili smo proti železniški progi nad Verdrom. Progi smo se približali še pri dnevu, zato smo tam morali poča-kati, da se je zmračilo. Le vodniki so se progi približali še podnevi, da so opazo-vali mesto prehoda. Čez progo smo šli pred manjšim viaduktom, nato obšli Staro Vrhniko, naprej pa hodili po pod-lipski dolini proti Žažarju. Tam je bilo taborišče preostalih dveh bataljonov II. grupe. A takrat smo našli tam samo še enega, kajti drugi je že odšel prek meje na Gorenjsko. A tudi ta je še isti večer odšel za prvim čez italijansko-nemško mejo na gorenjsko stran. Bata-ljon, s katerim smo mi prišli čez progo, je nekaj dni ostal nad Žažarjem in po-čival.

Medtem so se nekatere bataljonske patrulje spopadle z Italijani. Po nekaj dneh pa je tudi ta bataljon odšel čez mejo. Tako smo v tem taborišču ostali sami brez zveze z drugimi enotami, ki so bile tedaj na območju Dolomitov. Bili pa smo v stikih z vaško zaščito v Žažarju in Podlipi. Takrat smo tudi

Ivan Čargo: Nesreča v rudniku, rdeča kreda

ugotovili, da so na tem terenu imeli odlično organizirano in dobro oboroženo vaško zaščito.

Naslednjega dne nas je že zgodaj zjutraj ta zaščita obvestila, da se iz Horjula in Vrhnike proti našemu taborišču pomikajo Italijani. Komandir Mark in komisar Brkin sta se odločila, da se ta del čete, ki je takrat štel še okrog petintrideset ljudi, razdeli v dve skupini, ki naj bi šli v zasedi vsaka v svojo smer. Ena naj bi šla proti Ligojni in Vrhniki, a druga, v kateri sem bil tudi jaz, naj bi odrinila proti Št. Joštu in Črnemu vrhu. Ker izmed nas nobeden ni bil iz teh krajev, in nam je bil teren neznan, smo od vaške zaščite dobili vodnike. Nismo še uspeli dobro pozajtrkovati, ko smo odšli vsak v svojo smer. Do takrat smo se na tem terenu počutili kar nekam varne, kot da bi bili nekje v notranjosti republike, kot smo takrat ime-

novali del osvobojenega ozemlja okrog loške doline. Po organiziranosti terena je tudi vse tako kazalo. Šele ko smo prvikrat šli v zasedo, smo spoznali, kaj so Dolomiti. Naša skupina, ki jo je vodil Mark, je šla naprej proti Št. Joštu. Ustavili smo se na robu gozda. Iz cerkvenega zvonika smo zaslišali glas zvonu, kot bi nekdo s kladivom udaril po zvonu. Kasneje smo zvedeli, da je bilo to znamenje, ki je pomenilo, da so v bližini partizani. Takrat so se porajale prve enote bele garde v Sloveniji, in to ravno v Št. Joštu, mi pa o tem tedaj še nismo nič vedeli.

Ker nam torej ni bilo znano, kako je v Št. Joštu, je komandir Mark poslal mojega brata Zvoneta in z njim še enega tovariša, da ugotovita, kako je tam. Posebno še po tistem zvoku z zvonom, ki se nam je vseeno zdel sumljiv. Šla sta kar brez orožja, da ne bi vzbujala

pozornosti. Kmalu po njunem odhodu smo v bližini cerkve opazili dva moška v civilni obleki, a oba oborožena. Nismo še ugotovili, kaj naj to pomeni. Čakali smo, skriti na robu gozda, da se vrneti Zvone in njegov spremljevalec.

Medtem smo z nasprotne strani prisluškovali italijanskim glasovom. Umaknili smo se nekoliko nižje proti dolini. Tam pa smo naleteli na italijansko zasedo. Takoj nas je obsula s točo krogel. Imeli smo ranjenca. Ker nam je bilo zdaj vse skupaj še bolj nejasno, smo se umaknili in odnesli tudi hudo ranjenega tovariša Vlada iz Podcerkve v Loški dolini. Krogla mu je prebila prsni koš, šla skozi pljuča in na hrbtu ven. Za silo smo ga obvezali in ga nekaj časa nosili. Ko pa se je pokazalo, da ga bomo še bolj izmučili — Italijani pa so bili vsepovsod, kamor smo se obrnili — smo se odločili, da ga odnesemo do prve hiše. Odložili smo ga v njeni bližini, mu pustili vso hrano in pijačo, ki smo jo imeli s seboj, in ga zamaskirali z vejami. Ponj bi prišli pozneje, ko bi se ozračje očistilo. Potem smo hoteli prečkati cesto, ki vodi od Horjula proti Vrzdencu in naprej v Lučne. Ko smo se ji približali, smo naleteli na močnejšo italijansko zasedo, podprto z nekaj tanki. Na tankovskih kupolah smo opazili oficirje, ki so z daljnogledom opazovali okolico. Čudili pa smo se, da nas niso opazili. Smer prehoda smo morali menjati. Obrnili smo se prav v nasprotno stran in se začeli vzpenjati v zelo strm breg. Bil sem zadnji skupaj z mitraljezcem Matevžem, ki je bil doma iz Dolenjega jezera. Med prebijanjem proti vrhu sva nenadoma pred seboj zagledala ležčega Jožeta Ržka-Tomaža, ki ga je obšla slabost. Zgrabil je Matevža za hlače in ga prosil, naj ga ustrelji, da ne bi živ padel v sovražnikove roke. Sprva sva ga hotela prepričevati, da smo v nevarnem položaju, in če le more, naj si še malo pomaga naprej, ker bomo kmalu iz nevarnosti. A vse najino prepričevanje ni nič zaleglo, zato sva ga zgrabila in ga vlekla proti vrhu hriba.

Medtem so nam ostali odšli naprej. Zgubili smo vsako zvezo z njimi. Tudi midva sva se tako izčrpala, da nisva mogla več nikamor. Zato sva Tomaža hotela zavleči v kak gost grm in ostati pri njem. Da bi poiskal čim boljše skrivališče, sem šel proti vrhu. Kmalu sem našel v bregu zelo gosto grmovje, prepleteno s srobotom. Vrnil sem se in z Matevžem sva Tomaža spravila vanj. Matevžu pa se je zdelo, da smo preblizu poti. Res smo bili od nje oddaljeni le dva metra. Hotel sem še malo pogledati, če bi bilo kje kaj bolj primernega. Niže doli je bil travnik, nad potjo pa redek bukov gozd. Če bi se tudi našlo boljše skrivališče, o tem ni bilo več časa premišljevati: čisto blizu smo na poti zaslišali pomikajočo se kolono Italijanov. Ni nam preostalo drugega, kot da se potuhnemo in pripravimo na strel. Matevž je imel strojnico, zato smo se počutili malo varnejše.

Komaj smo se dodobra pripravili, že je bila pred nami kolona Italijanov. Z Matevžem sva se v tem trenutku najbolj bala, kako bo s Tomažem. Toda kar dobro se je zadržal. Le kolona Italijanov se je vila mimo nas neskončno dolgo. Italijanskega govorjenja ni bilo konca. Stiskali smo se v veliki nestrpnosti, ker nismo vedeli, kaj bo iz tega. Posebno pa se nas je polastil nemir, ko smo zaslišali neko precej glasno italijansko povelje, ki pa ga nismo razumeli. Tudi Matevž, čeprav je precej razumel italijanščino, ni mogel raztolmačiti tega povelja.

Kolona se je ustavila. Imeli smo občutek, da so nas opazili in da bodo vsak hip udarili po nas. Toda obrnili so se proti gozdu nad potjo, preiskali in pregledali vsak grmiček in se tako počasi pomikali po grebenu. Nismo vedeli, da smo že tako visoko pod vrhom. Ko pa so Italijani obstali kakih štirideset metrov nad nami, smo spoznali, da smo čisto pod vrhom. Tu so Italijani zasedli položaje in čakali. Grmovja pod potjo, kjer smo bili skriti, niso nič pregledovali. Nestrpno smo pričakovali, da bi se

zmračilo, a kazalec na uri se je le počasi pomikal naprej. Skrbelo nas je tudi za druge tovariše, s katerimi smo zgubili zvezo. In kaj je z ranjencem, ki smo ga pustili blizu hiše, pa z onima dvema, ki sta šla proti Št. Joštu? To so bili težki trenutki.

Tako smo pričakali noč. Čim bolj se je mračilo, glasnejše je postajalo italijansko žlobudranje. Pričakovali smo, da se bodo do mraka umaknili v postojanke. Zmota. Vso noč so ostali na položajih. Mj se pa nismo mogli umakniti nikamor, ker nismo poznali ne terena ne ljudi.

Tako smo v tem grmovju dočakali naslednje jutro.

Italijanov je bilo krog nas še vedno dosti. Tudi po poti nad nami so začeli hoditi vse pogostejše. Nekoliko smo se že privadili nanje, zato se nismo več vznemirjali toliko kot prvi dan. Tudi na hrano in pijačo se nismo dosti spomnili, čeprav smo bili že drugi dan brez vsega. Matevža in Tomaža pa je vse to bolj prizadelo kot mene, ker sta bila oba strastna kadilca. Kaditi pa nista mogla, ker smo bili brez vžgalic. Po dolgem pregledovanju in obračanju žepov je Matevž nekeje za podlogo našel vžgalico. Ker pa nista imela škatlice, sta po zgledu naših prednikov začela vžgati s kamenjem. A tudi to se jima ni posrečilo. Težko je bilo vzdržati brez hrane, brez vode in še brez cigaret. A tudi to smo potrpežljivo prenašali še ves dan, še vso noč in še do naslednjega dne opoldne. Želja po življenju je bila tako močna, da smo na druge težave nekako pozabili. Drugega dne proti večeru se je italijanska vojska nekam pomirila, se potegnila na cesto in verjetno tudi v postojanke. To noč jih nismo več slišali, a čez noč smo še vedno ostali v tem brlogu. Sklenili smo, da se bomo zjutraj, ko se bo začelo daniti, poskušali orientirati in poiskati taborišče, iz katerega smo šli v

zasedo. To smo tudi storili. Šli smo proti taborišču, a ni ga bilo lahko najti. Neprijeten pa je bil občutek, ko tam nismo dobili nikogar. Ni nam drugega preostalo, kot da se obrnemo do kakega kmeta. Morali smo se vsaj malo okrepčati.

V bližini taborišča je bil zaselek Kandol nad Podlipo, ki je štel le nekaj hiš. Oglasili smo se pri prvem kmetu in tu so nas zelo lepo sprejeli. Gospodinjo smo poprosili za malo toplega mleka. Skuhala nam je celo latvico močnika in mi smo ga hitro pospravili. Vprašali smo jih, če so kaj videli naše fante, in če jim je kaj znano, v katero smer so šli. Rekli so nam, da so bili pri njih prejšnji večer, kaj več pa da nam ne vedo povedati. Svetovali so nam, naj gremo na Podpesek k Lesjakovim, kjer bomo verjetno zvedeli kaj več. Gospodinja nam je na pot ponudila še pol hlebca kruha. Za vse gostoljubje smo se lepo zahvalili in odšli.

Nadaljevali smo pot k Lesjakovim. To je bila velika kmetija, na kateri je živela dobra družina, vsa z dušo in telesom za partizane. Najstarejši sin je bil poučen o vsem in je vedel vse, kar se je godilo na tem območju. Vprašal nas je še, če želimo kaj jesti. Prosili smo ga le za malo mleka, nato nas je odpeljal v partizansko taborišče, ki je bilo v bližnjem gozdu. Vprašali smo ga, če mu je znano, kdo je tam. Povedal nam je, da je dosti novih, ki jih še ne pozna. Po tem smo sklepali, da so prispeli tudi naši.

V taborišču smo res našli že vse naše in tudi ostale tovariše iz II. bataljona dolomitskega odreda. Nastalo je splošno veselje, saj so nas že zbrisali iz spiska živih.

Tako smo v nekaj dneh spoznali Dolomite, doživeli ustanovitev dolomitskega odreda in hkrati porajanje bele garde v Št. Joštu.

MILE KLOPČIČ: PESMI IN PESNITVE

Mile Klopčič je kot pesnik in kulturni delavec spodbujal in spremljal delavsko gibanje od let revolucionarne gorečnosti naših prvih skojevcev do protesta zoper informbiro, od prve zmage nad fašizmom na naših tleh do kočevskega zbora in še dlje. V letih diktature, ujetništva in osvobodilnega boja je netil upanje in vero v zmago boja za boljšo ureditev družbe: spočetka zanosno, nato stvarno, z odporom zoper ponižanje in mrak, s posmehom poeziji v oblakih ter ogorčen zoper izdajstvo in kleveto. Upodobil je težko življenje rojakov-rudarjev, pristrčne želje in zaskrbljena vprašanja njihovih otrok, móro šestojanuarske diktature, bol hrepenenja in heroizem osvobodilne vojne.

Preproste pesmi in pesmi, nastale kasneje, sodiijo po izvirnem, izbranem, polnem pesniškem izrazu med najlepše dosežke slovenske poezije med vojnama. Pa tudi Klopčičeve mladeniške, po obliki nedognane pesmi, so več kot zgolj revolucionarno propagandne. So manifest srca in spoznanj naših prvih komunistov.

V socialni poeziji ni lahko uspeti. Klopčič je uspel zaradi prizadete povezanosti z delavstvom in z njegovim bojem, zaradi jasnega spoznanja o družbeni vlogi proletariata ter globoke zavesti o nujnosti razrednega boja in o ustvarjalnosti dela, pa tudi s kulturo pesniškega izraza, saj ga je po vojni v številnih prepesnitvah obogatil in oplemenitil toliko kakor le malokdo v naši književnosti.

Takó zaključuje spremno besedo o življenju in delu pesnika Mileta Klopčiča Janko Liška v knjigi Klopčičevih pesmi in prepesnitev. V knjigi, ki je pod naslovom PESMI IN PREPESNITVE izdala Mladinska knjiga v zbirki Kondor (99. zvezek) v počastitev petdesetletnice oktobrske revolucije. Mile Klopčič je še ne osemnajstleten izdal svojo prvo pesniško zbirko Plamteči okovi, posvečeno spominu Lenina. To je bilo leta 1924. Potem je sodeloval pri danes zgodovinsko pomembnem almanahu Knjiga dru-

gova (leta 1929), prvi manifestaciji književne levice v Jugoslaviji. Knjigo so takrat zaplenili in je izšla šele po osvoboditvi. Vzporedno s pesnikovanjem se je Klopčič lotil tudi prevajanja tujih pesnikov, predvsem ruskih. Leta 1928 je izšla prepesnitev Blokove poeme Dvanaajst. Vidno mesto v slovenski poeziji pa je Klopčiču prinesla druga pesniška zbirka Preproste pesmi (1934). Klopčič je nato napisal vrsto občutenih otroških in mladinskih pesmi, sicer pa je ves čas do vojne ustvarjal in prevajal poezijo. Snoval je »satirične verze in pesmi optimističnega hrepenenja« (kot pravi Janko Liška), vendar zbirka ni izšla, ker je prej izbruhnila vojna. Klopčič je bil v ujetništvu, nato med ljubljanskimi aktivisti in slednjič v partizanih. Tu je nastala njegova znana drama Mati, poleg Borovih Raztrgancev najbolj znana partizanska odrska stvaritev. Po osvoboditvi se je Klopčič s še večjo vnemo posvetil prevajanju poezije. Sodeloval je pri prevajanju makedonskih pesnikov za prvo makedonsko pesniško antologijo, prevajal Heineja (prevodi so izšli tudi v knjigi), objavil šest knjig Puškinovega izbranega dela — v njem je tudi Evgenij Onjegin — izdal v prevodu izbrano delo Mihaila J. Lermontova in v samostojni knjigi tudi basni Krilova. V knjigi Divji grm je leta 1952 objavil izbor svojih pesniških prevodov raznih avtorjev, nove prevode pa stalno objavlja v naših revijah.

Klopčičev pesniški in prevajalski opus je torej obširen. Nimamo pa še Klopčičeve nove pesniške zbirke niti zbirke, ki bi prinesla izbor njegovih najboljših pesniških stvaritev. To vsaj nekoliko nadomešča sedaj izšla knjiga njegovih pesmi in prepesnitev v zbirki Kondor. Če upoštevamo omenjeno in izčrpen urednikov uvod s prikazom življenja in dela Mileta Klopčiča, moramo zapisati, da je to vsekakor izdaja, ki presega pomen pretežne večine knjig v Kondorju. Tudi glede na naravo in pomen Klopčičeve socialne in revolucionarne lirike, glede na njegov pomen pro-

letarskega pesnika in umetniško kako-vost pesmi ter prevodov zasluži, da jo omenjamo, čeprav naj bi bila izdaja v tej zbirki namenjena prvenstveno študentski mladini.

Knjiga Klopčičevih stvaritev ima dva dela, kot to kaže že njen naslov. Pesmi so razvrščene v glavnem po času nastanka. Uvodni cikel (ves prvi del je razdeljen na deset skupin) prinaša pesmi iz zbirke Plamteči okovi. Sledi primer recitacijskega zbora, nato pa pesmi in zbirke Preproste pesmi, sicer nekoliko drugače razvrščene kot v zbirki. V zadnjih treh ciklih so objavljene pesmi, ki še niso bile objavljene v nobeni zbirki. Drugi del je posvečen Klopčičevim pre-pesnitvam tujih pesnikov. Najprej najdemo pesmi iz najstarejše kitajske pesniške zbirke Ši-king, po en prevod iz Shakespeara, Schillerja in Rilkeja, zlasti pa prevode Puškinovih in Lermontovih pesmi, dve basni Krilova, pesmi Heineja, Jesenina in Jiří Wolkerja. Na koncu so objavljene pesmi iz jugoslovanske književnosti, prevodi Koste Racina, Krleže, Nazorja in Desanke Maksimović.

Izbor pesmi in prepesnitev je skrbno pretehtan. Od prvih jezikovno neizbrušenih, pa zanosnih pesmi v zbirki Plamteči okovi, prek zbirke Preprostih pesmi, napisanih v stvarnem, realističnem slogu, pesmi, v katerih je prikazal proletarsko, rudarsko stvarnost, mimo pesmi za otroke, nas izbor vodi do pesmi iz cikla Indija Koromandija (pesmi optimističnega hrepenenja) in do pesmi s skupnim naslovom Viharni čas, v katerih najdemo odmev našega osvobodilnega boja in povojnih problemov. Drugi del je sestavljen takó, da so v njem zastopani vsi tuji avtorji, ki jih je Klopčič prevajal, zlasti seveda tisti (Puškin, Lermontov), ki so Klopčiču posebno pri srcu. Gotovo je težišče zbirke na izvirni poeziji, čeprav ni pomen prevodov, vsaj nekaterih, nič manjši. Toda prvi del z izborom originalnih stvaritev in pregledom celotnega Klopčičevega opusa je vendar tisti, ki daje Klopčiču nadvse častno mesto med slovenskimi pesniki. Tak pregled Klopčičevega izvirnega ustvarjalstva imamo torej prvič. Zato je torej izdaja pomembna. Tehtnost pa ji dajejo tudi uvod in opombe. S. R.

NEZNANI ŽUPANČIČ

Znano je, da je Prešeren v zadnjem obdobju svojega življenja, ko je živel v Kranju, napisal tudi vrsto priložnostnih pesmi, zbadljivk, šaljivih verzov, ki pa so po njegovi smrti izginili. Res da so bile to, kot menijo prešernoslovci, vsebinsko lahkotnejše pesmi in tudi oblikovno ne takó dozorele kot pesnikove največje stvaritve. Toda kako velikega pomena bi bilo za spoznavanje Prešerna in njegove poezije, če bi danes odkrili te njegove pesmi ali vsaj nekaj od njih. Oton Župančič je prvi za Prešernom. Zato pomeni predstavitev njegovih manj znanih in neznanih pesmi, mnogih iz rokopisne zapuščine, predstavitev neznanega Župančiča in pomemben kulturni dogodek. Res se je sicer pojavilo vprašanje, ali naj sorazmeroma bogata pesniška zapuščina v celoti ali le deloma doživi objavo v knjigi in v zbranem delu pesnikovega opusa. Zmagalo je prepričanje, da so tudi epigrami, satire, aforizmi, napisi, posvetila in voščila, tudi taki, ki niso bili objavljani in jih pesnik

sam morda sploh ne bi bil objavil, pomembni za proučevanje pesnika in njegove umetnosti; zato so tudi te stvaritve našle svoje mesto, in sicer v četrti knjigi Župančičevega zbranega dela, ki ga v zbirki slovenskih klasikov izdaja Državna založba Slovenije in ga urejata Josip Vidmar ter sedaj Joža Mahnič.

Knjiga Župančičeve znane in neznane satirične in gnomične lirike prinaša nezbrane pesmi, ki so sicer že doživele objavo. Večino od njih je objavil že pesnik sam in takó potrdil njih kakovost. Še bolj so seveda zanimive neobjavljene pesmi, ki jih je neverjetno veliko. Nekaj je takih, ki so nastale že v prvi dobi Župančičevega ustvarjanja, največ pa takih, ki so nastale šele v zadnjem obdobju. Med njimi je zlasti veliko posvetil, ki jih je Župančič napisal v svoje zbirke, tudi neznanim in manj znanim ljudem in zato večkrat nimajo kakega globljega pomena, temveč so resnično priložnostna. Večina teh priložnostnih verzov in pesmi je v knjigi ob-

javljena v dodatku, urednik pravi da zato, ker jih pesnik sam verjetno ne bi bil objavil. Nekatero od teh pesmi so oblikovno šibke, precej konvencionalne v motivih, nekatere so politično propagandne. Je pa med njimi tudi nekaj kvalitetnih primerkov, vendar so samo variante pesmi, objavljenih na drugem mestu.

Kot pojasnjuje urednik Joža Mahnič v svojih obsežnih opombah, so te pesmi po svoji vsebini epigrama, aforizmi in deloma napisi. V njih poje pesnik o strahotah vojne in okupacije, o duhovnih stiskah, o nalogah poezije v vihar-nem času, o bratstvu jugoslovanskih narodov. S temi zgodovinsko objektivnimi temami se prepletajo osebno izpovedne.

Mnogo je posvetil in voščil, nekaj je spominskih verzov, nekaj tudi verzov, v katerih je pesnik skiciral trenutne občutke in misli kakor za zasebni dnevnik, ne da bi jih bil imel namen kdaj objaviti. Urednik je zbral vse dosegljive primere tovrstne Župančičeve poezije v prepričanju, da so vsak po svoje dragoceni za spoznavanje pesnikove duhovne podobe in njegovega časa.

Knjiga tega Župančičevega dela vsebuje tudi prevode tujih pesnikov. Tudi ti objavljeni, zlasti pa še neobjavljeni prevodi dopolnjujejo pesniško podobo Otona Župančiča. Ta se nam torej v četr-ti knjigi zbranega dela kaže v novi, dopolnjeni podobi, to pa daje tej knjigi zbranega dela izjemno vrednost. S. R.

BRANKO ČOPIČ: OGNJENO LETO

Včasih smo do pisateljev iz drugih republik krivični in slovenski bralci večkrat brez utemeljenega razloga, ne da bi dobro poznali stvaritve jugoslovanskih pisateljev, te odklanjajo. Tako je tudi z Brankom Čopičem in izdaja njegovega izbranega dela v slovenščini še zdaleč ni naletela na tak odmev, kot ga imajo Čopičeva dela v Srbiji, Bosni ali na Hrvaškem. Izdaja tega dela, ki jo je pripravila Državna založba Slovenije, naj bi bila torej bolj izraz neke kurtoazije, izraz spoštovanja do enega najbolj popularnih in najbolj branih jugoslovanskih pisateljev, kot pa stvarna potreba slovenskega knjižnega trga. In zato tudi prodajalci po knjigarnah in akviziterji založbe tožijo, da Čopičeva dela ne gredo v promet. Dejansko je res med Čopičevimi deli nekaj takih, ki so današnjemu bralcu že odmaknjena, ki so slovenskemu bralcu tudi tuja, zanj vse premalo dinamična, vse preveč lokalistično pobarvana in tudi nezanimiva. Toda za Čopičev roman *Ognjeno leto* — v originalu *Prolom* — to vsekakor ne velja. In če ga slovenski bralci odklanjajo oziroma se zanj ne zanimajo, delajo pisatelju krivico in počnejo to kvečjemu iz neutemeljenega predsodka. Sicer pa samó zato, ker romana ne pozna-jó. Roman *Ognjeno leto* pa je vsekakor velik in umetniško zrel tekst, ki se nam danes, ko ga po daljši časovni odmak-njenosti znova preberemo, kaže kot pre-pričljiva in umetniško dognana literar-

na stvaritev, ki je vsekakor vredna branja in tudi pozornosti slovenskih bralcev. Slovenski prevod *Ognjenega leta* smo dobili že leta 1955 v ljudski izdaji. Nedavno tega pa je Državna založba Slovenije ta tekst ponovno dala na knjižni trg v okviru izbranega dela Branka Čopiča.

Ognjeno leto je partizanski roman, vendar to ni akcijski roman, ki bi pripovedoval predvsem o bojih in spopadih partizanov s sovražniki, kot bi morda napačno sklepali glede na to, da je nastal že pred precej leti. Tudi ni to roman s črno-belimi slikanjem partizanov in nasprotnikov, četnikov, ustašev, Italijanov. Nasprotno. Delo presenetljivo ustreza tudi strožjim kriterijem, ki jih danes postavljamo za tovrstne stvaritve, in daleč presega podobne tekste, ki so nastali na to temo v istem času. Sodi pa vsekakor med najboljša Čopičeva dela. Pri tem ne gre toliko za vsebino, temveč za prikazovanje partizanske in revolucionarne tematike, za umetniško in stilno oblikovanje te tematike in za iskren, pošten odnos do snovi ter resnično prikazovanje usodnega časa. Takó se nam roman kaže kot dovršeno izdelana freska razmer in revolucionarnega vretja v poletju leta 1941 v Bosanski krajini, freska, ki ni površno naslikana, ne reportažna podoba, temveč pogloblje-na, vsestransko dognana umetniška upo-dobitev razmer, dogodkov, teženj in prizadevanj ljudi, posameznikov in or-

ganiziranih skupin v prvih mesecih okupacije v zahodnih predelih Bosne.

Roman Ognjeno leto se dogaja l. 1941 v Bosanski krajini. V prvem delu spoznamo, kako se uveljavlja nova ustaška oblast, ki jo v majhnem mestecu predstavlja nekdanji križar iz Banjaluke, Škuro. Ta pa postane prav tak klavec kot hercegovski ustaš, poročnik Kapetanović, ki s svojo letečo skupino pobije celo skupino nedolžnih srbskih kmetov iz Krajine in s tem posredno sproži upor zaradi samozaščite. Nasproti tema dvema ustašema, ki jima stoji v ozadju duhovnik fra Božo, pomagajo pa razni podrepaniki, predvsem muslimani, med njimi na primer Ale Toroman, bivša bega brata Sarčević, trgovec Jozo Orešković, pa stoji ljudstvo Bosanske krajine. Predvsem pravoslavni Srbi, ki jih ustaši preganjajo in pobijajo. Cela vrsta je predstavnikov tega ljudstva, predstavnikov, ki iz preprostih, neukih kmečkih fantov dozore v zrele in zavedne borce. Tak je Todor Bokan, ki ga ustaši zapro in nameravajo pobiti, pa se reši iz jame, v katero mečejo pobite kmete, in pobegne k upornikom; pa Stojan Kekić, ki je tudi ušel ustaškim razbojnikom, tak je Gojko Čupurdžija, tak je Bojan Ljusin, nečak vaškega mogotca Save, ki je povsem drugače orientiran. Med temi preprostimi borci izstopajo seveda voditelji vstaje, predvsem študent Uroš Pavlović, ki postane tudi komisar odreda, pa komandant Miloš Radekić, ki se, čeprav bivši oficir, postavi že od vsega začetka na stran ljudstva. Med njimi je tudi študent Ramzija Cemalović, ki je sicer sin muslimanskega trgovca, pa se vendar pridruži borcem za svobodo. Vsi ti ljudje si stoje nasproti v času, ko ustaško nasilje sproži upor ljudstva.

V drugem delu romana se med borci proti ustašem začne diferenciacija. Med njimi je namreč tudi nekdanji žandarmerijski narednik Trivun Drakulić, ki se sprva ponuja ustašem, ko pa zve, da mu ti strežejo po življenju, se pridruži upornikom. Kot Srb sovraži muslimane in ne razume politike Partije in partizanov, ki hočejo v svojih vrstah združiti vse poštene borce za boj proti fašistom, ustaškim, italijanskim in nemškim. Ko ubije partizanskega kurirja, zaide na pot izdajstva in zato se kasneje zateče pod zaščito Italijanov ter sodeluje tudi z ustaši v bojih proti partizanom. Medtem ko smo v drugem delu romana pričeli partizanskim uspehom, ki so si ustva-

rili osvobojeno ozemlje, spremljamo v tretjem delu ofenzivo sovražnikov na svobodne vasi Krajine. Ob tem pa spoznamo popolno izdajstvo četnikov pa tudi zmago partizanskih borcev, ki odbijejo prvi večji napad na osvobojeno ozemlje.

Vse te osebe in še številne druge nam Branko Čopić predstavlja ne kot papirnate predstavnike raznih idej in interesov, temveč kot konkretne, žive, plastično upodobljene ljudi z dobrimi in slabimi lastnostmi, ljudi, ki so pogumni in se boje, ki zmagujejo in padajo, ljudi, ki so resnični nosilci dogajanja. To velja posebno za male, preproste ljudi Bosanske krajine, ki jih pisatelj kot domačin pozna v dno njihove duše in v vseh njihovih posebnostih. Manj živo so morda predstavljeni nekateri voditelji (na primer komisar Uroš), ki se kažejo bolj kot tipični predstavniki vodstva osvobodilnega boja kot pa živi ljudje in originalni liki. Plastična upodobitev večine oseb, cele galerije likov, obenem pa njih objektivna predstavitev, daje Čopićevemu romanu seveda pravo vrednost. Pri tem prihaja do veljave velika pisateljeva ljubezen do preprostih ljudi Krajine, njegovo razumevanje njihovega trpljenja in skromnega veselja, njihove čudaskosti pa prirojene upornosti, ki se konča v vseljudski vstaji. Nič manj ne zasluži priznanje pisateljeva kompozicijskega teksta, v katerem ne gre niti za prikaz usode posameznikov niti za življenjske zgodbe posameznikov, temveč za podobo dežele v usodnih mesecih leta 1941 in podobo ljudstva, ki se v tem času pridruži vseljudski vstaji zoper nasilje. Morda je res v tretjem delu pisateljeva pripoved nekoliko razvlečena, manj plastična in enotna, vendar pa je roman kljub temu vseskozi zanimivo napisan. Zlasti prvi del je kot ulit, svež in neposreden ter takó pristen, da nas naravnost prevzame. Kajti resnično je malo del o osvobodilnem boju ljudstva, ki bi takó prepričljivo, dognano in mirno, obenem pa tako osebno prizadeto, človeško toplo in vseskozi umetniško dognano izpovedovala pisateljevo vero v njegovo ljudstvo in tako resnično prikazovala to ljudstvo v boju proti nasilju. Če k temu dodamo opise pokrajine, poetičnost pripovedi, ki je pisatelj kljub opisovanju strahot ne more zatajiti, lahko govorimo o enem najboljših partizanskih tekstov oziroma romanov z revolucionarno tematiko v jugoslovanski književnosti.

S. R.

DE GAULLLOVI SPOMINI V SLOVENŠČINI

Medtem ko se pisatelji, slikarji in sploh umetniki razdajajo v svojih delih, drugi slavni možje, predvsem državniki in vojaki, pa radi pišejo spomine. Prav gotovo so ti spomini ne samo zanimivi glede na osebnosti avtorjev, temveč postajajo navadno tudi dragocen zgodovinski vir. Niso torej spomini pomembni samo za spoznavanje življenja in dela slavnih mož, za razumevanje njih značajev, osebnosti, njihovega pojmovanja sveta. Pomembnejši so za spoznavanje resničnega toka zgodovinskih dogajanj, za osvetlitev teh pripetij, za spoznavanje vsega tistega, kar se je dogajalo za kulisami svetovnega odra, tistega, kar je navadnim ljudem ostalo skrito, pomembni pa so tudi za spoznavanje drugih slavnih ljudi in osebnosti in za realnejšo ter objektivnejšo podobo o njih.

Vse to velja tudi za spomine Charlesa de Gaulle, ki jih je pod naslovom **VOJNI SPOMINI** v prevodu Bogomila Faturja izdala Državna založba Slovenije skupaj z beograjsko založbo Prosveta. Dobili smo šele prvo knjigo, medtem ko izideta drugi dve jeseni. Toda že izid prve knjige je dovolj zanimiv in tehten prispevek k memoarski literaturi in k osvetlitvi dogajanj v drugi svetovni vojni. Obenem pa pomeni vendarle izpolnitev obljube založbe, da tudi slovenskim bralcem posreduje to obsežno delo v celoti.

De Gaullovi Vojni spomini so v originalu izšli že leta 1954 in jih Slovenci dobivamo z zamudo, vendar pa ne prepozno. Ze zato, ker tovrstna literatura ne zastari tako hitro, predvsem pa, ker je de Gaulle še danes v ospredju političnega dogajanja v Evropi in eden redkih politikov ter vojskovodij iz zadnje vojne, ki še danes stoji na čelu države. V času, ko ugotavljamo istovetnost marsikaterih francoskih in jugoslovanskih stališč do svetovnih problemov, bodo spomini de Gaulle na dogajanja v zadnji vojni za nas še toliko bolj zanimivi. Posebno še, ker bomo iz njih spoznali, da de Gaulle danes samo nadaljuje isto premočrtno politiko, ki jo je vodil že med vojno. Pa čeprav takemu voditelju, ki je posegal in še posega v dogajanja vsega sveta, lahko zamerimo, da med vojno ni razumel bistva borbe jugoslovanskih narodov.

Prva knjiga de Gaullovih spominov s podnaslovom **Poziv 1940—1942** obravnava čas prvih dveh let po francoski kapi-

tulaciji junija 1940. V uvodnem poglavju se de Gaulle sicer dotika svojega predvojnega delovanja in prikazuje svoja prizadevanja za prikaz nemške nevarnosti in za reorganizacijo francoske obrambe. Toda to je le uvodno poglavje, medtem ko se dejansko nadrobno obnavljanje spominov začenja z drugim poglavjem, ki nosi naslov **Padeč**. Pripoved začenja de Gaulle z nočjo od 5. na 6. junij 1940, ko ga je predsednik vlade Paul Reynaud poklical v svojo vlado kot državnega podtajnika za narodno obrambo. Tedaj je devetindesetletni de Gaulle stopil v svetovno dogajanje in v njem ostal z manjšimi presledki po vojni do današnjega časa.

Med spopadom z Nemci je sodeloval v vodstvu francoske obrambe in imel ves čas tesne stike s Churchillom in drugimi predstavniki zavezniških vlad, med drugim tudi s Poljaki in Čehi. Vse to mu je prav prišlo v naslednjih mesecih, ko je ves prežet z mislijo na obnovo veličine premagane Francije, začel brez sodelavcev, brez kreditov v tujini, brez podpore domovine in brez zaledja v prekomorskih posestih Francije, ob nasprotovanju predstavnikov kapitulantskega Vichyja, ob čudnem obnašanju Američanov in večkrat nerazumljivem ravnanju Angležev, organizirati vojaško in politično akcijo Svobodne Francije, ki je nato kmalu postala stvarnost.

De Gaulle podrobno opisuje, kako težak porod je imela Svobodna Francija, kako so se začeli dogovarjati z Angleži in koliko težav je moral premagati, da je zagotovil svobodni Franciji začetek mednarodne vloge ter je ustvaril tudi zametek oblasti. Pri tem je de Gaulle doživljal zlasti od uglednih francoskih politikov, vojakov in kulturnih delavcev dobrohotne nasvete, naj opusti svoje početje, medtem ko se mu mnogi med njimi niso pridružili. Toda kljub temu je de Gaulle uspelo, da je sredi leta imela Svobodna Francija že nekaj vojakov, nekaj sredstev, nekaj organizacije in določeno popularnost, kar je nato spretno izkoristil. Svojo dejavnost je usmeril v Afriko in francoske posesti v njej (Alžir, Čad, Kamerun) pa na posesti ob Sredozemlju (Siriji). V tistem času so se sicer tragično spopadli Francozi in Angleži, v Dakarju in drugod so bile potopljene francoske ladje, de Gaulle so ostro in vsesplošno napadali. Huda nasprotja so nastala med njim in

Ivan Čargo: V jetnišnici, 1931, olje

Churchillom, celo to se je zgodilo, da so de Gaullu kratili oddaje po londonskem radiu, medtem ko so Američani še naprej vzdrževali uradne stike s Pétainovo vlado v Vichyju, ki je od meseca v mesec vse bolj stopala na pot izdajstva. Toda de Gaullovo prizadevanje je bilo slednjič le kronano z uspehom in sredi leta 1941 je Svobodna Francija že lahko razvijala vsestransko diplomatsko aktivnost, začela s svojimi četami aktivno posegati v vojne spopade ter se vsestransko večati. Ustanovljen je bil Narodni odbor, zametek prihodnje vlade, junija 1942 je bilo v Londonu veliko zborovanje svobodnih Francozov. De Gaulle je uspel.

To je vsebina prve knjige, v drugem delu pa ji sledijo uradni dokumenti, listine, pisma, povelja, poslanice in govori, ki dokumentirajo spominske zapise prvega dela knjige.

Branje de Gaullovih spominov je seveda zanimivost posebne vrste, čeprav bi smeli trditi, da bo morda širši krog bralcev nekoliko razočaran. Pričakoval bo morda več pisanosti pri opisih svetovnih dogajanj, medtem ko bo dejansko bral bolj neke vrste diplomatsko zgodovino medvojne Francije, gledano skozi oči vodje Svobodne Francije, Charlesa de Gaulla. Vendar pa bo vsak bralec iz knjige spoznal in zvedel mnogo. Predvsem bo občutil izredno generalovo zavzetost za Francijo, za njeno veličino, čeprav de Gaulle usodo Francije identificira s svojo osebno usodo in sebe vse skozi postavlja v prvi plan. Morda to premočno izstopa, toda konec koncev je to le knjiga spominov. Vsekakor pa bo bralec spoznal de Gaullov značaj, predvsem njegovo dosledno premočrnost, vzdržljivost ter neuklonljivost, pa tudi njegovo resno in zavzeto obravnavanje

problemov. Tudi njegov skrben študij najrazličnejših vprašanj, skrbna priprava za vsak nastop in vsak govor kaže, da nikoli ne improvizira. Iste poteze generalovega značaja se kažejo tudi danes, zato nikakor ne poznajo de Gaulle tisti, ki trdijo, da se je ob raznih nepričakovanih nastopih, govorih ali izjavah (na primer v Kanadi lani) zmotil, da je senilen itd. Med vojno je de Gaulle šel premočrtno do kraja in uspel.

Najbolj zanimiv je vsekakor prikaz angleških zaveznikov, njihovih stališč do Francozov, predvsem pa, kako so dosledno varovali svoje koristi. Pri tem so Angleži šli zelo daleč in naravnost neverjetno je, kako ostra nasprotja so nastajala med njimi in Francozi, pa čeprav so imeli vsi predvsem skupnega sovražnika. Spletkarjenje, ribarjenje v kalnem, izigravanje, to je bilo na dnevnem redu. Zato se ne smemo čuditi, da ima do Angležev danes svoje precej ostro in dosledno stališče. Nič manj ni čutiti iz pisanja kritiko ameriških stališč; Američani so rajši vzdrževali stike s Pétainom in njegovo vlado, namesto da bi bili podprli boreče se Francoze, ki niso hoteli priznati Pétainove kapitulacije. Šele neposreden vstop v vojno je preokrenil njih stališča. Iz de Gaullovih spominov je čutiti tudi generalov obračun s politiki stare garde, z vojniki in najrazličnejšimi oportunisti, čeprav jih je potem de Gaulle vendar prisrčno

sprejel v svoj tabor in jim poveril spet odgovorne naloge. (Podobno kot je ravnal z upornimi generali med alžirsko krizo.) Morda še zanimivejše so njegove sodbe o Churchillu, Bogomolovu, Molotovu, Ednu itd. Moramo pa priznati, da skuša biti do vseh objektivni in jim priznava dobre in slabe lastnosti. Sploh kaže de Gaulle neverjetno prilagodljivost, spoštovanje do vseh in priznava tujcem in Francozom ne samo napake, temveč tudi odlike. Slovenski bralec bo analizo de Gaullovih spominov in njegovega značaja dobil tudi iz obširnega in dovolj tehtnega uvoda, ki ga je napisal Mita Miljković.

Pravijo, da je de Gaulle dober stilist. Iz slovenskega prevoda se to sicer ne kaže toliko, da bi morali to posebej poudarjati. Vsekakor pa so spomini skrbno napisani, tehtno skomponirani, premišljeni in dognani. Čeprav gre za zahtevno branje in ne poljudno napisano pripoved o zanimivostih vojnih dogajanj, čeprav je to pisanje tudi malce pusto in brez francoskega šarma, ki ga pričakujemo, čeprav v spominih vse tudi ni sprejemljivo brez pridržka, vse to ne spodbija njih velike vrednosti za spoznavanje resnice o drugi svetovni vojni, kot je napisal avtor uvoda. Če takó jemljemo to knjigo v roke, potem jo moramo oceniti kot dragoceno pričevanje.

Slavko Rupel

ARNOLD KRIEGER: ODVETNIK ZA LOČITVE

Nemškega pisatelja Arnolda Kriegerja, rodil se je 1904 v mestu Dirschau, umrl pa leta 1965 v Darmstadtu, potem ko ga je usoda dobršen del življenja preganjala po svetu — smo spoznali pred leti, ko je založba Lipa izdala slovenski prevod romana o črnskem dekletu Jukundi. (Jukunda, ljubljena in preganjana.) To roman je pisatelj posvetil Afriki, kjer je sam živel nekaj let kot begunec pred nacizmom, in z njim obsodil kolonializem in rasno zatiranje.

V drugem romanu, katerega slovenski prevod je nedavno izdala ista založba, v romanu ODVETNIK ZA LOČITVE, je Krieger obsodil nacizem in prikazal moralno šibkost nemškega meščanstva, ki je hitro klonilo nacizmu in po vojni

mučno iskalo izhod iz zagate. Takó se nam ta nemški pisatelj, ki je zaradi sporov z nacizmom in zaradi svojih naprednih idej moral okusiti trpkost emigracije, saj je predstavnik tiste nemške literarne skupine, ki je šla raje po svetu, kot bi bila soglašala z idejo fašizma, kaže kot oster kritik družbe, kot nasprotnik nasilja in kot predstavnik naprednih družbenih idej. Umetniška pomembnost Kriegerjevih romanov sicer zaostaja za njih idejno vrednostjo. Vendar pa gre za zanimivega pisatelja, čigar dela se prijetno bero. Vsekakor je zato vreden, da ga spoznamo tudi pri nas, po tem romanu morda še bolj kot po romanu o črnski deklici, kajti gre vendar za kritičen prikaz nemške meščanske druž-

be. Kako se je ta izkazala med zadnjo vojno in v času nacizma, pa vemo vsi.

Zgodba romana Odvetnik za ločitve je dovolj zanimiva, kaže namreč življenje nemške družine in njeno moralno krizo v zadnjih letih pred vojno in med njo. Roman umetniško ni kako veliko delo. Zgodba sama tudi ni vseskozi dovolj prepričljiva, ker je bolj prirejena za izraz pisateljevih idej, kot pa da bi skozi pisateljevo osebnost prikazovala resnično življenje. Osebe Kriegerjevega romana so personifikacija ideje in kot nosilci dogajanja predstavniki svojega časa in okolja. Pisateljevo prirojanje zgodbe ideji je včasih preveč očitno, zato ostaja ta večkrat neprepričljiva, nas niti ne zagrabi niti ne pretrese. Kljub temu nam o nemških razmerah pove dovolj tehnega in poučnega.

Osrednja osebnost romana je odvetnik, specialist za ločitve, dr. Röttger; v gozdu naleti na mlado dekle, se vanjo zaljubi, se poroči z njo in zaživi v zadovoljnem, srečnem zakonu. Potem poseže v njegovo življenje nacizem in tudi odvetnik se mu mora ukloniti. Pravzaprav gre to precej preprosto, vendar za ceno odvetniške neodvisnosti in ob prekršitvi osnovnih moralnih načel. Zato pa odvetnik vse bolj uspeva, vse bolj je ugleden državljani, pa čeprav po svojem prepričanju ni nacist. Tudi ni noben nasprotnik Židov in svojega prijatelja, ki ga nacisti preganjajo, celo skriva v svoji hiši. Vendar ne ukrene ničesar drugega in pač pristane na razmere takó kot večina drugih. Ko propade nacizem, se seveda znajde v dilemi. Občutek moralne krivde ga pripravi do tega, da pobegne na Dansko, medtem ko se njegova žena seznani z nekim majorjem ameriške okupacijske armade in postane njegova ljubica. Ko se odvetnik po večletni od-

sotnosti vrne v Nemčijo, spet začenja opravljati svoj poklic, spet začne pridobivati ugled. Toda moralna krivda ga pripravi do tega, da se odloči za pot v Indijo, kjer naj bi začel novo življenje kot človek ulice, brez vsakih družbenih obveznosti. Smrt pa prepreči njegovo namero.

Taka je zgodba. Pisatelj sam pravi, da bi ob njej utegnil kdo pomisliti, ali ne gre morda za epski prikaz nekih znanih oseb ali dogodkov. Toda to ni bil njegov namen. Ne gre torej toliko za zgodbo, temveč ob njej za prikaz neke moralne krivde meščanstva, za prikaz moralne stiske in usodnih odločitev. Dvoličnost se odvetniku maščuje in konec vojne pomeni zanj tudi konec vsega. Po dolgih letih spoznavanja novega sveta si hoče na novo urediti tudi življenje. Toda prepozno je, kajti smrt je hitrejša. Pri tem pisatelju ne gre toliko za obsodbo kot za prikaz razmer, posledic in stisk, ki jih te rode.

Pisatelj slog je deloma realističen deloma privzdignjeno poetičen, realistične prizore prepletajo pripovedi o ljubezenski zgodbi. Toda vse skupaj vendarle ne presega povprečnosti, ki je za ta roman najboljša oznaka. Gre torej za povprečno delo z naprednimi idejami, pa manjšo umetniško močjo.

Knjigo je prevedla Mimi Malenškova. Prevod bi bil lahko boljši. Zakaj uporabljaj prevajalka izraz ločitve, ko imamo ustrezen strokoven pojem »razveza«, ki tudi sicer pomeni nekaj drugega. Tudi izraz »zakon o dednem pravu« je ponesrečen, kot primer »v neki ločitveni tožbi« (prav: pravdi). V civilno pravdni zadevi odvetnik ne more biti zagovornik, temveč samo zastopnik, pooblaščenec. Zgrešen je izraz civilni kazenski zakon. To seveda moti le pravnike. S. R.

KNJIGA O JUGOSLAVIJI

Težko je reči, kje je vzrok: ali ni zanimanja ali pomanjkanje poslušalca založb ali bralci dovolj ne zahtevajo. Dejstvo je, da takih knjig, kakršnih imajo drugi narodi o svojih domovinah na pretek, pri nas skorajda ne poznamo. In če se hočemo na kratko poučiti o prebivalstvu naše domovine, o rekah ali rastlinstvu, če iščemo podatke o narodnem dohodku

ali se hočemo informirati o razvoju posameznih gospodarskih panog Jugoslavije ali spoznati noše naših narodov, skratka, če hočemo dobiti informacije o naši domovini, smo v zadregi. Tovrstne literature premoremo malo. Res najdemo morda v leksikonu statistične podatke in nekatere informacije. Samo s številkami pa si večkrat ne moremo po-

magati ne glede na to, da leksikoni pri nas, pravzaprav en sam, še ni tako v rabi.

Knjig, ki bi govorile o Jugoslaviji in bi v poljudnih opisih ter z najpotrebnejšimi stvarnimi podatki posredovale čim več gradiva o naši domovini, njeni geografski strukturi, njeni preteklosti, njenih ljudeh, naravnih bogastvih in njenem gospodarstvu, premoremo takó malo, da jih praktično nimamo. Pa še te so zastarele. Pa tudi če bi jih imeli več, bi jih ne bilo zadosti, kajti vsaka tovrstna knjiga s svojega zornega kota obravnava snov določenega področja. Eni pa žele zvedeti več o tem, drugi o drugem, mnogi pa nekaj o vsem. Šolske knjige zgodovine in zemljepisa ne prihajajo v poštev, razen tega pa tudi teh manjka.

Zato bo knjiga profesorja Franceta Planine o Jugoslaviji več kot dobrodošla. Gre za poljudnoznanstveno knjigo, ki jo je ob sodelovanju dr. Metoda Mikuža, dr. Borisa Kuharja in prof. Draga Ulage napisal France Planina, izdala pa Mladinska knjiga ob sodelovanju jugoslovanskih založb Vuk Karadžić v Beogradu, Prosvetno delo v Skopju in Forum v Novem Sadu.

Knjiga Jugoslavija, izdana v standardni leksikonski obliki zbirke Človek in narava, ima bogato vsebino. Knjiga je razdeljena na tri dele. Prvi del nosi naslov Država in pokrajina in je po svoji naravi običajna geografija. V celi vrsti poglavij bo bralec spoznal velikost naše države, nje reke, gorstva, morje, seznanil se bo s Panonsko nižino, pojavi na Krasu, spoznal bo rastlinstvo in živalstvo. Drugi del z naslovom Državljanij uvaža pet zgodovinskih poglavij, ki jih je napisal univerzitetni profesor dr. Metod Mikuž. Naselitev naših prednikov, fevdalizem, nadaljnja stoletja, narodnostno prebujenje, najnovejša doba, to so teme, ki jih obravnava avtor v posameznih poglavjih in daje kratek, žal, prekratek pregled zgodovine naših narodov. Sicer pa so nadaljnja poglavja tega dela posvečena prebivalstvu, o katerem bo bralec našel dovolj zanimivega in bogatega gradiva. Obnova po vojni, jugoslovanski narodi, manjšine, pravice manjšin, naravni prirastek, glavna mesta, značaj mest, to so teme posameznih poglavij. Ta del končujejo štirje sestavki dr. Borisa Kuharja, ki v samostojnih poglavjih govorijo o naših etno-

grfskih zanimivostih. Prvo poglavje je posvečeno vsem in kmečkim hišam, drugo ljudskim nošam, tretje ljudskim plesom in običajem, četrto, čisto kratko, pa napotuje na spoštovanje starožitnosti, na ohranjanje ljudskega blaga in stare ljudske kulture. Tretji del knjige z naslovom Delo in oddih je pretežno posvečen gospodarstvu. Tako pomeni ta nekakšno gospodarsko geografijo. Govori o kmetijstvu, živinoreji, industriji, podrobneje o njenih najvažnejših panogah, o rudarstvu. O cestah, motorizaciji, železniškem prometu, radiu, trgovini, turizmu pripovedujejo samostojna poglavja. Pred koncem tega imamo še razpravljanje o kulturi, šolah, muzejih, spomenikih preteklosti, gledališčih, kinu, posebej pa še o telesni vzgoji, planinstvu in smučanju. O slednjih dveh temah je prispeval dve poglavji naš znani strokovnjak profesor Drago Ulaga. Še nekaj o zdravstvu in sestavek o ljudski armadi zaključuje knjigo.

Snovi je torej precej, dovolj za vsakogar. Knjiga je napisana v poljudni obliki, morda celo preveč. Pripoved je res preprosta, naravna in avtorji snov dopolnjujejo z najnujnejšimi podatki. Tako je knjiga očitno prvenstveno namenjena mladini, prav pa bo prišla tudi vzgojiteljem, pa tudi sicer odraslim, preprostim bralcem, ki se žele poučiti. Izobražencu, ki išče določenih podatkov, pa najbrž ne bo ustrezala, ker mu bo povedala premalo, čeprav so sicer določena poglavja tudi za zahtevnejšega bralca dovolj zanimiva in privlačna. Res pa je, da bo za to knjigo krog interesentov zelo širok. Zato je bila izdaja koristna, čeprav bi s tem ne smeli prenehati in še vedno skrbeti za podobna dela, namenjena bodisi zahtevnejšim bralcem ali pa bolj monografično zasnovana.

Knjiga Jugoslavija je bogato ilustri-rana. Barvne ilustracije sta prispevala Jože Čiuha in Ive Šubic. So na mestu in ustrezne tam, kjer prikazujejo na primer narodne noše, plese, kmečki upor, kjer prikazujejo delo. Vprašanje je, če namesto njenih podob pokrajin in mest ne bi bile ustreznejše barvne fotografije. Toda to so že podrobnosti. Knjiga o Jugoslaviji, ki smo jo dobili po dolgih napovedih s triletno zamudo, ustreza namenu: nuditi mladini in preprostemu bralcu osnovne podatke o naši domovini, njenih ljudeh, gospodarstvu in razvoju.

S. R.

IVAN ČARGO-JANEZ, SLIKAR IN ILUSTRATOR

Letos bo poteklo deset let od smrti nenehnega revolucionarja in »zadnjega slovenskega bohèma«, za življenja izredno popularnega umetnika Ivana Čarga. Žal, smo kar preveč pozabili nanj. Z obsežnejšimi spomini se mu je med drugim oddolžil le prijatelj in nekdanji sodelavec pokojni dr. V. Bartol; Nova Gorica pa z retrospektivno razstavo njegovih del in odkritjem spomenika v Kanalu na Soči (1962, portret kiparja S. Batiča). Vedno pa še čakamo na natančnejši prikaz njegove pestre, a tragične življenjske poti in dela, kar bi vsekakor zaslužil.

Ivan Čargo je bil potomec tolminskih puntarjev (rojen 25. februarja 1898 v Tolminu, umrl 11. avgusta 1958 v ljubljanski bolnišnici). Iz Tolmina se je njegova družina preselila v Kanal, med prvo svetovno vojno pa se je zatekla v Novo mesto. Tu je nadaljeval gimnazijo, ki jo je pričel obiskovati v Gorici. Še kot dijak je moral na fronto, medtem mu je v begunstvu umrla mati. Slikati je pričel v Novem mestu, družil se je s slikarjem B. Jakcem in drugimi ter se navduševal za ekspresionizem in vse tedanje napredne umetniške tokove. Vendar ga je domotožje kmalu vrnilo v Gorico, kjer se je pridružil revolucionarno razporejeni umetniški skupini, v kateri so izstopali komponist Marij Kogoj, slikarji Lojze Spazzapan, Avgust Černigoj, Veno Pilon. Ta je bila poleg ljubljanske v povojnem desetletju najmočnejša in pogosto vodeča v borbi za nov slovenski umetnostni izraz. Študiral je v Rimu in Firencah, vmes pa prepotoval vso Italijo, se na Siciliji seznanil z M. Gorkim, prevajal v italijanščino I. Cankarja in opravljal najrazličnejša, tudi težaška dela, da se je lahko preživel. Družil se je s futuristi, dadaisti in konstruktivisti. Leta 1927 je odšel v Ljubljano ter s skupino umetnikov, ki so propagirali novo umetnost, razgibal tedanje kulturno življenje. Poleg del, ki jih je občinstvo v tej dobi videvalo na razstavah, ga je spoznavalo predvsem po ilustracijah v revijah in časopisih, najpogosteje v reviji Ilustracija, kjer so se vrstili portreti in karikature sodobnih kulturnih delavcev.

Ker pa je bila Ljubljana premalo živa za nemirnega umetnika, je živel nekaj let v Beogradu. Tu je postal glavni risar in ilustrator Slovenskega beograjskega tednika. O tem je sam pripovedoval v edinem ohranjenem intervjuju, ki ga je imel z V. Bartolom in je objavljen v Slovenskem beograjskem tedniku 24. decembra 1933: — Kaj vas je privedlo v Beograd, g. Čargo?

— O ben. V Ljubljani je zame življenje premrtvo. Dinamika, ostro, dinamika, samo to je izraz našega časa. Zrakoplovi, avtomobili, tehnika, premogovniki, milijonske mase brezposelnih, velekapital, umiranje od gladu, kako bi vse to zajel v sliko, dal mu izraza, to je hotenje mojega slikarstva. Kdor je videl kakor jaz kot zelen poba vse vojne strahote, raztrgana trupla, crkavanje tovarišev, slišal rjojenje ranjencev, ta je od vsega tega tako impregni-

ran, da ne more pozabiti. A, da. Kako sem prišel v Beograd? Ko so razstavljali slikarji iz Julijske krajine. Zmanjkalo mi je denarja, da bi se peljal nazaj v Ljubljano, ambient mi je ugajal, balkanizem, živahnost, dinamika, vse to me je napotilo, da sem ostal. — Vendar se je po prenehanju izhajanja tega časopisa kmalu znašel v težkem položaju. Kot povsod, je bil tudi v Beogradu zelo znan kot revolucionar, ki je svoje ideje javno izpovedoval. Zato je bil večkrat za kratek čas zaprt. V. Bartol je v članku v Naših razgledih 1959 (29. avgusta) pripovedoval o dogodku, ko je bolgarski kralj Boris obiskal kralja Aleksandra: »Povedali so mi, da so prišli žandarji po Čarga v lokal in ga povabili s seboj v zapor: 'Ajde Čargo u aps, da ne praviš gluposti.' Tam so ga držali ves čas Borisovega obiska.«

Vrnil se je v Ljubljano, kjer je nadaljeval s svojim uporniškim delovanjem. Žal, iz ljubljanskega obdobja, tako predvojnega kot kasnejše povojnega, ni ohranjenega nobenega intervjuja; starejša, predvsem v Ljubljani živeča generacija se ga pa še gotovo prav dobro spominja, kakor tudi njegovih duhovitih domislic, ki so se bliskovito širile.

Ob napadu na Jugoslavijo je bil najprej prostovoljec. Avgusta 1941 so ga Italijani aretirali v Ljubljani in ga tako pretepali, da so mu zlomili roko. Poslali so ga na kliniko, kjer je kot rekonvalescent med drugim pod stražo naslikal freske s prizori iz otroškega življenja s prikritimi simboli. Te freske so še danes ohranjene. Od januarja 1942 do kapitulacije Italije je sledilo preganjanje iz konfinacije v konfinacijo, končno na otoke Tremiti (zaporji Foggia, Manfredonia, Luccera, Tremiti). Ves čas je skiciral tamkajšnje motive, številne avtoportrete in portrete revolucionarjev. Po zlomu fašističnega režima so jih z otokov Tremiti prevažali na italijansko celino. Tudi z ladje so ohranjeni motivi. Šli so v Brindisi, Taranto, nato v Bari v angleško taborišče »Carbonara«, kjer je delal propagandne letake za OF ter inscenacije za angleški oder. Ko so proslavljali oktobrsko revolucijo, so angleške taboriščne oblasti s silo odstranile propagandne lepake. Konec novembra 1943 se je formirala I. prekomorska brigada. V vojaškem zbirališču v Gravini je delal propagandne lepake. Decembra 1943 je šel s to brigado iz Italije na dalmatinske otoke Vis, Hvar, Brač, Šolta. Zaradi bolezni je nato šel v partizansko bolnišnico St. Maria di Bagno v Italiji. Kot ilustrator je bil dodeljen ameriškemu novinarju za partizansko propagando v Ameriki. Od tam je šel v St. Maria di Leuca, kjer je priredil razstavo, delal je v propagandnem oddelku inscenacije za skeče, lepake ipd. Od tod je šel v propagandni oddelek vojne misije NOV in POJ v Bariju. Tu je opremil sejno dvorano s slikami (Partizanska zastava v Sloveniji, Partizani med ljudstvom, portreti itd.). Iz Barija je šel v štab XXVI. divizije, odtod v propagandni oddelek NOO za otoke Dalmacije na Vis. Tu je delal za bolnišnico VIII. korpusa, za propagandni oddelek NOO Dalmacije, na otoku Hvaru med mladinskim kongresom delal lepake, na Visu za štab mornarice lepake, za vojno šolo na Hvaru, za štab XIX. divizije, za štab V. prekomorske brigade, v bolnišnici v Splitu za vojne invalide. Na Visu v štabu, pozneje za III. prekomorske brigade inscenacije Hlapec Jernej, za partizanski zbor S. Kosovel lepake. Ob obisku maršala Tita na Visu ga je skiciral. Ko se je štab iz Visa preselil v osvobojeni Beograd, je bil Čargo poslan nazaj na vojno misijo v Bari, kjer je zopet delal v propagandnem oddelku. Ilustriral je partizanski tisk pod šifro »Janez«: R. Čolaković: Početak oružane borbe protiv okupatora u Jugoslaviji i Draža Mihajlović, Slovenački narod u borbi za slobodu, Slovenski narod v borbi za svobodo, II. kongres antifašistične mladine Jugoslavije; E. Kardelj: Zadaće našeg omladinskog antifašističkog

pokreta i II. zasjedanje AVNOJ; Cene Logar: Naša Štirinajsta na Štajerskem; Partizanska čitanka; Tito: Peta neprijateljska ofanziva, Peta sovražnikova ofenziva; Prvo zasedanje SNOS itd. Bil je še v bolnišnici Gruma pri Bariju. Nazadnje je deloval nekaj mesecev v kulturnoprosvetnem oddelku NOO za Dalmacijo v Splitu, dokler ni s prekomorskimi brigadami prišel v Ljubljano.

Po vojni je ilustriral časopise in knjige, kopiral freske v Škofji Loki ipd.

Doslej še ni bil zbran in pregledan ves njegov obsežen opus, ki je raztresen po vsej Jugoslaviji in tudi izven meja. Po dosegljivih fragmentih pa lahko sklepamo, da je največ ustvaril v tridesetih letih, ko je vzbujal pozornost predvsem s svojo portretno dejavnostjo in deli borbene socialne in revolucionarne vsebine — npr. cikl Vojna, Idrijski rudarji in drugi delavski motivi. Tem so sledili kmečki motivi — npr. Hlapec Jernej, Sejalec, Kosec itd., med drugo svetovno vojno motivika iz zapora, konfinacije in partizanov ter povojna. Najbolj priljubljeni motivi so bili vseskozi portreti Cankarja, Gorkega, Tolstoja, Dostojevskega, izmed ostalih pa Hlapec Jernej, ki mu je postal pravi simbol.

Njegovo delo je bilo zelo pestro. Poleg slikanja v olju in celo freski, risanja, karikiranja, se je ukvarjal tudi s kiparstvom (portret Cankarja), nadalje pisanjem feljtonov, črtic, anekdot. Ukvarjal se je tudi s scenografijo.

Bil je najizrazitejši predstavnik umetnikov dobe med svetovnima vojnama, ki so iskali novih poti v umetnosti. Na začetku je bil impresionist, kasneje se je pridružil ekspresionistom. Starejše delo se je približalo futurizmu, kubizmu, konstruktivizmu, kasneje se je vračal v realizem. Vendar ni nikoli pripadal nobeni struji. Kot je sam omenil: »Skušal sem vedno le mimo — izmov in ogibal sem se vplivov šol ter akademske navlake« (dr. S. Mikuž; Slovenec, 1940, št. 57).

Pred vojno je sodeloval na razstavah v Ljubljani (1920, 1926, 1927, 1928, 1938, 1940), v Novem mestu (1920), Mariboru (1938), v Beogradu, Zagrebu, na Dunaju, v Gorici, Rimu, Berlinu, Clevelandu, Londonu itd. Med vojno — spomladi 1944 je v St. Marii di Leuci priredil svojo partizansko razstavo ter sodeloval na partizanski razstavi v Splitu aprila 1945, po vojni v Ljubljani (na razstavi umetnikov-partizanov 1945; nadalje 1958, 1959), Trstu in Gorici 1945 (razstava slovenskih primorskih umetnikov), Slovenj Gradcu 1958. Leta 1962 je bila prirejena retrospektivna razstava v Novi Gorici ter 1965 v Kanalu na Soči. Sodeloval je pri predvojnih revijah Energie Futuriste v Milanu in Sturm v Berlinu ter bil soustanovitelj domače avantgardistične revije Tank.

Njegovo ime kot ime umetnika je bilo nepogrešljivo povezano z umetniškim življenjem desetletja po prvi svetovni vojni, medtem ko je bilo njegovo ime kot človeka vseskozi živo in je še danes ostalo vzgled poštenjaka Cankarjevega kova. Vedno je čutil z izkoriščanimi in zatiranimi, čeprav ga je režim zato utesnjeval in uničeval. In čeprav so razmere zavirale njegove ustvarjalne sile, ga niso mogle odvrniti od svetlih idealov svobode, pravičnosti, za katere se je boril vse življenje.

V. V.

Ivan Čargo: Portret skladatelja M. Kogoj, 1926, svinčnik

LISTENER 18. IV. 1968

Ta revija, glasilo angleškega Radia in TV — BBC, prinaša navadno najboljše komentarje iz različnih področij, ki so bili objavljeni v tej svetovno znani kulturni hiši.

Zadnje čase smo sicer že veliko slišali o manjših gverilskih skupinah na teritoriju Južne Rodezije, ki so si zadale nalogo, da spodkopljejo rasistični režim Jana Smitha. Malokje pa lahko zasledimo zgodovinsko ozadje, ki je pripeljalo do tega.

Eden izmed prvih borcev proti belim rasistom Hassan Chimutengwede pa nam opisuje ves potek dogodkov v sestavku Zаметki prvih gverilskih borcev.

Pred štiriindvajsetimi leti sem bil rojen v Mazoe, v okolišu Salisburyja, v Južni Rodeziji. Ko mi je bilo devet let, sem prišel obiskovati šolo v rojstnem kraju. Leta 1957 — s trinajstimi leti pa sem prišel v srednjo šolo v Salisbury, in sicer v črnski predel Highfields. Neko nedeljo zjutraj sem prišel mimo kraja, kjer je bila gruča kakih dvajset ljudi. Bil sem s prijateljem. Govornik je nekaj glasno pripovedoval zbranim, in ko sem prisluhnil, sem ugotovil, da ni pridigar. Govoril je, kako so naše črede pokradli nesramni belci. To je bil sestanek Afriškega nacionalnega kongresa Južne Rodezije, govornik pa generalni sekretar stranke George Nyandoro. Sestanek je bil kar na prostem poleg znanih trgovin črnske četrti, toda ljudje, ki so hodili mimo, so sicer vedeli, da je sestanek, a se niso zaustavljali. Mnogi so celo glasno govorili, da člani stranke ne izgubljajo čas. Kajti noben črnc se nikoli ne more boriti proti belcu preprosto zato, ker je to belec. Nikoli poprej še nisem slišal kaj podobnega in govornikove besede so mi šle do srca in zavedel sem se, da je dežela naša in da moramo belce nagnati v morje. Ko je govornik še naprej našteval, kako zatirajo črnce, me je tako pretreslo, da so se mi ulile solze. Ob koncu sestanka sem prispeval v blagajno stranke vse svoje premoženje — tri penije.

Ko sem o tem pripovedoval bratu in mami, sem videl da sta strašansko nasprotna takim sestankom. Tudi moji prijatelji niso hoteli ničesar slišati o stranki. Zanje sploh ni bilo razlike med močjo belcev in bogom, vsi so bili v premoči. Na na-

slednjem sestanku sem se vpisal v stranko. V tem času je stranka štela le 30 članov. Čeprav sem bil vse bolj prepričan, da je to resnično prava pot Afričanov, vsega le nisem mogel razumeti, gnalo me je le sovraštvo do belcev. Tudi mnogi drugi črnci so to čutili, seveda predvsem tisti, ki niso verovali, da je to božja volja in mora tako biti.

Stranka je rastla in se krepila, da je zavzemala vedno večje mesto v srcih ljudi. Zato jo je vlada sir Edgara Whiteheada 26. II. 1959 prepovedala. Mnogo ljudi je bilo prestrašenih in potrlih, ko so vse vodje stranke ANC polovili in odpeljali v pregonstvo. Po vseh mučenjih vodij v zaporih je misel, da so belci nepremagljivi, v črncih še bolj zrastle. Bil sem zelo zaskrbljen, ko so stranko prepovedali, ker sem tako sveto verjel, da je edino upanje za enakopravnost črnega ljudstva v stranki ANC. Kot večina prebivalstva tudi meni ni bilo jasno, kaj naj zdaj storim. Nato sem se konec 1959. leta spomnil in organiziral debatne krožke, prek katerih sem razglašal patriotizem in panafricanizem med študenti.

Ko se je naslednjega leta — 1960 osnovala nova stranka, Nacionaldemokratska, je prišlo nad večino naša pravo olajšanje, tudi nad tiste, ki včasih niso podpirale stare stranke ANC. Sredi leta 1960 se je nova stranka odločila, da prično resno delati med ljudstvom. Usmerili so se v knetijske predele, tja, kjer so nekoč ljudje toliko verovali v ANC, a so bili prevarani. Toda leta 1961 je Whitehead prepovedal tudi NDP, kajti skoraj vsak črnc je postal ali član ali simpatizer nove stranke, to pa seveda vladi angleškega guvernerja ni bilo pogodu.

Ta druga prepoved pa je mnogim Afričanom vzela ves pogum, da bo dežela kdajkoli svobodno zaživila. Kot večina mladih ljudi sem bil tudi sam prepričan, da je najbolje prijeti za orožje in se pričeti boriti na življenje in smrt do končnega cilja, zlasti ker smo imeli svetle zglede že v boju nekaterih drugih afriških narodov, posebno na severu.

Po nekaj mesecih je član prejšnje stranke Nkomo organiziral novo stranko ZAPU — Zimbabwe African People's Union. Takoj sem se pridružil novi stranki. Kaj

kmalu je postala nova stranka zelo številna, kajti ljudje so bili že člani prejšnjih strank in so se seveda rade volje pridružili tej tretji — novi.

Ko sem 1962. leta končal srednjo šolo, sem se kot študent še veliko bolj posvetil delu v stranki. Glavna naloga je bila, da pridobimo čimveč članov, katerih vpliv bi bil močnejši od vladinega. Tako bi lahko mirno ukazali ljudem, naj nikar ne izpolnjujejo vladnih odredb in oni bi ubogali.

Neko jutro sem slišal po radiu, kako je spiker govoril o tem, kako je postala ZAPU silno nevarna za stabilnost in notranjo varnost dežele in je zaradi tega delj prepovedana. Skoraj nisem mogel verjeti lastnim ušesom. Pred šolo so se zbirali študentje v gruča in prestrašeni evropski profesorji nas skoraj niso spustili v predavalnice. Za ta dan je bila namreč napovedana generalna stavka, vendar pa je doživela strahoten fiasko, kajti več kot polovica delavcev je odšla na delo. Vsi smo bili zelo prestrašeni, ker smo svoje partijske voditelje gledali kot tigre, a so se pri vsaki prepovedi stranke izkazali za brezobzornost, ki so se zarile v grmovje, ko je prišla nevarnost.

Po resnih spopadih med poborniki obnovljene Nacionalne stranke in njihovimi nasprotniki so leta 1964 izbruhnili hudi nemiri. Zato me je rodezijska policija pričela iskati, ker so mislili, da sem eden od pobudnikov. Dolgo časa sem se moral skrivati, predvsem v kmetijskih predelih, ker mi je policija bila ves čas za petami. Mnoge prijatelje, znance in družinske člane so zaprli in podvrgli hudemu nasilju, da bi me izdali, kajti policija je gledala name kot na pokvarjenega inteligentnega, mladega domačina.

Medtem ko sem se še skrival, pa je bila tudi Nacionalistična stranka prepovedana in meni je uspelo s ponarejenim potnim listom v novembru leta 1964 zbežati v Malawi. Nacionalisti so prišli do prepričanja, da bo samo močna oborožena vstaja prinesla deželi zaželeno svobodo. Veliko mladih ljudi so poslali v različne afriške ali socialistične države. Iz Malawija sem odletel najprvo v Dar-es-Salam, nato pa v Gano, kjer so me poučevali v spretnostih sabotaže in drugih umetnostih gverilskega vojskovanja. V taborišču blizu Kumasija nas je bilo nekaj nad 200 iz različnih afriških držav, večinoma kolonij. Taborišče je bilo opuščen rudnik. Vseh šest mesecev, ki smo jih preživeli v taborišču, so nas instruirali sijajni kitajski vojaški izvedenci. V glavnem so nas poučevali o sabotažnih akcijah, uporabi eksploziv, taktiki gverilskega bojevanja in načelih vojskovanja nasplo. Svoje delo so zelo dobro obvladali, vendar se niso nikoli spuščali v no-

bene vrste pogovorov z nami. Vseskozi so bili zelo rezervirani.

V maju 1965. leta smo prispeli v Dar-es-Salam, kjer so nas poučili, kako pripraviti sebe in okolico na domačih tleh za bodoče vojaške operacije. Na sovražnika smo gledali kot na »papirnatga zmaja«, ker nismo upoštevali, da je naš sovražnik zelo močan in ima veliko večino strahopetcev za seboj. Zapustili smo Dar-es-Salam in odšli v Rodezijo. Vseh gverilcev nas je bilo 37, razdelili smo se v štiri gverilske skupine in tako stopili konec maja 1965 na rodezijsko ozemlje. Mnogi od teh smo bili zelo znani policiji in že obsojeni v odsotnosti. Zato je bilo delo večini prav kmalu onemogočeno, ker so bili preveč poznani.

Tisti, ki smo šli v Rodezijo prek Malawija, smo se pripeljali prav varno čez mejo kar z vlakom. Že po treh tednih je bilo nekaj od te skupine ujetih in zaprtih. Druge skupine, ki so prišle v deželo prek Zambije, so prečkale reko Zambezi v čolnih, takoj pa so jih več kot deset že na obali polovili. Dobro zdresirana rodezijska policija je hitro ugotovila, da je večina pripadala zelo nevarni gverilski grupi. Policija je že dolgo prej in tudi potem stalno nadzirala obalo reke Zambezi, kjer so nekoč in bi tudi v bodoče lahko prihajale v deželo večje gverilske skupine. Ker je bilo orožje odposlano v Rodezijo že predhodno, se nobena od skupin v resnici ni mogla uspešno postaviti po robu policiji.

Sam sem se skrival v okolici Mazoe in se selil od farme do farme, kot je bilo najbolj varno. Domačini po vaseh mi niso bili tuji, ker smo govorili isti jezik in tudi oblačil sem se tako kot oni. Z lahkoto sem dobival denar od določenih poslovnih ljudi, katerim sem pojasnil situacijo. Z vsemi drugimi pa sem stopil v resničen stik šele takrat, ko sem ugotovil, kako so razporejeni do belcev. Ko sem se potikal in skrival po kmetijah, sem ugotovil, kako so pravzaprav kmetje nerazporejeni do belcev in kako so pripravljeni sodelovati z nacionalisti. Prav kmalu po Smithovem prihodu na oblast so pričeli črni kmetje zažigati in uničevati farme belim priseljencem. Kot veter se je to razdejanje razširilo na vso Južno Rodezijo. Mnogi belci so utrpeli hude materialne pa tudi moralne izgube. Pričelo se je obdobje povračilnih akcij.

Po vaseh so začeli zbirati mlade ljudi, jih mučiti in zasliševati. Kljub dobri obveščenosti in razprostranjenosti policije niso mogli odkriti, kdo so pravi organizatorji, ki uničujejo bela naselja. Toda prav malo so pisali o tem v zahodnem časopisju. Se vedno sem bežal od vasi do vasi in spodbujal kmete k uporu. Toda konec febru-

arja leta 1966 je bila večina 37 gverilcev v zaporih in obsojena od 8 do 25 let zaporu. V glavnem sva ostala od vse skupine le dva.

Dobro sem se zavedal, da moram ostati v domovini, ker je tu med domačini moje pravo mesto, vendar je postalo skrivanje že tako težavno, da nisem več dolgo mogel vzdržati, kajti policijski pritisk je postajal vedno hujši. Vedel sem, da bi moral v kakšno bližnjo državo, kjer bi lahko organiziral večje skupine in se potem z njimi boril proti nasilju Smitha in njegovih pomagačev. Toda kako, vse meje so bile skrbno zastražene.

Dezertacije angleških vojakov iz rodezijske vojske in njihovi pobeži so me napeljali na misel, da bi odšel tudi sam po tej poti. Pot je bila dolga in vsa polna nevarnosti. Zadnji, ki me je vzel v kamion in me prepeljal v glavno mesto Botswana, je bil velik oboževalec Smitha in komaj sem zadrževal svoj bes.

V Gaberonesu sem našel na tisoče in tisoče Afričanov iz Rodezije, ki so pobegnili in tu našli delo. Brez njihove pomoči ne bi bil nikoli mogel ostati niti v Botswani niti se zaposliti, kajti mnogi so mi pripovedovali, kako so v Rodeziji videli mojo sliko na policijskih postajah, in na mojo glavo je bila razpisana visoka nagrada. Toda ko je po dveh letih tamkajšnja policija izvedela, da sem iz Rodezije, so me izgnali.

Današnja organizacija »borcev za svobodo« Južne Rodezije:

Nekdanja največja rodezijska stranka ZAPU, danes v Rodeziji strogo prepovedana, ima glavni sedež v pregnanstvu in Lusaki. Imajo zelo dobro organizacijo. Njihov rival stranka ZANU ima na razpolago manj, vendar obe skupaj sta v Lusaki vključeni v Afriški osvobodilni center, v katerega so vključeni še predstavniki za svobodo Mozambika, Angole, Južne Afrike, Južnih zahodnih Afrike.

Žal, obe vodilni rodezijski stranki velikokrat ne moreta najti skupnega jezika, zato njihove akcije niso toliko učinkovite, kot bi lahko bile. Vendar stalno pošiljajo na teren svoje gverilce, čeprav nekateri trdijo, da je to posebna organizacija, ki ima svoje jedro na severu Afrike, ki sedaj tako odločno nastopa z orožjem v roki proti sedanjemu rodezijskemu režimu bellega priseljenca Jana Smitha.

OBSERVER 21. IV. 1968

Radi bi vam v izvlečku podali zelo zanimiv članek, ki s številkami ironično prikazuje, kakšna je dejavnost ameriške okupacijske vojske v Južnem Vietnamu.

Dopisnik pričujoče angleške revije Dennis Bloodworth piše te dni iz Saigona:

Ameriški kolega-dopisnik me je v Saigonu nagovoril: »Si opazil nekaj zanimivega?« Ko sem odkimal z glavo, mi je zaupal: »Poglej, ko je stric Sam vsak dan porabil v Vietnamu milijon dolarjev za vojno, je bilo le 20.000 Vietkongovcev. Ko pa smo porabili na dan 1.500.000 dolarjev, je število Vietkongovcev zrastle na 27.000 pripadnikov FNL in zdaj, ko potrošimo že 2.000.000 dolarjev na dan, ocenjujejo njihovo število na 34.000 in 85.000 simpatizerjev. Mogoče pa je skrivnost zmage v finančni deeskalaciji?« Tako sva se pogovarjala že za Vietnamsko novo leto: Tet 1965.

Kaj se je vse že med tem časom zgodilo. Dežela je preživela strahote vojaških prevratov, strahotnega odpora budističnih menihov in redovnic ter njihovega sežiganja, študentskih demonstracij, katerim so se pridružili študentje iz vsega sveta. Redna vojska Južnega Vietnama se je razdelila na tiste, ki podpirajo Vietkong, in tiste, ki še vedno služijo okupatorju in ubogajo njegova povelja.

Večina politikov niti v Pentagonu ni nikoli predvidevala, da se bo ta pošastni boj tako razplamtel od nevsenežnih sanj do prave more, v katero se je spremenil v zadnjem času. Washington si prizadeva, da bi zajezil ta polom z vedno obsežnejšimi injekcijami vojaških čet.

Danes odmevajo besede ujetega ameriškega uradnika po dolgih zapletenih hodnikih vseh teh let kot žalosten šepet za svetlečimi bari glavnega mesta: »Moramo prodirati naprej ali pa se umakniti... čeprav nas bo to pripeljalo v še večjo in bolj krvavo slepo ulico.«

Nočne ure vesti

Več kot tisoč dni je že preteklo v krvnem klanju in nad 21.000 mrtvih ameriških vojakov! Čeprav moj ameriški kolega trdi, da se je na sovražnikovi strani to število prav gotovo potrojilo, je to prav gotovo slaba tolažba in še povrhu vsega številke niso točne.

Zdaj je v Vietnamu 500.000 ameriških vojakov. Vojna ne stane ZDA vsak dan le 2 milijona dolarjev, ampak dve milijardi mesečno. Število pripadnikov FNL je naraslo na 175.000 in 55.000 pripadnikov redne severnovietnamske vojske ter na brezštevilne simpatizerje.

Pred tremi leti je tu in tam do mojega hotela prodril glas oddaljene puške sredi noči, zdaj pa se stalno tresejo stene in okna, ko nočne ure režejo ostre detonacije vietkongovskih 122 mm raket, ki padajo na predmestja Saigona. In policijska ura ob 8. uri zvečer je stroga kot giljotina.

V glavnem mestu je podnevi mrmranje vojne zdaj tišje zdaj glasnejše, kot odkriti glasovi vesti, ki se vzbude pri kupih nagrmadenih vreč s peskom ob stavbah; iz oken vseh stavb mole široke cevi težkega orožja, straže stoje na vseh vogalih in okamenele oči ameriških vojakov z žvečilnim gumijem v ustih preže za cestnim vogalom; črnoborzijsanstvo se razcvita na vsakem vogalu, kjer je le majhen otoček miru, ukradene ameriške uniforme ter še in še.

Iz hotelske sobe prihaja vietnamski poročni par tiho šepetaje, nevesta vsa v lahki svili in ženin v svečani črnini. Nenadoma pritečejo vsi prepoteni trije ameriški vojaki v razpetih srajcah, oboroženi do zob, jima presekajo pot in zdrve v bar. Drug drugega nočejo niti opaziti... Ta drobna prigoda kaže ozračje v današnjem Saigону.

Vietnamci v glavnem mestu ne kažejo odkrite sovražnosti, pač pa hladno ustrežljivost, ki že meji na sovraštvo, bolj kot pa odkrito zavračanje, ker se v njem človek počuti bolj sproščenega. Kar čutiš, kako so se potegnili vase, samo opazujejo, stalno so na preži in le z eno željo, da bi vse te strahote preživel. Ofenziva Tet jih je prepričala, da jim Američani ne morejo pomagati niti jih varovati in braniti, čeprav imajo še toliko strašnega rušilnega orožja, zato se nočejo več za nobeno ceno družiti z njimi.

Vsakdanja stvarnost vsakemu kaže, kolikšna nevarnost mu preti. Nekatere ameriška propaganda o njihovi premoči zavaja. Toda dogodek, ko je ameriško letalstvo odvrlo po pomoti na Saigon 500 rušilnih bomb in še več napalm bomb, ki je bil v vseh časopisih opisan kot »nezgoda«, je mnoge prestrašila. Kajti tudi tako lahko marsikdo izgubi življenje ali ostane hudo poškodovan za vse življenje.

Vietkong je objavil, da je bilo ubitih od začetka februarja nad 150.000 sovražnikovih vojakov, od teh 45.000 ameriških. Američani pa trdijo, da so potolkli 80.000 sovražnikov ne upoštevajoč 20.000, ki jih je padlo pri Khe Sanhu. Vse zveni malo preveč napihnjeno. Kje je resnica? Bomo kdaj zvedeli? Najbrž nikoli!

Po saigonskih ulicah se prenašajo polglasne govorice, da bo v kratkem prišlo do državnega udara, kot je bil pred tremi leti... Vendar je to prav gotovo namen določenih krogov, ki širijo take govorice, zdaj ko se obe strani resno pripravljata na mirovna pogajanja, ki jih nekateri Vietnamci tako željno pričakujejo, drugi pa z žalostjo ali odporom v srcu. To je podoba Saigona v teh odločilnih dneh!

Eden najzanimivejših komentarjev v tej številki francoskega ekonomskega časopisa je prav gotovo Mehika prinaša zgled vsej Latinski Ameriki; zato bi vam ga vsaj delno radi posredovali:

Mehika je zadnje čase prav gotovo velika izjema v Latinski Ameriki. V zadnjih nekaj letih je njen gospodarski dohodek stalno rastel letno za 7 %. Medtem ko je pred II. svetovno vojno in še po njej pretresala deželo inflacijska kriza v pogostih časovnih intervalih. Danes pa je Mehika prva latinskoameriška država, ki ji je uspelo spraviti domače gospodarstvo na nezavidno raven.

Mehiška revolucija

Nek visok mehiški funkcionar je izjavil: »Mi smo že preživelj svojo revolucijo, zdaj pa si gradimo svojo ekonomsko ba-zo.«

Res je, Mehika je že leta 1910 preživela svojo revolucijo, za katero je plačala težak krvni davek — milijon mrtvih. Pod revolucionarno zastavo Zapate in Pancho Ville se je zbralo kmečko ljudstvo, da bi si pridobilo delček zemlje, na kateri bi lahko preživljalo svojo družino.

Ideje revolucije so se delno uresničile. 40 milijonov hektarov zemlje je bilo razdeljeno. Vendar so se po slabih letinah kmetje selili v mesta, zlasti mlajši rodovi. In ker zemlja ni bila prenosljiva iz roda v rod, je ostalo tako veliko zemlje spet v posesti novih veleposestnikov, ki so hote ali nehote zapuščena polja pričeli obdelovati.

Lansko leto pa je napredna vladna stranka v svojem programu razglasila ponovno agrarno reformo, vendar pa jo je, moramo po rezultatih priznati, le delno izpeljala. Kljub temu je Mehika zaradi agrarne reforme dosegla ekonomsko stabilnost dežele. Danes je edina latinskoameriška država, ki ne uvaža hrane, pač pa jo celo, in to v velikih količinah, izvažajo: žito, paradižnik, sladkor, meso, sadje in kavo.

Reforma na pol poti

Kljub vsem tem velikopoteznim ukrepom pa je še vedno nič manj kot dva milijona Mehikancev sezonskih delavcev, ki se selijo, ko dozorevajo letni pridelki, iz kraja v kraj brez stalne zaposlitve in primere za delo kjerkoli. Pravijo jim »pado-branci« in so res prava sramota dobro zastavljeni agrarni reformi.

Toda vsaka, še tako razvita ekonomska država ima svoje šibke točke, tako jih ima tudi Mehika. Ena od teh je prav gotovo

pred nekaj leti velika želja po hitrem napredku; zato je vlada z vso odločnostjo podpirala le industrijski razvoj, pri tem pa seveda zanemarila mehanizacijo in modernizacijo kmetijstva.

Mogoče vlada ni mogla ali pa ni želela napraviti poslednjega koraka k popolni agrarni reformi. Vendar se uspehi te, samo delno izpeljane akcije, že lepo kažejo. Vsi kmečki delavci dobivajo plače, ki samo nekoliko zaostajajo za tistimi v industriji. Vsi kmetje so tudi socialno zavarovani.

Letni narodni dohodek na glavo prebivalca znaša povprečno 500 dolarjev. Res ga imata Francija in Zahodna Nemčija že 2000, vendar pa ga Španija doseže komaj 600 dolarjev. Zato lahko z gotovostjo računamo, da se bo Mehika v nekaj letih približala, če bo seveda gospodarsko tako napredovala, povprečnemu evropskemu standardu, to pa je prav gotovo ne samo veliko, temveč naravnost ekonomski čudež za eno izmed latinskoameriških držav.

V zadnjem letu je napredek na vseh področjih nezavidno zrasel. Od leta 1950 se je produktivnost na vseh področjih več kot podvojila, na nekaterih pa celo potrojila ali še več. Toda kot mnogi poznavalci Mehike trdijo, je dosegla dežela tako nezaviden položaj samo zaradi solidne politične stabilizacije dežele, s katero je rastla seveda vzporedno tudi ekonomska. Le s tako agrarno reformo, družbeno enakopravnostjo ter izključitvijo Cerkve iz vseh političnih in ekonomskih organizacij, trdi zunanji minister Carrillio, je bilo moč doseči tako visoko ekonomsko raven.

Seveda pa kot v večini latinskoameriških držav tudi v Mehiki nezavidno narašča populacija, in to vsako leto za 3,4 %. To se pravi, da se bo v 25 letih število prebivalstva podvojilo. Še več, vsako leto bo morala dežela zaposliti novih 700.000 delavcev. V deželi pa je tudi še vedno 26 odstotkov nepismenih. Zato je vlada namenila samo v zadnjem letu 27 % budžeta za prosveto.

Vloga vlade

Vlada res igra veliko vlogo ne samo na političnem, pač pa tudi ekonomskem področju dežele. Budno spremlja vse dejavnosti in si je v svojem gospodarskem načrtu za obdobje od leta 1966 do 1970 zadala nalogo, da še posebej spremlja vso industrijsko in trgovinsko aktivnost. Država vlaga tudi 40 % vseh sredstev v razvoj gospodarstva, predvsem v industrijske panoge.

Pa tudi privatni sektor v svojih investicijah ne zaostaja, saj je povečal v zadnjih desetih letih svoj delež od 33,5 % na 56,6 %. To vlade prav gotovo ne moti, ker

je prepričana, da mora tudi privatni sektor prispevati, po svojih najboljših močeh, za celoten porast dežele.

Mnoge panoge pa so že nacionalizirane. Med te sodi elektro gospodarstvo, nafta, železnice, vsa jeklarska industrija in še nekatere druge.

Mehika ne doživlja več inflacijskih obdobj in vsi se čudijo zakaj. Povsem preprosto, odgovarja minister za finance: »Zato, ker se izogibljemo kakršnemu koli večjemu napredku, kot ga zmoremo, in dopustimo razvojno pot le toliko, da se panoga razvija mirno, brez večjih pretrsov, v enakomernem ritmu.«

Večina Mehikancev se zaveda, da jim je tak napredek omogočila v glavnem le enotna stranka, ki je postala vodilna sila v deželi zato, ker ji je zagotovila stabilno notranjo in zunanjo politiko.

NEW STATESMAN 5. IV. 1968

Med naslovi v tej številki, kot Johnsonov predlog za pogajanja s Severnim Vietnamom, Boj italijanskih študentov za šolsko reformo, Nemiri med Flamci in Valonci v Belgiji vedno bolj ostri... nam je vzbudil pozornost naslov: Koliko časa še lahko traja nelagodna situacija na okupiranem ozemlju Izraela?

Članek govori o Palestincih — tako arabskih Izraelcih kot izraelskih Arabcih. Naomi Shepherd piše: Izraelci nam ne zaupajo, v Amanu nam pravijo izdajalci... in resnica je, da sploh ne vemo, kdo pravzaprav smo... Palestinski Arabci!

Mnogo govore Arabci o Palestini. Mnogo govore Izraelci o izraelskih pokrajinah. Vsi pa pri tem mislijo isto — pokrajino, ki je danes pod izraelsko okupacijo — razen Sinajskega polotoka in obeh bregov Sueza.

Arabski begunci iz zahodne obale in Gaze, ki so obiskali po okupaciji svoje domove v Jaffi in Haifi, si nikakor ne morejo zamisliti, da bi lahko zaživel v tej tako spremenjeni sredini. Tisti pa, ki so obiskali svoje sorodnike v arabskih predelih Izraela, so kljub zmernejšemu režimu ugotovili, kako nimajo prav ničesar skupnega z njimi.

Izraelski politiki, pesniki in govorniki, ki bučno oznanjajo naselitev vseh »Na zemlji prednikov«, prav gotovo nimajo nobenih kompetenc, da bi s svojimi odločitvami pomagali tem ljudem iz zahodne obale. Ne poznajo pa niti ekonomskih niti socialnih težav, ki bi vzniknile, če bi jih hoteli na silo pridružiti Izraelu.

Arabci na zahodni obali in v Gazi so Palestinci in ima večina jordansko držav-

ljanstvo. Torej je njihova identičnost jasna, le njihova politična bodočnost je zelo negotova.

Mirna okupacija

Na obeh straneh sprtih držav prevladuje dvojna miselnost o okupiranem ozemlju. Arabci se upirajo dvostranskim predlogom za pogovore. Izraelci pa upajo, da bodo begunce počasi pregnali k »svojim ljudem«, zato se nočejo soočiti z demografskim problemom tisočev Palestincev, ki nimajo ne miru in ne doma.

Vsakega govora iz Kaira, Amana, vsaka stopinja Jarringove komisije, vse pripombe Ebana in Moshe Dayana, vseh akcij OŽN so se oklepali kot rešilne bilke. Sedemkrat so Izraelci z orožjem vdrli na okupirano ozemlje. Izrael to zagovarja kot defenzivni ukrep, v Knesetu, pa so to označili za zastrašilne akcije, da bi vlile strah tistim, ki žele proč.

Zakaj pravzaprav poteka vse tako brez načrta in lagodno? Vzrokov je več. Eden je prav gotovo nezainteresiranost generala Dayana, to pa izrablja peščica oficirjev na okupiranem teritoriju, ki suvereno vlada tem pokrajinam. Drugi pa je gospodarsko uboštvo beguncev, katerih dve tretjini životari v teh pasivnih krajih. V tej polfevdalni sredini pa so tudi vodje beguncev mlačni, ker so vse življenje delali večne kompromise s tem ali onim režimom — s turškim, z britanskim, s hašemitskim in zdaj z izraelskim.

Poglavitna skrb palestinskih Arabcev pa je, da bi jih popolnoma ne odrezali od drugega arabskega sveta. Izraelci so jim sicer obljubili delno gospodarsko stabilnost s tem, da lahko trgujejo z Jordanom. Kaj pa če se to kdaj spremeni?

Če pogledamo današnje stanje Palestinev na okupiranem področju, je videti, da je vseeno bolje kot pa prebivalcem Vzhodnega dela Jeruzalema, ki je bil 28. VI. 1967 priključen izraelski državi.

Gotovo pa problem Palestinev, kjerkoli so že, toliko časa ne bo rešen, dokler obstajajo sovražnosti med Arabci in Izraelci.

Obmejni promet

Promet na mostu Alleby je tako živ, kot je mrtev na Sueškem kanalu. Arabski kamioni prevažajo južno sadje iz Gaze, zelenjavo, olivno olje in arak pa iz zahodne obale. Avtobusi prevažajo romarje v Meko, poslovne ljudi v Aman, inozemske arheologe pa iz Jeruzalema v Jordan. Videti je, da občasno streljanje ne ovira prometa. Vojaki na mejah si izmenjujejo časopise. Toda kilometri dobro obdelane zemlje, vse prepredene z vodnimi kanali za namakanje na izraelski strani se nena-

doma spremenijo v opuščena polja, kjer se zdi, kot da so studenci usahnili. Kajti izraelsko kmetijstvo je na višku in prav gotovo si ne želi konkurence zahodne obale.

Jordanija je predvidela in izročila zahodni obali osem traktorjev. V resnici pa bi jih potrebovali najmanj 200 do 300, če bi hoteli konkurirati. Gorati predeli Judeje so vsi v terasah, a obdelani z rokami. V dolini reke Jordan imajo mnogi kanali, ki prinašajo vodo izsušenim poljem luknjičave stene. Večino vode se tako po poti izgubi. Nujno bi bilo vse kanale na novo zaliti z betonom. Pri odprti meji so si omislili poljedelske stroje, a obstaja strah, če se bo meja zaprla, kam s pridelkom?

Pomanjkanje delovne sile

Drugi predeli, kot na primer Jeriha, so bili zelo prizadeti v vojni in bi jih izraelski posestniki radi obnovili. Delovno silo so izgubili, ker je med vojno zbežala. Zdaj pa že mesece in mesece nadlegujejo izraelske oblasti, naj jim dajo delavce iz taborišč, da bi sami jamčili za njihovo zadržanje, toda vedno naletе na gluha ušesa.

Izraelci tega nočejo, ker se boje po deželi razkropiti arabske begunce, ker bi verjetno vzdrževali stike z Arabci zunaj meja, boje pa se tudi divjega sovraštva, ki bi pri najmanjšem konfliktu izbruhnil pri priseljencih na dan. Se zdaj, ko jih drže vse na kupu, vojska takoj intervenira, če količikaj slutijo, da so v kakšni hiši gverilci dobili zavetišče, če skrivajo orožje ali so kakorkoli pomagali tem borbem. V Gazi vsak dan zleti tako v zrak veliko poslopij, medtem ko na zahodni obali le bolj poredko. Temu navadno slede z obeh strani represalije.

Gverilske organizacije, kot je El Fatah in druge, so napravile veliko napako, da so nastanile svoje štabe na okupiranem področju, zato so jih Izraelci že veliko spravili v ječe, ker ostro pazijo na vsak njihov korak.

Dejavnost gverile

Kakorkoli že nerodno in brez načrta napadajo, kljub temu so nagnali strah v kosti Izraelcem. Samo v območju Gaze je bilo v dveh mesecih ubitih več kot 24 izraelskih vojakov.

Posamezne gverilske skupine se vedno bolj krepe in iz dneva v dan postajajo bolj podobni gverilski armadi. Vzhodna obala povrh vsega še ni naseljena in pravišen kraj za gverilo, tako da na izraelski obali reke Jordan prebivalci preživijo večino časa po zakloniščih. Promet poteka le po glavnih cestah in tudi situacija posta-

ja na zahodni obali vedno bolj delikatna. El Fatah skrbno pazi na tiste, ki sodelujejo z Izraelci, za Izraelce pa je vsak Arabec potencialni sovražnik.

Izraelci vse oborožene upore zatirajo s silo. Toda obstaja pa še druga plat upora — pasivna rezistenca. Civilno prebivalstvo bojkotira delo z občasnimi stavkami. Takoj po okupaciji so učiteljem prepovedali pouk v arabščini in tisti trenutek so se šole zaprle, vse dokler spet niso dovolili pouka v materinščini. Tudi palestinski pravniki bojkotirajo sodišča. Čeprav se je na zahodni obali ohranilo jordansko pravo, v Gazi pa egiptovsko, na civilnih sodiščih kljub temu nočejo pravniki sodelovati. Zato so uporabili za ta posel izraelske emigrante iz arabskih ozemelj, ki so poznali jezik in so se hitro živeli v krajevne razmere. To je trajalo toliko časa, dokler mladi pravnik iz Hebrona ni ironično pripomnil ob neki sodbi, da je proti zakonom mednarodnega prava, ter se pritožil na apelacijsko sodišče v Ramallahu. Izraelske oblasti sicer upajo, da bo sodišče sprejelo vojaško odločitev, toda če je ne bo, bodo sodišča na tem teritoriju spet morali zapreti.

Turistični »boom«

Večina trgovcev je na okupiranem ozemlju prve mesece prav dobro uspevala, ker je naval tisočev Izraelcev v te kraje prinašal velikanske dobičke. Mnogi izmed njih so prišli po specialne predmete, kot poseben tip moških sandal iz Hebrona, drugi so hoteli kupiti armensko keramiko, tretji spet kaj posebnega, v glavnem pa so kupovali vse od kraja: bolgarski tekstil, kitajska toponosa peresa, budičke, košarice iz bička vseh vrst, šopke iz plastike, angleške čajne kruhke in podobno. Izraelci iz notranjosti pa so se prišli smučat na goro Hermon, kjer so jih Druzi postregli s turško kavo in ruskim čajem. Tretji pa so nabavljali rabljene avtomobile v Gazi.

Toda ves ta povojni karneval je pri kraju. Trenutno zahodna obala še živi od vseh teh velikanskih izkupičkov, vendar koliko časa? Poleg tega pa leži tretjina palestinskega kapitala zamrznjena v amanskih bankah. Izraelci si sicer prizadevajo, da bi se ta problem rešil v prid Palestincev, kajti če dobe oni svoj denar nazaj, bo prav tako, kot bi bil naložen v izraelskih bankah. Kreditov pa sami Palestinci po vseh teh težavah niti ne morejo najeti v izraelskih bankah, ker so zanje obresti preveč visoke. Razvijajo se le manjše storitvene obrti, vsa večja industrijska dejavnost pa je popolnoma zamrla. Njihov položaj je že tako preveč negotov, da bi se kdorkoli spuščal v kakšne resnejše posle.

Begunska taborišča

Na vsem okupiranem ozemlju je danes še vedno okrog 250.000 beguncev. Okrog 50.000 se jih je odselilo v arabske države, kjer so dobili službe po mestih. Pa tudi mednarodna organizacija UNWRA jim je veliko pomagala, da so na raznih hitrih tečajih pridobili znanje za določene poklice ter tako prav hitro dobili zaposlitev kjerkoli.

Na okupiranih ozemljih Izraela pa je drugače. Begunci so bili po taboriščih dolgo časa prepuščeni sami sebi. Večina je opustila misel, da bi se vrnila na svoje domove, kajti ko so jih obiskali, so videli, da niso več njihovi. Zdaj se upirajo vsem različnim predlogom z izraelske strani in vsi povrsti zahtevajo odločno le povrnitev prizadejane škode.

Dolgo časa so izraelske oblasti upale, da jih bodo bedne življenjske razmere prisilile zbežati in tako bi bil problem rešen. Toda ker temu ni bilo tako in ljudje vedno pogosteje zahtevajo odškodnino, so se pričeli prav resno ukvarjati, kaj storiti! Predlogov je bilo več, toda prevladal je eden, češ naj se jih spravi na neobdelana področja. Toda veliko beguncev je iz mest in nočejo in ne znajo delati na polju. V organizirane kibuce pa jih Izraelci nočejo, ker hranijo mesta za stalen dotok svojih ljudi iz različnih delov sveta.

Problem vzhodnega Jeruzalema

Poleg že naštetih resnih težav, s katerimi se srečujejo prebivalci vzhodnega dela Jeruzalema, je prav gotovo najresnejši ta, da nimajo nobenih pravic. V mestnem svetu nimajo nobenega predstavnika, kajti zahodni del se ne more sprijazniti z mislijo, da bi sedel s toliko časa osvojenim prebivalstvom za isto mizo. Največji optimisti sicer trdijo, da bo v petih letih sedelo v mestnem svetu že najmanj 5 arabskih predstavnikov, ker se zavedajo, da bo drugače ideja o združitvi Jeruzalema propadla.

Poleg tega pa so izraelski predpisi obveljali, da vsakdo, ki se je rodil po okupaciji avtomatično postane izraelski državljan z vsemi pravicami, razen ene — volilne. Takoj je med arabskim življenjem završalo, vzeli so si predpis v svoje roke in svojim otrokom obdržali jordansko državljanstvo.

Po vsem naštetem se človek res vprašuje, koliko časa bo okupirano ozemlje še ostalo takšno, kakršno je danes. Večina meni: dalj ko bo to trajalo, z večjim pritiskom se bo soočil Izrael in vse teže bo obdržal danes samovoljno začrtane meje. Kajti nihče ni prepričan o mirni rešitvi spora z arabskimi državami.

bibliografija knjig

LEPOSLOVJE

CANKAR, Ivan: Hlapec Jernej in njegova pravica. Uredil in spremno besedo napisal dr. Bratko Kreft. Bibliografijo prevodov sestavil Fr. Dobrovoljc. Opremil: Janez Vidic. Iz slovenske kulturne zakladnice 4. Založba Obzorja. Maribor 1967. 228 + (III) str.

FLEISCHHACKER, Franz Xaver: Upor v Kotoru. Roman iz zadnjih dni c. kr. vojne mornarice. Prevedla: Mimi Malenšek. Levstikov hram. Ureja: Ivan Potrč. Opremil: Dušan Osredkar. Mladinska knjiga. V Ljubljani 1968. 329 + (III) str.

GLAZER, Janko: Pohorje. Pesniška zbirka. Opremil: Janez Vidic. Založba Obzorja. Maribor 1968. 54 + (II) str.

GRUN, Bernard: Zlato pero. Roman o Mozartu. Prevedla: Pavla Hočevnar. Opremil: Milan Arnez. Založba Lipa. Koper 1968. 476 + (III) str.

KNITTEL, John: Abd-El-Kader. Roman iz maroškega Atlasa. Prevedel: Jože Dolenc. Ljudska knjiga 95. Prešernova družba. V Ljubljani 1968. 374 + (II) str.

LLOSA, Mario Vargas: Mesto in sceneta. Prevedel: Niko Košir. Opremil: Savo Sovre. Žepna knjiga Zenit 33. Ureja: Mira Mihelič. Mladinska knjiga. Ljubljana 1968. 403 + (I) str.

MARKANDAYA, Kamala: Ljubljeni tujec. Romaa. Prevedel: Silvín Košak. Opremil: Bronislav Fajon. Prizma — izbrani romani iz svetovne književnosti 21. Založba Obzorja. Maribor 1968. 228 + (III) str.

MICUNOVIĆ, Vukašin: Predposlednji. Roman. Nacrt za omot: Dušan Ristić. No. lit. Beograd 1968. 331 + (III) str.

MURN, Josip: Pesmi. Uredil in spremno besedo napisal Jože Snoj. Ilustriral: Jože Ciuha. Opremil: Janez Vidic. Iz slovenske kulturne zakladnice 5. Založba Obzorja. Maribor 1968. 309 + (II) str.

SARTRE, Jean Paul: Besede. Prevedel: Bogo Stopar. Opremil: Uroš Vagaja. Ki. osk 67. Urednik: Vital Klabus. Državna založba Slovenije. Ljubljana 1968. 154 + (I) str.

SELIMOVIC, Meša: Tišine. Roman. Prevedel: Jože Javoršek. Opremil: Uroš Vagaja. Svet v knjigi 47. Založba Obzorja. Maribor 1967. 221 + (I) str.

SHAKESPEARE, William: Dober konec vse povrne. Prevedel Matej Bor s sodelovanjem A. S. Spemne besede: France Koblar. Opremil: Marko Zupančič. Vezana

beseda 22. Slovenska matica. V Ljubljani 1968. 161 + (II) str.

VERNE, Jules: Otroka kapitana Granta. Potovanje okoli sveta. Prevedel: Anton Bajec. Ilustracije po francoski izdaji. Opremil: Milovan Kranjc. Tehniška založba Slovenije. V Ljubljani 1968. 599 + (VIII) str.

WALLER, George: Ugrabitev. Pretresljiva zgodba o Lindberghovem otroku. Prevedla: Breda Pugljeva. Opremil: Bronislav Fajon. Svet v knjigi 41. Založba Obzorja. Maribor 1967. 785 + (III) str.

ZUPAN, Vitomil: Vrata iz megle nega mesta. Roman. Opremil: Uroš Vagaja. Založba Obzorja. Maribor 1968. 396 + (III) str.

DRUŽBENE IN POLITICNE VEDE

DAMJANOVIĆ, Pero: Trideset let na čelu partije. — Alenka NEDOG: Tito v Sloveniji. (Kronika 1931—1940.) CZP »Komunist«. V Ljubljani 1968. 153 + (III) str. + 16 str. sl. Ovojna stran: Tito na čelu partije.

GAVRILOVIĆ, Mladen: Carevina na krovu Afrike. Naslovna strana: Pavle Ristić. Dokumenti današnjice. Nova serija, god. VIII, br. 188. Urednik: Svetislav Ristić. »Sedma sila«. Beograd 1968. 56 str. Med tekstom slike.

PETKOVIĆ, Ranko: Lokalni ratovi i svetski mir. Dokumenti današnjice. Nova serija, god. VIII, br. 189. Urednik: Svetislav Ristić. »Sedma sila«. Beograd 1968. 58 str.

SOBOLEVSKI, Mihael: Ogulinski proces Josipu Brozu 1927. Likovna oprema: Hrvoje Šercar. Općinski odbor SUBNOR-a. Ogulin. Ogulin 1968. 80 + (IV) str. + 12 str. sl.

TRECI naučni skup Marks i savremenost. Beograd 22. do 25. maja 1967. Marks i savremenost 4. Redakcioni odbor: Koneski Trajko, Kresić Andrija, Maksimović Milenko, Pijanić Zoran, Stojanović Radmila, Vranicki Predrag. Institut za izučavanje radničkog pokreta i Institut društvenih nauka. Beograd 1967. XX + 680 str.

ZADRAVEC, Franc: Oktobrska revolucija in slovenska literatura. Opremil akad. slikar Franc Mesarič. Pomurska založba. Murska Sobota 1968. 181 + (III) str.

ZGONIK, Mavricij: Zgodovina v sodobni šoli. Državna založba Slovenije. Ljubljana 1968. 347 + (I) str.